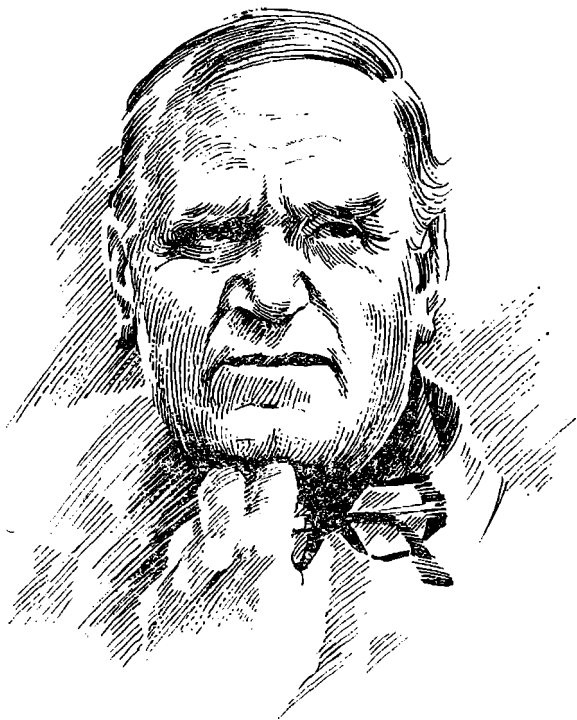

Буд
Хору

АНАТОЛІЙ
ХОРУНЖИЙ

БІЛІ
ХАТИ
ПО
ДОЛИНІ

Анатолій Мефодійович Хорунжий народився 5 листопада 1915 року в с. Маломихайлівці Покровського району на Дніпропетровщині.

В роки Великої Вітчизняної війни фронтовим кореспондентом пройшов з радянськими військами від Дону до Ельби. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни, двома орденами Червоної Зірки. За заслуги в розвитку радянської літератури відзначений двома орденами «Знак пошани», орденом Трудового Червоного Прапора.

Член Спілки письменників СРСР з 1949 р., лауреат літературної премії імені О. О. Фадєєва. Відомий український прозаїк видав близько двадцяти книжок повістей, збірників оповідань, нарисів.

**АНАТОЛІЙ
ХОРУНЖИЙ**

**БІЛІ
ХАТИ
ПО
ДОЛИНІ**

Роман

Київ «Радянський письменник» 1985

У2
Х82

Роман украинского советского писателя посвящен событиям начального периода Великой Отечественной войны. Действие происходит в 1941—1942 годах в степном украинском районе. Автор показывает беззаветную преданность Родине советских людей, ведущих борьбу с немецко-фашистскими оккупантами.

Рецензенты: П. Ф. Автомонов, К. П. Волинський

Х 4702590200-169
М223(04)-85 82.85

© Видавництво «Радянський письменник», 1985

**...Край дороги та козак лежить,
В правій руці та коня держить.
А лівою та росу бере,
Та до свого серця кладе.
Серце ж мое та живучее!
Тіло ж мое та трудящее!..**

З народної пісні

*Високі тополі двома рівними рядами
проводжають шлях аж за село. І стелеть-
ся-летить він у простори степу.*

*По цьому шляху мчать і мчать маши-
ни, і гуде натруджена земля. Щоранку по
ньому приходять нескінченні дні, налиті
по вінця гомоном життя.*

*Тополі, шлях, синіючі кряжі, високі
електровежі на обрії...*

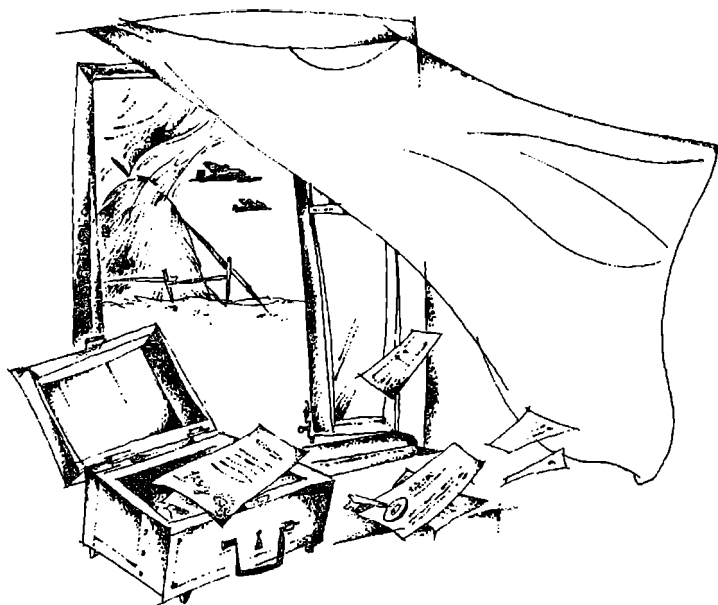
Нехай буде так навік-віки.

*Лиш пам'ятаймо, яким смутком опо-
вивався степ, коли його тишу рвали вибухи
й постріли, а його сини падали в бою,
обіймаючи білий світ холодіючими рука-
ми, як чорніла гнівом земля, коли на неї
проливалась людська кров.*

*О, ті сорок чотири постріли край села
рано-вранці, березневого дня, при занімі-
лих тополях!..*

Сорок три, один за одним.

І сорок четвертий, останній, по паузі.

Розділ перший

На півдні в лихі весни з-під сонця зриваються суховії. Вітри з-над гарячих пісковищ Заволжя своїми вістрями сягають донецьких і придніпровських степів і вдираються в тишу; збентежено шумлять дерева, озиваються шпаринки вікон, пташки тримаються землі, гнізд, голуби купчаться на горищах і лиш визирають з льотків. Вітер щодалі дужчає, небо гусне каламуттю, сонце, вставши над обрієм, дивиться на світ плюсклим, холодним оком. В хатах сіріють стіни, надворі настає сутінок.

Пил забиває дихання, засліплює, проникає до хат, ростуть темні замети. Всен живе ховається в застіння. Деревя й рослини вступають у двобій — життя або смерть.

Гуде, стогне, регоче вітряга, злизує з полів живий прошарок ґрунту.

Стихія справляє бучне свято.

1.

Баби́ч рішучим рухом відсунув на край столу папери й потягнув на себе широку, важку шухляду. Набрав у жмені патронів, торохнув ними, як горохом. Обойми пістолета були порожні, а від зброї розійшовся по кімнаті дух свіжого порохового гару.

Учора, в присмерку, німецький літак висипав на Криву залізничну посадку парашутистів. Загін «яструбків» під командою Баби́ча всю ніч прочісував лісосмуги, поля кукурудзи й соняшників і повернувся до Васюківки лиш на світанку. Тепер, сівши за стіл, Баби́ч мимохіть згадував спалахи в пільмі близьких пострілів, перебіжки, вихоплені зблиском гострого вогню, постаті товаришів. Враження бойової тривоги будили в пам'яті недавні дні й ночі військової перепідготовки.

Зайшов до свого кабінету голови правління райспоживспілки в останніх турботах. Торгівля у районі завмерла, і приміщення повнилось духом пустки. Фронт там і там переступав Дніпро, насувався й на Васюківку. Кілька жінок спаковували справи, не палена від зими грубка гоготіла бурхливим паперовим полум'ям. На задніпровські станції і села ворог безперервно пасилав косяки бомбардувальників, і в чорноземному українському степу звичне, встояне життя руйнувалось, як колються стіни міцної будівлі від несподіваного струсу.

Бабич спроквола наповнював обойму і вслухався, як було за дитинства, в казкове гоготіння грубки. Зненацька дзенькнув настінний телефон. Кинувшись до апарата, Бабич рукавом зачепив на столі кілька патронів, і вони лунко впали на підлогу.

Секретар райкому партії обізався голосом мирних, спокійних днів. Привітався, поспитав, чи всі повернулися з нічного пошуку, тоді нагадав про ясну погоду і останній поїзд, котрий опівдні залишить станцію. Насамкінець, зітхнувши, повів про найважливіше:

— Приходь, Василю Васильовичу. У мене зібрались товариші... Побажаємо тобі... Попрощаємось, як годиться, перед дорогами. Приходь, друже.

Бабич повісив трубку. Тепер слова секретаря райкому набирали для нього повного змісту. «Ясна погода...» — значить, і сьогодні будуть нальоти, «останній поїзд...» — треба негайно вивезти на станцію дружину й доньку.

Відчував себе так, ніби незримі кам'яні мури обступали з усіх боків.

До кабінету тихо, майже нечутно увійшла бухгалтер Ліда Архипівна. Вона спинилась біля порога і прихилилась до одвірка. В її руках звисав моток шпагатівки. Свіжа блузка на ній була припорошена пилом.

— Що ж буде, Василю Васильовичу? Що буде з нами?

Вона вперше дивилась на нього так довірливо, по-жіночому розчулено, на повні, заплакані чорні очі. Поникла постать жінки і голос відбивали її розпач.

Упродовж трьох літ праці в райспоживспілці Василь Бабич щоразу ловив себе на тому, що йому завжди було приємно бачити цю жінку, розмовляти

з нею. Ліда Архипівна вгадувала це і дозволяла собі затримуватись перед його столом на хвилинку більше, ніж потрібно. Образ цієї жінки був чимось необхідний душі Бабича, може, невтоленій спразі споглядання розквітлої вроди. Він уловлював у її звичайних словах відгук на його пильну увагу, але приборкані розумом почуття так і не набирали своєї влади, глухли в закутках розсудку. Лише цієї хвилини, уздрівши сльози в очах Ліди, Бабич стрепенувся від спалаху думки: завтра вже не побачить її перед собою, не почує тихої, лагідної, чимось душевним зверненої до нього мови. Він молодю розправив плечі, пальцями обсмикнув попід ремнем гімнастерку, готовий слухати далі.

— Я зайшла вибрати папери з вашого столу, — сказала Ліда Архипівна.

В коридорі почулися чийсь кроки.

Бабич обернувся до вікна, поштовхом відкрив його навстіж. На обрії вставали стовпи чорного диму, і він задивився на них. До кімнати ніхто не входив.

— Свої папери, Лідо, я спляю сам, — сказав Бабич, не обертаючись. — Коли ви будете далеко звідси.

— Ви застаєтесь? — жваво поспитала Ліда Архипівна. — Вас залишають? — щось збагнувши, поєднала ці різні поняття.

Бабич згадав про дзвінок телефону, притьмом нагнувся до підлоги, став збирати патрони. Почув рух, кроки.

Коли підвівся — в кабінеті не було нікого.

У вікно широко дихав прохолодний осінній вітер.

У парку на втоптаній стежці літа ворушилося, перекочувалося пожовкле листя кленів, між молодими топольками сумно хилилися прив'ялі на

першому морозці білі, сині, бузкові квіти айстр. Згадалось: однієї, не так давньої осені він прибув до Васюківки з військової частини, демобілізований артилерист, і на цій місцині, в центрі села, на базарищі, всипаному сіном, соломою, сміттям стоянок возів напивав дядьківську підводу, щоб дістатись до своєї Павлівки, ген за посадкою залізниці, за буграми...

Наближаючись до райкому партії, здала побачив Павлину.

Вона стояла самотня на ганку, й, уздрівши його, рушила назустріч, притримуючи руками накинута на плечі теплу хустку.

І знову впало в очі: за будинком райкому, далеко в степу, встав дим, там рваними хвилями, наче в підземеллі, перекочувався стогін бою.

Павлина руками, грудьми, обличчям припала до чоловіка.

З вікон райкому визирили люди.

— Чому ж ти?.. Чому ти за всіх?.. — з плачем скаржилась, не згоджувалась і крутила головою у нього на грудях, а в ній слова бунтували, кричали на весь світ.

— Заспокойся, Павлинко.

— Вони поїдуть... Житимуть, як досі, а ти... А ми...

— Ніхто й ніде не житиме тепер, як жили досі. Не слізьми — вогнем, силою, життям повинен кожний... І ми з тобою теж.

Він непомітно одхилив Павлину од себе, вона обома руками трималась його міцного плеча. Йшли в напрямку дому різно, примовклі з туги.

Від річки, по крутій вулиці, у хмарі білої піщаної пилюги до центру села піднімалось кілька військових машин. Передня — заклечана сірим од кіптяви гіллям, На приступці кабіни стояв зав'юже-

ний, сірий, схожий на шмат пересохлої землі, командир.

— Васюківка?— блиснув білими зубами.

— Васюківка,— по-бойовому, в тон йому відповів Бабич.

Командир подав знак тим, що їхали за ним, і машина звернула між молоді дерева до парку. В кузові поверх ящиків сиділи бійці — їхні пілотики були натягнуті по вуха, обличчя ховалися в піднятих комірах шинелей. Солдат кидало, як і вантаж. На причепі однієї машини металася довгоствола гармата.

— Кожушка мого не забула?— спитав Бабич.

— Зоставила, Василечку. Аякже!..—Павлина випросталась, пішла рівніше.

— Далі Донбасу вас не повезуть,— заспокоював дружину Бабич.

— Не вірю я нікому!— збентежилась вона знову.— Пробалакали он стільки землі. Своїх жінок і дітей покидаєте. Як же нам тепер з Раечкою без тебе?

— На станції повантажать дещо, не печися. Мільйони евакуюються.

Звернули на свою вулицю. Проти двору побачили вантажну машину, до якої люди виносили речі.

Василь зупинився:

— От і добре. Тобі допоможуть, Павлинко. Я до райкому на хвилину і зараз повернуся.— Він пригорнув дружину.

Солоний смак її сльози на губах озвався пекучим жалем. Пригорнута, тремтлива, здалась йому зараз маленькою, слабенькою.

Павлина відчула, як похололо у неї в грудях, як все її єство поглинала передчута самотність.

У райкомі, за першими дверима, на табуретці, як завше,— відро з водою і кухоль. Кількома ковтками ранкової води Бабич пригамував неспокій.

В кабінеті секретаря на стільцях, поставлених, як завжди, попід стінами, сиділо кілька працівників районних організацій, стіл був зашаний кумачем — усе тут, як і раніше, і Бабич відчув себе винуватим: його ждали. Силувано усміхнувся і подав найближчому руку. Потім — другому, третьому. Кожний перехоплював його правицю, довго стрясав її. Німі слова бриніли на вустах. Збагнув: із ним прощалися.

Нарешті дійшов до столу. Секретар райкому, старший за всіх, з глибокими темними зморшками на низькому чолі, втомлено опалими плечима під «сталінкою»-гімнастеркою, стоячи ждав Бабича. На обличчі, в зосередженому на Бабичі погляді відбивалось щось більше, ніж прощання. Він перехопив простягнуту Василем руку і, діставши його високого плеча, прихилив до себе. Удвох, разом опустили на суміжні стільці.

Тиша, коротка й крихка, перевела думки всіх на велику, спільну справу. Секретар повів товаришів селами й полями району.

— Хліб, товариші, в основному зібраний, захований, вивезений, залишився подекуди в скиртах. А наша Вовчанська долина скрізь червоніє городиною. Добро пропадає, праця весни й літа гине... Може, хто з вас ще проїде понад Вовчою, або й ти, Василю, когось пошли, гукніть дебальчан, григорівців, васюківців, нехай усе розбирають по дворах. Без капустини, помідора й буряка взимку борщу не звариш... І садовини жаль. Кохали, гляділи, дбали... За найменшу шкоду карали... Де не будете — просіть, і щоб питомнички приберегли... А поля, а земля, а хазяйства!.. Усе занепасть ворог. От де наша м'яка, товариші!.. Населення залишаємо на тебе, Василю, і на тебе, Корнію. — Секретар обернувся до чоловіка середніх літ, що сидів у ряду,

обперезаний, мов нарочито, новими навхресними ремнями, зодягнутий у синю міліцейську командирську уніформу. Корній стрепенувся на те звертання, і його сірі великі очі спалахнули увагою.— На вас, товариші, покладаємось. Що буде у ваших силах, те й зробіть, аби людські душі не побило морозом.

І далі повів усіх по ланах кукурудзи, соняшнику, по чорних парах, говорячи про зерно й посіви, певно, скоріше зі смутку, жалю, а Бабич ішов за ним, думаючи про своє. У Вовчанському хуторі, біля самих шелюгів, живе один із його загону — Петро Курочка. До нього б підвезти ще зо два ящики гранат, і все найгроміздкіше встигнути б уночі закопати на його садибі... А там недалеко хата городної бригади, взимку стоїть пустою... Оглянути б її. Отам наші хорони й фортеці, та ще в лозах, у тернищах, очеретах... І родичів по хуторах провідати б... Хто з них зостається тут по хворобі чи по старості?.. Ще сьогодні б, завтра!..

З останніми словами секретар оббів поглядом усіх, що сиділи попід стінами, і замкнув коло на Бабичі.

Опустив руку на його пряму, дебелу спину.

Той підвівся:

— Товариші, брати!— сказав Бабич сильним, низьким, здушеним голосом.

Десятки очей світилися до нього теплим блиском, і стало Бабичу тяжко під тими рідними поглядами; він замовк, опустив голову, проковтнувши гарячий клубок. Та минула ніч озвалась до нього пострілами, тупотнявою, і він кинув погляд у далечінь:

— Ми стоятимемо на цій землі за народ, за партію до останнього подиху!

2.

«Юнкерси» летіли над хмарами. У просвітах-вікнах пілоти ловили шматки місцевості, панизані на лінії залізниці. На колінах штурманів картами лежали простори задніпровського півдня. Маршрути, позначені на картах, прагнули синього моря. Льотчики, як і штаби, в уяві бачили їх продовження аж на Кавказькому підгір'ї.

Ведучий групи «юнкерсів» з насолодою вдихав приємний запах нового літака — він нагадував йому нову «ганзу», полишену вдома, в Радібейлі, поблизу Дрездена. Прогулянки з дружиною і донькою на дорозі, між скелями, побіля синього озера в кам'яній оправі, стояння при вікні гастгауза над урвищем — як далеко все це зосталось!.. Кожного разу, отримавши з дому листа, командир екіпажу Ю-88 вбирався по-домашньому, в білу, власноручно напрасовану сорочку, з краваткою, зав'язаною руками дружини.

Сьогодні ведучий був у свіжій білій сорочці, але завдання як для такого дального вильоту групи не імпонувало його настрою. Визначена для вильоту ціль не додасть йому слави. Дрібні купки сірих будівель на станціях, розсипані то густо, то зовсім рідко по долинах білі хати... Що це? Початок напівпустельної Азії?

Штурман відхилився од карти і вказав поглядом наниз. Земля потужно й безкінечно напливала із за обрію. На лінії залізниці ген-ген зблиснули в розбігу колії. Там курів димок паровоза, червоним прутиком позначався ешелон. Ведучий увімкнув передавач, почув у тріскотняві голоси ефіру й далі роздивлявся місцевість. У проталині хмар змигнули відблиски на річці, а понад нею, ніби розвіяні вітром аркушки паперу, білили хати.

— Васюкофка,— повідомив штурман.

— Гросе дорф!¹

Ведучий пожвавішав. У ефірі перебивались далекі голоси, які з наближенням до незнайомої цілі завжди сприймались виразніше. У центрі села виокремлювалось кілька бляшаних дахів, зеленів квадрат насаджень. Вітер гнав по вулиці хмару пилюки. Малі дерева не перешкоджали бачити машини з гарматами на причепі.

— Мій командир, ліворуч мосту, двісті метрів, скупчення військової техніки.

Ведучий натренованим молодим баском послав у ефір наказ: бити з пікірування по зеленому квадрату, і сам зготувався до вдару. Губи командира щільно зімкнулися, пальці вп'ялися у штурвал. Його «юнкерс» першим «клюнув» донизу, мотор стих. Перед очима розростались хати, ширшали порожні сільські вулиці. Штурман поглянув на командира, той кивнув головою.

Від полегшення ваги літак м'яко згойднувся. Пілот не вперше відчував цю приємну мить. Але й вона не озвалась у нього вдоволенням — не сподівався він побачити позад себе на виводі із пікірування вражаючих вибухів; так воно й сталося: склубочена пилюга окутувала ненависні йому дібні будівлі.

Ведучий «юнкерс» пішов у набір висоти, шматуючи пропелерами осінню блакить неба.

Перші бомби впали на Васюківку. Відбитки у шибках вікон тихого світу посипалися скалками на землю. Зламався не один прямовисний промінь, а на мальви і айстри повалилися стіни хат. Дим і пилюга затулили сонце.

¹ Велике село (нім.).

Бабич не встиг добігти до свого будинку, як за-
свистіли бомби. Він шугнув у сусідський погріб. Ко-
ли виліз по східцях нагору — все навкруги побачив
зовсім іншим. Війна, як катастрофа, як смерть, стіп-
нула, пронизала Бабича до самого серця. Кілька
щойно пережитих хвилин забрали уявлюване, по-
верхове у ставленні до війни, залишили в душі скі-
пок, як після згорання вугілля. З-поміж крихіт жу-
желки зостається і твердий, мов залізо, блискучий
злиток, якого не перепалити, не змінити і не подріб-
нити.

Впале перекриття погребу придушило кількох жі-
нок і дітей, помилувавши його, крайнього біля ви-
ходу. Бабич відгрібав, переносив на траву двору
напівживих людей, його руки були в крові по лік-
ті; впродовж якогось часу він не помічав нічого
й нікого, окрім цих спотворених завалом людей.
Лише переходя поглянув у бік свого дому. Побачив
кілька черепичин на обдертому даху. Він же там
залишив дружину й дочку!.. Прозрів, понівечений
страхом і ще ніколи не чутими такими могутніми
звуками, такими струсами землі, що наче йшли
з глибин, видовищем вбитих і поранених, і, зреш-
тою, свідомий того, що zostався живий. Дароване
йому випадком життя спалахнуло тепер у ньому
з незнаною силою.

Витер од крові руки, побіг через городи. Дома
у вирвані вікна бурхав вітер, дружини й доньки не
було. Біля порога під каменем, як завжди, лежав
ключ.

Бабич на вулиці ошаленіло накинувся на водія
якоїсь машини, пригрозив пістолетом:

— На станцію!

«Газик» на крутизні аж скиглив мотором. Бабич
тримав на колінах пістолет і стиснутий кулак.
«Отак почалося мое партизанство, — подумав і ско-
са»

позирнув на шофера. Той не повернув голови.— Значить, переконливо наказав, хай йому грець». Поклав пістолет до кобури, кашлянув, пригадав, що не мав цигарок, але не посмів питати. «Ще б нам зо два ящики гранат... Кілька цинків патронів... І перевезти б їх до Курочки... Хоч би хто не поцупив через вікно кожушка... Булавенкова десятизарядна гвинтівка дуже потрібна в загоні!.. Сестрам, сестрам послати звістку через надійну людину!..» Думки пливли, змінювали одна одну, як і ці пові, молоді, безлюдні, оглушені подвір'я на пристанційній вулиці.

Все, що належало проробити ще сьогодні, втиналось пазурами, вимагало сил і дії.

До переїзду наближався паровоз з кількома вагонами. Бабиц вистрибнув біля самих рейок. Він стане посеред колії і здійме руки. Але ж це смішно й безглуздо!.. Подерся на земляний насип.

Поїзд котився повільно. Платформи здаля мерехтіли різнобарвним одягом людей. Бабиц нашукував своїх двох, котрі вже були не з ним. Не сподіваються на нього і, мабуть, не вглядять.

Хотів спуститися нижче і вже ступив кілька кроків — паровоз війнув в обличчя жарким духом. Вперся ногами на схилку в ґрунт і завмер. Платформи просувались зовсім поряд. Бабиц перебігав зором по обличчях, а вони зливались у щось суцільне. Вітер майорів хустками.

Люди, побачивши чоловіка, що стояв на крутизні, підводилися на ноги. Жінки й діти вражено дивились на нього. Промайнула одна платформа, друга, третя. Ось і остання. Підхопилась дівчинка, майнули її руки.

— Та-а-а-ту!

Бабиц побіг до насипу, не дивлячись під ноги. Тільки обличчко, тільки двоє рученят. Ще чийсь

руки і знайома хустка. Та ось усе заступили високі задні вагони. Ще хвилина, і вже видко лиш один, останній... І дим, димок... І той розтанув...

Дороге йому життя покинуло його з цим поїздом і з людьми, з котрими наче щойно попрощався і не прощався.

На повні груди вдихнув просякне якимсь гаром сиве повітря і опустився на землю. Не пам'ятав, скільки й просидів над захололими коліями.

До села йшов пішки, спроквола. У вухах звучав скрик доньки, і не хотілося покидати це місце. Інше, суворе й невідоме, життя вимагало від нього чогось нового, незнаного.

Йшов через парк. Постояв перед свіжою воронкою, засмучено дивився на вивернуте коріння старих акацій, на уламки зеленого залізя. Було все незвично, пахло сирою землею і свіжою корою.

На своїй вулиці зупинився перед хвірткою, поглянув на будинок з обдертою покрівлею. Підійшов до дверей. Згадав, що ключ завжди клали під цеглину біля порога.

Де зараз той поїзд? Машиною можна було б його перехопити ще у Кривій посадці, паровоз-«кукушка» долає підйом зовсім повільно...

А де ж ключ? Бабич розправив пальці — увесь час тримав його у стиснутій лівій жмені, та він уже був йому не потрібний.

3.

Тоді, на світанку, машина з «яструбками» спинилась біля райвідділу міліції. Корній одчинив перед товаришами всі кімнати, свій кабінет і навіть порожню арештантську. Кожний знаходив собі закуток, де впасти й поспати. В підголів'я бгали піджаки, скатерті, штори, які зривав з вікон Корній.

В його установі ще ніколи не було стільки сторонніх людей, такого гамору й безладу. Цієї ночі винищувальний зримо переростав на загін партизанський.

Командир групи Карпо Булавенко — широкі прямі плечі, десятизарядна гвинтівка на ремені, білі полотняні штани, забрьохані до колін — просунув голову у вузькі двері арештантської, сьорбнув сірого густого, застоюного повітря, постояв хвилинку і подався звідти. Не завернув і до кімнат, вийшов на подвір'я.

За ворітьми дрімала під сонним кленом вантажна машина. Шофер спав, поклавши руки й голову на кермо. Булавенко стукнув прикладом об приступку, зазирнув до кабіни.

— Є цигарки?

Шофер ураз пробудився, поліз до кишені і виводив сплющену пачку.

— Або є, або нема. Не спиться?

— Тсоавіахім не дає. Вранці треба вивезти на станцію всю бутафорію.

— Бухгалтерію?

— Протигази і всяку макулатуру.

— Ясно.— Шофер виловив набряклими, неслухняними пальцями останню цигарку.— Бери.

— Одна?

— У мене є ензе,— шофер намацав на денці недопалок.

Блиснув затиснутий долонями сірник, освітив одне обличчя — повне, бугристе, з широким носом, потім друге — худорляве, мале, пошерхле од засмаги, чуттєво-витончене.

— Підвези до райради.

— Комісар наказав ждати.

— Він підожде,— Булавенко вольовито поставив між колін гвинтівку.— Поїхали!

Шофер сидів, не рухаючись. Булавенко всім туглубом обернувся до нього:

— Ти, здається, в моїй групі? Поїхали, боєць Журавель!

Шофер вловив неприязний блиск великих, на нього скошених очей.

Машина з осліпленими фарами покотилась униз поміж тинами й причілками хат. Вуличка спадала до річки — десь там, на її краю, мляво рожевів обрій. Шофер дивився прямо перед собою. Масивна постать Булавенка гнітила собою і ще чимось нерозгаданим.

Проти широкої, осілої, старезної хати, яку знав Журавель, Булавенко відчинив дверцята кабіни. Сказав уже від хвіртки:

— Вдень удвох палитимемо скирти за Вовчою.

— Наказав Бабич?

— Тільки Бабича та Корнія празнуєш?— Він шкрябнув землю дощаною хвірткою і зник за нею.

Машина хвилинку стояла непорушно. Степан Журавель, четвертий за списком боєць загону, хотів щось недобре сказати вслід Булавенку, нехай би й не почув, а щоб на душі полегшало, та потрібні слова до нього завжди приходили запізно. Незвичний тон розмови з Булавенком призвів його до замішання, навіть не потрапляв важелем увімкнути швидкість. ЗІС прокотився кілька метрів без мотора, а тоді ревноу ураз так, що жбурнув піском від себе.

ЗІС знову затих під кленом, Степан полапав кишеню, де клав цигарки, і вилаявся. На душі було бридко, як після недокінченої поганої сварки.

Комісар загону стояв біля відчиненого вікна й хрипко кричав у телефон — зв'язку ні з ким уже не було.

В кабіні стало задуюшно, і Степан відкрив дверцятка кабіни.

«Бабица й Корнія празнуєш?.. Макулатура...»

Чому я не відповів йому на грубощі?

4.

Карпо змалку любив гвинтівку і робив її з палиці й мотузки; коли грався з хлопцями, то нещадно «вбивав» тих, що бігли на нього «верхи» на стеблах сосяха, розмахуючи такими ж сосяшниковими шаблями. Зі служби в армії Карпо повернувся ворошиловським стрільцем. Певно, мав абсолютний зір, якщо вживається подібне визначення: серед степовиків чимало є таких, що впізнають людину, коня, звіра за кілометр, а бричку — по дзвону коліс вгадують бозна з якої відстані. Сприйняття далекого запрограмоване в них у кожній клітині зору й слуху.

«Яблучко» вже сидить на мушці гвинтівки — це положення він фіксує своїми залізними руками і кам'яними грудьми, і гвинтівка завмирає в руках незрушно. Затамувавши подих, він повільно, немов крадучись до чогось на ногах, натискує на спусковий гачок... Вирішальна дія — постріл підсумовує все, що відбувалося досі.

Сьогодні він вистрелить рішуче і влучно. Він уб'є того, з ким поїде палити скирти немолоченого хліба, і підведе ризику під усіма прожитими досі роками. Обере для себе шлях, якого досі не мав перед собою. Лише тепер побачив свою найдальшу мету. Перед нею зараз стояло оте псनावиспе «яблучко». Він прицілиться, вистрелить, воно розлетиться, і Карпові відкриється життя, котре не раз бачив крізь сплющені повіки, у маренні, в солодкому напівсні, в тиші роздуму після обурення, гніву, шаленства душі.

Але перед цим він ще й сьогодні багато думатиме.

Десятизарядна гвинтівка потрапила до його рук завдяки тому, що він любить зброю. Коли в райцентрі збирали винищувальний батальйон, Булавенка записали до нього як ворошиловського стрільця. В хаті, де містилась райрада Тсоавіахіму, на день зупинилися бійці стрілецької частини, яка відходила на поповнення в тил після тяжких боїв на прикордонних західних рубежах. Булавенкові показали примхливу десятизарядку — в ній заїдав спусковий механізм, коли потрапляло бодай кілька піщинок. Карпо в цьому сам пересвідчився і попросив залишити її для загону — він сам перебере й змастить, а їм віддав звичайну трилінійку.

Булавенко мешкав у кімнатчині приміщення районної ради Тсоавіахіму, йому прислужувалась пині садиба якогось розкуркуленого у відомі роки господаря — велика, незграбна хата, оточена корчуватими почорнілими деревами і перекошеним парканом. Нині тут навалом лежали мішені, протигаз, макети навчальної зброї, а стіни й земляна долівка ще зберігали дух кожухів, поту й стійла. Карпо відчував той дух і вмів не помічати його, а коли, натовлений, падав на своє ліжко, усипане тютюном і крихтами, втуплював очі в стелю, йому привиджувалась рідна батькова хата. Уяву, думки й сни Карпові заповнювали минуле домашнє життя, дворові речі, звуки та образи.

Але зараз він повертався до порога цієї хати розтерзаний незбутніми планами й наміром, який мав здійснити. Може, тому так нестримно висловився й про Бабича та Колота, що побачив зсередини оту васюківську арештантську.

Біля дверей хати Булавенку вчувся дух людини. Перед порогом він сапнув чутливим широким

носом повітря, просякнуте знайомим духом і таємницею. Але це ж одразу й підказало: в хаті нікого немає.

Він попхнув од себе двері, і йому до ніг упав якийсь білий аркушик. Запах струмував від цього папірця. Звичайно, це записка від Жанни, і та відповідь, якої він не хотів і чути.

В кімнаті смикнув грубий плакат, що затуляв вікно. Рожево-тьмяне світло впало на аркушик, по якому розбігались рядки.

«Я поїхала на Схід. Військова машина завезе мене в глибокий тил.

Чого тобі побажати, не знаю. Провідай моїх батьків. Може, десь зустрінемось.

Чисті сорочки забереш у мамі.

Жанна».

— Це був постріл в нього самого—влучний і раптовий.

Він приставив до стіни в кутку гвинтівку, гучно вдарив об табуретку важкий пояс з набоями і в чому був повалився на темне ліжко.

Руки за потилицю. Перед очима — сволок, біла невідчутна стеля. У вікні дзижчали потривожені мухи.

Дивився у своє життя глибоко, далеко.

5.

...Іхали парокінною зеленою бричкою. Брати Михайло і Федір спорядилися в неділю на хутір обдигтись наділ, примірятись, де ставити хату. Коні легко несли порожню бричку, колеса весело дзвеніли, в обличчя дихав гарячо-свіжий од хлібів вітер.

Карпо, витрішкуватий хлопчик, сидів між татом і дядьком на ресорній колясці. Дивився, як за колесами бігла земля, як улад погойдувались спини

коней: круглого, молодого гнідка і череватого старшого, сірого. Батько і дядько сперечалися. Карпо взявся рукою за сталку віжок, які тримав борода-тий дядько Федір, той смикнув їх так, що хлопець ледь не беркицьнувся наперед з коляски. Сік далі словами молодшого брата:

— Половника не дам! Може, тобі замахється й моєї півхати одрубати? А нашого батька викинемо на вулицю? Образувався в окопах!

Широка чорна борода, червоні губи, великий ніс і голос дядьків лякали Карпа: з усього того наче визирав якийсь чужий чоловік.

— Даю тобі гнідого, телицю, букер, плуг і хлів. На більше не зазіхай. Половника йому...

Федір похлинувся, закашлявся. Перехрестив рота: «...Гріхи наші». — І замовк.

Наближалися до бар'єру — залізничного переїзду. Звіддалік чорніло полотно, блищали рейки, од шпал чаділо смоляним розпаром. Карпові здалось: ось-ось набіжить «машина», поріже їх і коней. Він ухопився за батькову руку.

Під копитами задуднів настил шпал, колеса лячно дзенькнули на рейках, і враз бричка швидко й глухо покотилася вниз, по землі.

За посадкою очам відкрився зеленаво-жовтий переджнивний степ. Він розгортався широко й вільно. Небо спиралося на нього сизим краєм.

— Рай господній! — молитовно проспівав Федір. — Земля і небо в благодаті божій. Вийди за ворота — своя нива до ніг стелеться. Не гніви мене, брате, своїми докорами. Серед такого царства жити — горя не знати.

— Прости мене, — сказав Михайло. Навкруги було так сяйно і урочисто, як на церковній відправі.

— Бог простить, — миркнув Федір і попустив віжки. Карпо враз перехопив їх з дядькових рук.

З бугра вже було видно, як на долині проступала крізь серпанок червіль черепиці. Дозрілі нивки хлібів тішили братів. Розпізнавалися здаля і крайні двори малого, молодого хутора.

Зненацька там зататакав кулемет. Коні смикнулися вбік. Михайло перейняв віжки з рук сина і спив коней. Федір хрестився, шепотів: «Спаси і помилуй, пресвятая богородиця. Спа...»

У повітрі щось просвистіло.

— Кулі...— обмерло проказав Михайло.— Доїхали...

— Може, нам під бричку?— Федір вовтузився на колясці, обсновуючи себе хрестами.

— Треба їхати прямо. Будемо тікати—покладуть.

Перше подвір'я хутора було запруджене кіньми, тачанками, людьми. На самому вершечку клуні стояв кулемет, біля нього пригніздився чоловік. Біля колодязя, навколо шаплика юрмище напівроздгнених обливалося водою, реготало.

— Махновці!— видихнув батько.

Угледівши проти воріт бричку в парокінній запряжці, з двору повалили юрмою на вулицю.

Наблизившись до брички, хтось пальнув з нага на просто над кіньми, і вони ледве не потоптали їх. Голі до пояса, з мокрими губами, в чоботях, ботах з довгими халявками, волосаті чоловіки з револьверами й шаблями обступили коней.

— Видно, не стріляні.

— Злазь, борода!

— Випрягай гнідого!

— Батько залюбується.

Кілька рук вчепилося здирати посторонки, інші стягали нашійник, одчіпали віжки. Брати сиділи на бричці, мов оточені вовками— вони вже гризли їх, а ті безсило зиркали їм у вічі; в грудях у кожного немов перегорталось розпечене вугілля. Син

тремтів, притиснувшись до батька. Відчуваючи тепло дитини, Михайло не одважувався ні вилаятись, як тільки міг, ні щось діяти. Він позирав на хлопця і згоряв на двох вогнях.

Віжки ослабли, одна сталка уже впала на землю. Гнідого одводили...

Михайло сьорбнув повітря, лагідно відхилив хлопця і стрибонув з брички в людський комахник. Картуз злетів з голови і покотився в траву:

— Не віддам!

Вп'явся обома руками у шию гнідого і враз став перед конем, з розкинутими руками. Чорне смоляне волосся опало на очі, що палали бентежною люттю і силою. Карпо заплакав на всю горлянку.

Махновці дивилися на Михайла, різноголосе реготали всією юрмою.

— Вузdeckкою опам'ятай гречкосія!— радили тому, хто тримав коня за гриву.

Інший стьобнув Михайла пагайкою по ногах, але він навіть не відчув того.

— Мало!— підохочували з усіх боків.— Ще його, ще!

До брички швидко наближався невисокий, верткий, з опалим до пліч волоссям, як у жінки. Отаман! Велику голову втягнув у вузькі, підняті плечі, він мов підкрадався до гурту. Руки тримав за спиною, а спереду розгойдувалась на довгому ремені, біла по колінах дерев'яна, громіздка, саморобна, схожа на макогон, кобура парабелума. Через скельця окулярів отаман уже цілився малими чорними очищаними в Михайла і, наблизившись, став руками виловлювати, не дивлячись, кобуру. Михайло остовпів, запал протиборства згасав. Атаман відрубно зупинився перед селюком, сказав сухо, наче ляснув пагайкою:

— Відійди!

Михайло розслабив отерплі, безчулі руки, поточився, як п'яний, до брички.

Юрма, підохочуючи ноканням і нагаями, погнала гнідого у ворота.

— Дайте йому вороного!— отаман кинув позад себе, повертаючись до двору.

З галайканням, смішками випхнули за ворота високого, кістлявого, з випнутими ребрами на запалих боках вороного. Коні обнюхали один одного і опустили голови.

Зелена бричка Булавенків покотилася понад дворами з сумними, мовчазними їздцями.

Коли вона перекося спинилася на пустельній, висхлій, зарослій бур'яном ділянці, нарізаній тиждень тому Михайлові під садибу, Федір зліз із брички, перехрестився, озирнувся навкруги, подивився на коней і сказав:

— Порівняли нас, брате. На все воля божа.

Карпо зиркнув на батька гострими жовтими очима яструбка, пробелькотів:

— Як виросту, я всіх їх повбиваю. Я одніму у них гнідка. У нас буде аж четверо коней.

Михайло усміхнувся пошерхлими губами і погладив сина по голові. Тягар переболілого осідав з грудей до ніг, всотувався у землю. Затоптана худобою, сива од полину, вона теплилась під босими чорними великими ногами чоловіків і малого хлопчика.

Потім приїздили сюди на гарбі — чоловіки, молодиці, діти,— підвішували з обох боків до драбин колиски, обпинали в них ряднами малюків і накидалися усіма силами на роботу. Димувало вогнище у в'язку, закипав у казані, наварювався пшоняний куліш, довкола розпускаючи запах засмажки з цибулі й старого, збереженого до літа сала. Чоловіки перекопували глей, чорнозем, заливали

суміш водою, ношеною з балки, трусили половою, місили кіньми заміс. Пекло сонце, хутір окутувався млою балкових випарів, гедзі били коней, котрі безперервно махали головами. Від втоми й спеки рятувались водою з барильця, вкритого лопухами, примощеного на задку гарби.

Робили цеглу... Карпо у полотняній заношеній сорочці, в штанях, підкочених до колін, цибатий, довгошій, водив вороного, запряженого в злупок — санчата, на яких підвозив від ями заміс до жінок, що працювали на «станках», збитих із дошок. Ботушний на передні ноги, з розлапистими копитами, неповороткий «махновець» ходив мляво, до мила пітнів у пахах; на людський голос вороний шарпався вбік, висмикував у Карпа з рук повід, ліз прямо на хлопця. Мати затоптувала криваві рани на дитячих ногах гарячою пилюкою і обв'язувала ганчіркою; хлопцеві піт заливав очі, тіло щеміло. Карпо раз по раз бігав до гарби, ставав на коліна в клаптику тіні, пив, обливаючи груди, живіт і дивився на меншого братика, що лежав у колисці. Карпові хотілося упасти від знесилля на землю і вмерти.

А по той бік зарослої балки густо зеленів рядами буйний сад, у якому красувалися розлогі кучеряві дерева, осипані плодами. Карпо ще ніколи не їв яблук — лиш куштував тонку скибочку на спаса, вмокнувши в мед, розлитий по денці блюдця. Балку перетинала гребля, обсаджена вербами, крізь які ясніла заніміла вода. Стоячи біля ями, з якої батько й дядько Федір брали глину й накидали на санчата, Карпо з ниттям у животі надивлявся на привабне марево та відмахувався, як і вороний, од кусливих гедзів.

Батько, приплескавши останній навильник глини, гримав:

— Чого остовпів? Паняй!

Вороний знову пирскав, бризкав піною у потилицю. І знову хлопець чув, як у вербах щебетали пташки, а на пересохлій кручі заколисливо сюрчали коники...

Карпо вийняв з-під голови отерплі руки. Глибокий спогад не дав йому заснути. Стражданнями перепліталися роки, оживали в хаотичних, силуваних роздумах, у яких на поверхню спливали всі кривди й жадоба свавільних вчинків.

Ожили малі й великі потерпання за дитинства, юнацтва, батькові знегоди, що запали синові в душу, вони розросталися нині в кожній думці, як пухлини.

Під осінь було. Батько й мати поставили на старого воза скриню у червоних квітах, прив'язали до ручки тіля і, запрягши по один бік дишла вороного, виїхали назавжди із слободи на хутір. Все, чим досі жив Карпо, залишилося там, швидко й забулося. На хуторі — воля, степ, а по той бік ставу — казка...

Батько розбивав план саду, Карпо тримав кілочку, напинав і переносив шнур. По саджанці пішли до Харитоненка.

— Попросимо саджанців,— сказав батько.

— А що це, тату?

— Малі яблуньки.

— Хіба є малі яблуньки?

— Є малі яблуньки і груші, і сливи, і вишні.

— І вони виростуть з яблуками і грушами?

— Виростуть.

— І в нас будуть великі яблуні й груші?

— Будуть, сину.

— І вони будуть наші, всі-всі?

— Будуть наші.

Вони спинилися на греблі, доки на гавканину собаки не вийшов хлопець Карпового віку. Підлітки пильно оглянули один одного. Михайло запитав у господаря про саджанці, і всі пішли до саду. Карпо надивлявся на сівалку, букер, на січкарню, облиплу порізаною соломою, і на амбар, поставлений на здоровенне, як корені дуба, каміння. Рудий кудлатий пес із розгону смикав прив'язь, хрипів, кашляв і гавкав. Із-за будівель скрізь витикалося гілля з яблуками і звисало через огорожу. Карпові не хотілося йти звідси, де так багато цікавого, а їхньої хати уже не стало й видно.

Батько покликав і сина до розсадника, куди йшли по саджанці. У саду на міжрядді було чисто, опале листя згребено, рядки рівно розбігалися прямо й навкіс. Михайло дивився, аби чогось не прогавити, ступав тихо, щоб нічого не зачепити. В розсаднику густо стояли сизокорі, без листя деревця. Михайло зацікавився перед стрункими яблуньками. Невже Харитоненко дозволить йому викопати їх і взяти?

— Скільки тобі, сусідо?

— Та скільки ж, Максимовичу... Одроблю за все пучками. Кожухи пошю, иршанки. І сіряки вмію... Може, в полі що.

— Бери скільки треба, поквитаємось.

Михайло прикладав корінець до корінця і після кожної стеблини витирив рукавом піт на лобі. Уявляв свій сад, своє подвір'я... Деревця стануть рівними рядками, тополі виструнчатся обіруч від хати до вулиці.

Карпо поміг батькові нести. Харитоненко, покашлюючи, провів їх до греблі, а хлопець, вибігши поперед батька, гукнув Карпові:

— Приходь у неділю. На колішні покатаємось. Всю голодну зиму Михайло шив у Харитоненка

вовнисті кожухи, довгі сіряки з відлогами. Додому приходив уночі, приносячи шматки білого, як сонце, хліба. Навесні позиченим зерном засіяв ниви, і вони заврунилися густими ранніми сходами. Зеленіла пшениця, пішов у ріст вишнево-яблуневий сад.

За кілька років подвір'я Булавенка стало найпривабливішим у Вишневому. Ніхто в світі не любив так і не кохав свого поля й саду, як Булавенки. Ніби все, що росло тут: дерева, кущі, трава, квіти,—бралося з самих душ молодих господарів. І боронь боже, щоб хто пройшов тут од клуні до хати, гублячи солому! А чи щоб супрягач заїхав до двору на букері, не очистивши лемешів від налиплого ґрунту! Та Михайло налетить на нетіпаху з кулаками і лайками. Люди в хуторі дивувалися: звідки це в Булавенків? Знали їх ще по слободці — не були такими, аби все копичити в багатство, гоноритися своїм, маючи його за найкраще.

Карпо товаришував з Харитоненками в школі й дома. Всюди разом: після уроків — «свинка» на льоду, а влітку пасли худобу в одному гурті, в степу розкопували могили, ходили в трави з киями по зайці. Батьки на базари і на осінні ярмарки на розложистих мажарах вивозили з Харитоненком в одній упряжці коней повну мажару крупних слив, пізніх яблук.

Жив Булавенко тільки своїм домашнім щастям, майно вело до радостей вищого достатку. Добрі коні й дзвінка тачанка, дахи під бляхою, гурти овець, орендовані землі... Михайло бачив свою мрію і живив нею синівські душі. Сказано працював зиму й літо і, мружачи хитрі, розумні очі, насміхався над неможливостями.

А згодом найшли великі переміни. Земля і дерева, люди і знаряддя, подвір'я і худоба — все зазнало їх.

Розорювались межі, нові господарі прийшли на куркульські дворища і доглядали сад, і відмикали й замикали амбари; незнані гуркоти машин попливли над ланами. Хвиля глибоких перетворень вдарилася в спокій степу, прокотилася його далями, і, коли вгамувалось трохи, всі побачили навколишній світ іншим, і біля себе людей інших, і поля не такими, і коней, і упряж не ту, чому було віддано багато літ праці і сподівань.

Життя хліборобське багато разів перегортало неодмінна сила оновлення, несучи одним руїну і розпач, іншим — запал поривань вперед.

Карпо заснув пізно. Прокинувся від сонця, яке било в очі крізь повіки. Сидів перед вікном, чухмарився, а почувався так, наче всю ніч кудись ішов поспішав, когось переслідував із своєю гвинтівкою. Ім'я Жанни, що зринуло в пам'яті, перенесло Карпа у вчорашнє.

Щось мав негайно робити... Ніч, постріли, Журавель, записочка, скирти, в'язниця, батько, хата, сад, Харитоненки, гвинтівка, протигази — все зіткнулось у немов невідвладному людині сприйнятті, і він, Карпо, опинився посеред усього. Додайте ще безслідне зникнення батька...

Підхопився так енергійно, що затріщало сточене шашелем дерев'яне ліжко. У сінях шкребнув кухлем з дна води, випив, ще раз набрав — з порога умився. На підвіконні натрапив на великий м'ясистий помідор і шматок сухого хліба — їв, сьорбаючи, наче пив щось холодне й гостре. Шкарубкий хліб м'якшав у роті.

Думав про Жанну... Батьки, напевне, зостануться у Васюківці... Вони йому ще стануть у пригоді. А може, й вона далеко не заїде — он яка довкола

стрілянина... Обтерся рушником, і знову — думка: «Може, далеко й не заїде». Уявилось: прийде до Лазют і побачить її... Він озирнувся по кімнаті, в якій спав і проводив оборонні заняття. Вступився поглядом у найближчий плакат. Шарпонував його зі стіни і кинув на долівку. «Готуйся до хімічної оборони!» Вродлива дівчина з протигазом через плече впала до ніг Булавенку. Він наступив їй на обличчя зашкарублим ще вчора черевиком. Очі хижо дивились крізь розкуйовджений опалий рудий чуб. Пішов по кімнатах і все, що потрапляло під руку, збивав, звалював на купу, все топтав ногами — обличчя людей, зброю, макети. Повстав проти всього, чим досі жив. Боявся того, що могло діяти проти нього.

Згріб в оберемок папір, уламки макетів, коробки протигазів, підшивки газет і, насторожено визиравши, ступив за поріг. Надворі виразніше почулось потужне гудіння — такого Карпо ще не чув. Бомбосховище містилось на городі, між деревами. З оберемком, нагинаючись, потюпачив туди. Над головою засвистіли бомби. З ношею стрибнув до щілини.

Вибух схитнув повітря.

Карпо зарився головою в газети. На нього посипалась земля.

Літаки вже проминали Васюківку. В центрі села вставав дим. Карпо звівся на ноги, визирнув з ущелини й побачив у домі вибиті вікна. Він кинувся до своєї кімнати, хрускаючи підошвами по склі. Стусав ногами, згрібав руками все, що було з майна Тсоавіахіму, переносив до ями і жбурляв туди. Втоптував, трошив, як щось живе, ненависне, що не кирилося йому, і привалював землею. Коли впорався, то висякав носа на глей, яким засипав яму.

Повернувся до хати, напнуv на себе піджак, поклав до кишені записку Жанни, взяв на ремінь гвинтіvку і, не замикаючи дверей, вийшов за хвіртку.

Перед ним лежала безлюдна, задимлена вулиця.

Розділ другий

У нашому краю сади зацвітають у квітні. Першими займаються рожевим маревом абрикоси, за ними — дикі груші, вишні, яблуні, сливи, і розливається по степах, долинах і лісах, міських околицях запахущий, медвяний, тривкий, запаморочливий настій весни. Малі й великі, потужні й напівусохлі дерева бодай останньою живою галузкою обізвуться до сонця квітом, і в ту пору все навкруги світлішає і молодіє. На чорній землі — пелюстки, в повітрі — пахощі, дзвінке гудіння бджіл, і в голосі людей дзвенить любов і лагідність.

У сльотаві осінні ночі, в зимові морози дерева збирали життєву снагу, щоб явити своє диво, і ніщо не спроможне перешкодити їм бути собою, вірними землі й сонцю.

1.

Бабич рвав свої фотографії на шматочки. Хлопця у кепці й портупеї через плече, юнака в будьонівці, парубка у білій сорочці й піджаку зі значком ГПО — навпіл, начетверо, ще раз, і — війнуv по підлозі. Все треба понищити і спалити...

Ось лише цю карточку... Бабич довго шукав її, перевертаючи все, що потрапляло під руки. Вже було засмутився: невже Павлина забула залишити?.. І раптом — під чистими, наче святковими, носовими хустками...

Ось моя Павлинка!.. Вони молоді, стояли під розквітлою вишнею, тримали в руках білі вишневі гілочки. Захопило і край хати з вікном у білій стіні... Бабич усміхнувся до всього, що побачив на картці.

Тепер він укладатиме свої речі до звичайного мішка. Білизну, шапку, теплі шкарпетки, рукавиці й кожушок — до клунка, хустки й картку — до кишені, в якій носив партійний квиток.

Сьогодні зійдуться сюди товариші по загону... Увечері, вночі або і вранці... Посидіти за домашнім столом перед далекою дорогою. Далекою... Вона не виведе їх із району, з'їждженого всіма прямо і навхрест десятки разів, а ще більше сходженого пішки — з юначих літ кожний тут здобував свою долю. За столом, не десь, скаже всім і один одному скажуть єдині слова, якими скріплюються душі для боротьби і знегод... Хліба їм вистачить, консервів є цілий стовпчик... І випити щось знайдеться. О Павлинко, ти подбала й про це!.. Бабич затуляв вікна усім, що тільки потрапляло під руки, і вже поспішав.

Проти двору засигналив грузовик. Журавель ішов од машини йому назустріч.

— Ідемо!— Бабич ще вихнувся до сіней взяти давно неношену кепку.

В кабіні поглянув на Степана, той не обернувся до Бабича: тонкий, чутливий профіль відомого в райцентрі молодого чоловіка таїв якусь засмугу.

— А що в козака та дві рани болючії: одна рана — любов вірна, друга рана — та й машина рідна. Відбирає Корній?

— Так, Василю Васильовичу. Оце за вами приїхав і віддаю. Наче серце з грудей виймаю.

— Машину ми добудемо, та чи буде на ній куди їздити? Шляхи наші віднині короткі, Степане.

Журавель поглянув на Баби́ча і зітхнув.

Обминаючи розваль, наближались до будинку міліції. Нагледівши біля міліції військову машину. Баби́ч узявся за дверця́та. Степан видимо стримував швидкість. Заговорив роздумливо й допитливо.

— Сьогодні почув від одного з наших слова, що сичали, як гадюки.

— Хто ж він? — Баби́ч відхилив дверця́та, ждав. Степан подивився на його руку, замовк. Йому хотілося у розмові дещо з'ясувати і наблизитись до командира.

— Не васюківський він. Може, й не знаєте.

— А-а, Карпо! Його батько десь у світах, сам бурлака. Зате стріляє добре. Що, посварилися?

— Ні, з душі в нього само вирвалося,— Степан шкодував, що почав розмову.

— Помиритеся! — командир хряпнув дверця́тами, на нього чекали військові і Колот.

До цієї хвилини Степан розцінював випад Булавенка так, як його досі вчили: знав найсвятіші принципи, що є нормою життя, і хто їх топтав, того ладен був нещадно картати. Баби́чів тон приглушив Степанів гнів і спалах.

Командир уже розмовляв з військовими. Степан перемотував ізоляцію на дротику, думав. Мабуть, не слід було говорити. Може, Карпа знають краще за нього, якщо взяли до загону.

Підвів голову — на ганку міліції стояв Булавенко і дивився прямо на Степана. Стояв, мов кам'яний, непорушно, з масивною гвинтівкою, взятою ременем на плече. Ноги — широко, руки на грудях... Степан злякався його постави і погляду. Той бачив, кого привіз, і по ньому було видно, про що думав зараз... Карпо зробив якийсь рух — Степанові привиділось, наче Булавенко намірився скинути гвинтівку.

З приміщення міліції виносили великий сейф. Зігнуті постаті задкували дрібними кроками. Булавенко вдав, що не помічав їх. Хтось штовхнув його, він заточився і плигнув зі сходинки вниз.

Бабич з військовими швидко йшов до воріт, за ним ледь встигало кілька бійців загону, при зброї. Передні сіли на танкетку. Танкетки гурчали перед ЗІСом Журавля. Виїхала з двору міліції тачанка, запряжена добрими кіньми,— в передку і на задньому сидінні лежав вантаж, вкритий брезентом. Знайомий Степанові їздець привітно подивився, махнув батоном у напрямку Вовчої і стьобнув по конях.

Степан провів його зором, а думкою — далеко, по шляху, що слався через місток, за річку, на Павлівку, село, яке не раз відвідував з секретарем райкому. Як було тоді хороше!..

— Чого сидиш, мов кучер його імператорської величності? Одкидай борти! — захеканий міліціонер встромив до кабіни голову.

Шофер зіскочив на землю, старанно прихопився розстібати борти ЗІСа.

Але тут же хтось, вихилившись з вікна будинку, гукнув:

— Боєць Журавель, до комісара!

На подвір'ї, перед ганком, вітер безперестанку дивно крутив на втоптаній землі звихрене жовте листя, папірці, соломини. Холод пронизував Степана, і він заходився обстібати сіренький, пом'яттий на спині піджак.

У кімнаті навпроти комісара у тій же закам'янілій позі стояв Булавенко.

— До темна бути отут! — Колот кивнув на ворота.

— Кілометрів п'ятнадцять треба об'їхати... Десяток скирт,— опирався Булавенко.

— На цій машині ще сьогодні треба вивезти міліцію! Не бачиш, що діється? Відправляйтесь!— суворо наказав комісар, скрипнувши новими ремнями, наче навмисне.

2.

Вони, мов чужі, вийшли й усілися в кабіні. Мовчки виїхали на околицю села.

Вже вечоріло. По завулках вікна в хатах зачинено, на західному обрії бугрився в кількох місцях дим. Там сідало сонце. Неподільні думки огортали і далі й далі розмежовували двох, що сиділи поруч в кабіні. Вони відчували це з поведінки, дихання, поглядань один на одного.

Перед гужовим мостом через Вовчу стояли уже знайомі танкетки. Люди щось переносили по схилу до опори. «Підриватимуть!»— подумав Степан, з острахом кермуючи на міст. Булавенко вперся лобом у переднє скло, розглядаючи, що тут роблять. Колінами стискав гвинтівку.

Побачивши ЗІС, Бабич від танкеток подав знак машині зупинитися. Молодий військовий командир першим перестрів її:

— Куди слідуєте?

Бабич, ставши позад нього, відповів сам:

— Це наші люди.

Він підступив ближче, привітно, майже з гордістю подивився на одного, потім на другого, і ствердив своє ставлення до хлопців звучанням басу:

— Завдання у них бойове, патріотичне. Треба діяти, хлопці, швидко, блискавично...— зробив маленьку паузу,— і дружно. Зрозуміло?

Степан і Булавенко аж потяглися разом до командири. Шофер сприйняв останні слова як натяк Булавенку, а той відповів завчено покірно;

— Скирти всі, які є, пустимо з димом, товаришу командир. Дочиста! Фашисти нажеруться попелу.

— А може, й свіженького жару, — додав військовий.

— Повертайтесь якнайшвидше, — нагадав командир. — Моста іншого немає.

— Ясно! — Булавенко відкинувся на спинку сидіння. Машина покотилася по рівному бетону переїзду.

«Свіженького жару, — оберталося в думках Степана. — Значить, вони зовсім недалеко. Може, й вночі... У батьків так і не побував... Обіцяв матері чоботи... Житиму у своєму районі, а своїм нікому не показуйся й на очі...» Ця обставина напливла, пригнітила його несподівано і пом'якшила, як вода ключий сухий хліб, їдучу, нерозгадану тривогу.

Вкатаний машинами і бричковими шинами Павлівський шлях блищав, ніс легко й швидко; певно, більш нікому, як Степанові, не був знайомий розгалуженнями, селами й хуторами, через які слався. Проходив його пішки, збираючи матеріали для газети, десятки разів проїздив із секретарем райкому партії як помічник і як водій єдиної в районі «емки». На цьому шляху до найбільшого села району у відвідинах у різні роки він пізнавав для себе життя і, коли хочете, увесь навколишній світ з першими мріями і розчаруваннями. Вітер, хмари, грози, дощ, сніговії, життєві історії, людські долі карбувалися в душі й роздумах у поїздках до Павлівки. Зараз Степан з важким завданням і в спілці з людиною, котра в такий тяжкий час озвірилась до нього, їхав на павлівські бугри і чув, як холола його душа. Це не давало його спогадам, що озивались вихором широкого простору, відчутти швидкого, приємного бігу автомобіля, насолоди споглядання всього видноколу, силуету обрїю, тво-

реного бугром, обрисами верхів'їв дерев, скирт на степу, хвиль місцевості, білих хат, башт колгоспного двору, крилатих вітряків. Увесь край був його життям і всім, до краплини, минулим.

Під'їздили до перехрестя доріг.

— Праворуч!— буркнув Карпо.

— Почнемо з крутоярівських?

— Почнемо з найбільших. Щоб не встигли догоріти.

— Ти про що?

— Колишній помічник секретаря райкому міг би й здогадатися, про кого думаю.

Булавенко взявся обома руками за цівку гвинтівки. Степан спостеріг, як зблідли його пальці, що стискали залізо.

— В районі без году тиждень, а знаєш багато.

— Що треба, те й знаю. В тебе готовенька характеристика для них. Секретаря райкому зняли, помічника потурили на шофера. Я чистенький перед вами, панове.

— Що ти мелеш? Берешся вивіряти мене, чи як? Я про це ніколи й не думав. Простилаєш усіх до свого аршина!— Степан аж задихався од збудження. Булавенко, скалуючи зловтішно, мовчав.— Коли потраплю в їхні пазурі, я захищатимусь своїми переконаннями.

— Батога проти обуха піднімеш.

— Юринду преш сам! Нас послали палити хліб, щоб не дістався окупантам. А ти, схоже, виглядаєш, ждеш їх.

Булавенко аж навалився на Степана, закричав:

— Треба великі скирти людям zostавити!.. Палити, щоб не згоріли! А ти із своїми секретарями хочеш усе знищити до тла. Я б спалив попереду скирт твоїх секретарів! Наші батьки брали з рук Леніна землю і для нас, щоб ми на своїх нивах

були хазяїнами. Я батькову землю й досі нося під нігтями, я гречкосій і вмію стріляти в саме яблучко. Ти був лакеєм у свого секретаря партії, їв з його столу білий хліб, коли вмирали мої брати й ровесники. Тепер хрестишся на Бабича й Қолота. Я — не з таких! Зрозумів?

Степан повільно вів машину по стерні і роззирався по боках, чи не побачить поблизу кого з людей. Уже вирішив: покине машину, як тільки вгледить людину. Він втече від Булавенка. Побіжить, куди бачать очі. Степами, кукурудзою, балками — на схід, до першої, яку стріне, військової частини. Він зречеться загону, пошлеться на хворобу шлунка, про що досі й не згадував. ЗІС уже котився сам, Степан не відчував керма в руках. Булавенко говорив ще щось, але Степан був зломлений, придушений тим, що вже почув від нього. «Може, командир третього взводу так вивіряє своїх бійців? Чекає, що я скажу йому насамкінець?»

Машина сама зупинилась на деякій відстані од скирти. Булавенко, тримаючи на ремені гвинтівку, потюпачив до ожереду. Оглянувся на Степана, махнув рукою: сюди! Став навколішки біля ожереду, і враз там заяснів огонь, задимувало. Булавенко відскочив, червоне полум'я затріпотіло, поскакало по крутому боку скирти вгору.

— Пали з другого причілка! Пали!— закричав Булавенко, тупцюючись перед вогнем, задкуючи від нього, освітлений жежлищем, здався Степану якимсь огряднішим, чорним, здоровезним.

Степан відбіг за ріг ожереду, насмакав пасмами важкої пшениці, відчувши пальцями круглі, повні колоски. Пом'яв стебла, кинув на землю і вийняв з кишені сірники. Булавенко уже гунав до нього.

— Швидше! Чого вовтузишся?— навис над присілим Степаном.

Плечистий ожеред, охоплений полум'ям з обох кінців, увесь просякався димом, ворухився, ніби випручувався з болю.

— Поїхали!— скомандував Булавенко.

Попереду стояла нова скирта. Від неї, як визначив Степан, було зовсім близько до лісосмуги. Не чути, не бачити б оце йому Булавенка, нікого з їхнього загону, з усього району, навіть своїх рідних. Страх перед сваволею людини гнав його кудись у світ, самого, одного, далеко звідси. Адже Булавенко, гарячково міркував Степан, може зробити з ним тепер що завгодно, він ворог його, Бабича, Корнія. В Степанових домислах Булавенко поставив скинутим німцями на парашуті диверсантом. Степан не сумнівався у ворожості Булавенка, боявся говорити з ним, і зараз лише намагався показати себе перед ним слухняним, щоб зволіканням затягти їхню роботу до темноти.

Поїхали далі від лісосмуги. Степан облишив гадку про втечу. Він поспішав за Булавенком, вичеркував вогонь і, дбайливо затуляючи його долонями, підставляв до злежалої пшениці. Коли одводив очі від пожежі, йому здавалось, що надворі вже потемніло, а лише при звичаювався до світла, бачив, що й досі зовсім видно, і знову біг з палаючим віхтем.

Вони переїхали на землі іншого колгоспу, де ожереди бовваніли на самому бугрі. Звідси відкривався шлях на Дніпропетровськ. Тільки-но поткнулись на висоту машиною, як побачили вдалині куряву і якісь рухливі точки на світлій стерні.

— Німці! Стій!— Булавенко вхопив Степана за руку.— Вони!

— Не може бути,— ледве видихнув Степан.

На шляху, одтіненому чорною нивою, спалахнули вогники.

— Стріляють!

Опинившись на землі, Булавенко відповз од машини, вправно пересуваючи ноги і волочачи за ремінь важку гвинтівку.

— Падай!— крикнув на Степана, і той покійно на чотирьох поліз до нього.

Булавенко сопів, вовтузився на місці, тілом витовкуючи для себе виямок, не випускаючи гвинтівки.

— От і влипли ми з тобою, дурнем каплавухим. Вирвався без автомата. Чим будеш одбиватися? Заводною ручкою? Ех, паразити! Нижче приляж, колода! Нехай стріляють по машині, а ми будемо — по них. Два мотоцикли. По двоє на одному — чотири чоловіки. Патронів стане. А ти, тюхтій, плазуй до скирти, підпалюй. Завдання ж бойове, патріотичне? Га? Нехай бачать нас Бабич і Колот. А німці вогню злякаються і дременуть назад. Рачкуй, черепахал

Степан несміливо відсунувся од Булавенка, поплазував косо.

Мотоциклісти, пострілюючи, наближались. Булавенко приріс до гвинтівки, завмер. На стернищі чітко вирізнялися силуети. Булавенко пальнув. Мотоцикл різко крутонув убік, Булавенко ще раз вистрілив по ньому. Постаті попадали на землю. Його кулі повалили ще одного розвідника. Інший мотоцикл полохливо повернув і, збиваючи за собою густу куряву, чкурнув назад.

— Утікаєте!?— Булавенко зареготав, протер очі і плюнув. — Ми ще помірємося з вами!

Лише тепер звернув увагу на Степана. Той, пригнувшись, тупачив по лощині до скирти. Чомусь ураз став, озирнувся, не наважуючись бігти далі — низок кінчився. Булавенко підвівся на коліна. Помітивши вагання Степана, він здійняв над собою в руці гвинтівку, горлонув на весь степ:

— Пали, мати твою!..

Степан вихнувся до скирти. Булавенко стежив за ним. Степан присів, щоб засвітити сірник, і Булавенку він здався зовсім маленьким поруч з великою, золотистою, освітленою червонястим небосхилом скиртою. «Ідемо палити хліб, щоб не дістався окупантам», — вчулися йому Степанові слова. Він зціпив зуби, і бугристі широкі щелепи його побіліли, як кісточки на руках, коли стискаються пальці.

— Ніхто не повинен знати про це... Ти вже не розпатякаєш!

Йому по-давнішому защеміло в грудях. Приклав гвинтівку до плеча. Стоячи на колінах, почав цілитися в Степана. На мить його заслонив дим. Булавенко чекав. Полум'я спалахнуло, Степанова постать позначилась на його тлі. Булавенко витріщився, побачив Степана і прицілився знову.

Коли Степан обернувся і побачив Булавенка, йому ніби пахнуло в обличчя палючим вогнем, а в душі похололо. Він спробував крикнути, розкрив рота. Горло ніби хтось передавив кістлявою рукою. Голос був глухий і хрипкий. Змигнула думка впасти. Але вона обірвалася. Він запізнився. Упав, вдарений у груди, і почув постріл. Біль пронизав усе тіло, кожну жилку. Але ще дужа сила штовхнула Степана за ріг скирти, за вогонь, що готів. Тут опекло, і він ще зміг смикнутися від вогню. Ще почув постріл, другий, третій. Біля нього тьохкали кулі. Куди ж йому подітись? Чорна постать з палаючими очима і гвинтівкою в руках немов наближалася до нього. Степан посунувся далі за стіну жежлища. Це, звичайно, сталося само собою — біля нього гунув обвал жару, що наче вибухнув іскрами, обхопив людину, що смикалась, здригалась, жаром. Останньою силою рук і ніг, велінням інстинкту відсовувався далі й далі від пекла...

Свіже повітря, наче холодна вода, плеснуло йому в обличчя.

Коли Булавенко підійшов до скирти, увесь підгорілий край ожереда вже осів і накрив те місце, де шойно був Степан. Булавенко так розгнівався з того, що не побачив забитого, аж готовий був кинути-ся в огнище, аби його роздобути, хоч би вгледіти рештки згораючої людини. А жар золотився, мінився, ворухився. Поза ним чорнів безмежний простір. Більша половина скирти ще вціліла. Булавенко, терзаний глибоким невдоволенням, вхопив палаючий віхоть, побіг з ним, роздуваючи вогонь, сіючи попід стіною шматки полум'я.

Опинившись по інший бік ожереда, Булавенко ще згадав про Степана. Він обернувся до ниви кукурудзи, що межувала з вогнищем, глибоко вдихнув холодний вітер, аж тіпнулися ніздрі, йому здалось, що він вчув дух людини, але дим пеленою огорнув його і тут. Вилаявшись, став дивлячись до всього поблизу скирти. Ще обернувся до кукурудзи, сьорбнув носом її теплого вогкого солоду, постояв, прислухаючись, потім підвів голову і подивився в п'тьму вовчанського пониззя. Там червоно жевріли догораючі пожежі.

Закинув через плече гвинтівку, напнув обома руками ремінь і важко побрів навропець до Васюківки.

3.

Правий берег Вовчої біля Васюківки крутий, з рудими кручами та урвищами. Нагірні хати стоять до річки глухими причілками. Вже смеркло, як синя далечінь, підбарвлена бурим заходом, ожила короткою, гризливою перестрілкою, а перегода бу-гор заяснів сумними свічками — горіли скирти.

Васюківці боязко постоювали на причілках, зітхали, коротко перемовлялись.

Заходило в степовий край лихо.

Почувши постріли на бугрі, за яким зникала одним кінцем Крива залізнична посадка, Бабич по тривозі вивів над кручу загін і поклав бійців по троє, по четверо над урвищем, у городах. Хлопці з гвинтівками й гранатами поприпадали до тинів і загат, за якими починалося провалля; усі вдивлялися і вслухалися в заріччя. Але звідти вже нічого не було чути.

Десь на Павлоград перегода коротко погухкували гармати.

Дозорці доповідали про кожний спалах пожежі. Та згодом усі повставали з належаних місць, запалили цигарки, заговорили про подію неохоче й непевно.

— Може, наші підмоги виглядають, а ми тут...

— Якщо напали мотоциклісти, то вже не ждуть.

— Може, парашутистів викурили?

— Он було на хуторі... Поїхали гарбами до скирти...

— А в ній аж три диверсанти?

— Звідки ти знаєш?

— Про кожну скирту таке плещуть. Дай припа-
лити цигарку.

Молодий, тонкий у стані, гарний з обличчя Тесля останнім підійшов до гуртка людей, що сиділи і напівлежали, опустився біля них на коліна.

— Чого йому до нас пертися? Щоб узяти голі баштанища? Йому на Павлоград дорога — в місті є що грабонуті.

— Наші мости через Вовчу ціленькими не за-
стане.

З куща, задкуючи, виставляючи сідниці, обтягнуті лискуною шкірою галіфе, вихитався Павло

Кравчута. Звали його помічником начальника штабу загону, хоч про такі обов'язки й спомину не було. Кравчута працював інспектором по торгівлі, чоловік, бистрий на слові й у ділі, енергійної реакції, конкретний у мисленні, необхідний був для загону. Умів подати ідею, поіронізувати навіть над собою.

— Німець обмине Васюківку,— задумливо сказав Кравчута.

— О, Павло все знає. Лиш не про все каже. Чому ж?

— Хто вгадає, той закурить мого «Казбека»,— він постукав пальцями по коробці з вершником і відкрив її нігтем, демонструючи густий переможний тютюновий аромат.

— А хто ж підтвердить, що іменно я вгадав?— обернувшись від отвору в загаті обличчя припав до землі чорнявий чоловік середніх літ, до якого у загоні всі зверталися тільки на ім'я — Никифор — і вимовляли це ім'я з різними відтінками і наголосами.

Кравчута вживав це стародавнє ім'я лише в поєднанні з прізвиськом Магала, надаючи одному й другому легкої іронії.

— Я сам!— відповів Кравчута.

— Ну, збреши вже, не тягни,— домагались товариші, передчуваючи щось пустотливе й веселе.

— Дай припалю папіросу,— Кравчута довго її розсмоктував, потім смакував, прицмокуючи, аж тоді сипнув словами, як дробом:— Взяв лівіше, на Павлоград, через те, що вже давно рознюхав, як ошетинилися васюківці, а по-друге, що між енською хатою і хлівцем зайняв вогневу позицію іменно я. І все!

Гурт засміявся.

Шелеснуло гілля — над гуртом високою постаттю виріс Бабич.

— Хтось заграв відбій, чи що?

— На бугрі затихло, товаришу командир, ми колективно взяли перекур,— Кравчута виструнчився, приклав руку до козирка, ховаючи другу з цигаркою за спиною.

Бабич оббіг поглядом усіх, знову спинився на Кравчуті:

— Дивись, шкуру не пропали на задниці. Тесля — до мене!

Бійці, нагинаючись попід деревами, розійшлися на свої місця.

Двое відійшли вбік, загомоніли.

— Військова частина покинула Васюківку,— сказав Бабич.— Візьми кого-небудь і пробіжіть установи. Папери — знищити, телефони позривайте, закопайте в землю.

Теслі морозцем посипало по спині: він півроку тому підключив десяток новеньких апаратів в установках і в себе дома.

— Пообривати й закопати,— повторив Бабич. Йому здалося, що Тесля його не слухає.

— Зарити де завгодно?— поспитав після мовчанки.

— Де завгодно, аби сам не забув, де. Вночі збір у мене дома.

— Дозвольте зайти до своїх, товаришу командир.

Бабич скинув на Теслю лагідним оком — він був наймолодший у загоні.

— Ми сьогодні вже виїхали з Васюківки. Нас уже тут немає. Завтра вранці нас ніхто не повинен бачити.

— А зняти домашній телефон... можна?

— Хитруєш?

— Ні.

— Начальство!.. О десятій бути в мене.

Тесля випростався перед командиром — стежка додому, остання стежка, бриніла в його душі.

На бугрі палали скирти. Валували собаки. Сільська вечірня тиша, здавалось, гула в напрузі, як дзвін на тихому вітрі.

На обрії снувалися вогняні нитки. Хмари несли в далечинь багряні одсвіти.

4.

Карпо волікся по стернищах, сподіваючись вийти на колгоспні городи. Був голодний і втомлений. Прогіркла сутінь обступала щодалі щільніше, але Карпо не квапився. Йшов ніби здерев'янілими ногами.

Край артільного набережного поливного городу стояв курінь.

— Хтось є? — гукнув на відстані.

Пригнувшись, Карпо всунувся в чорний отвір. Почув під руками сіно, намацав видавлене кимсь лігво і повалився.

Дуже хотілося їсти. Почав шарудіти по кутках і намацав щось тверде. Запах сухого хліба збунтував його. Гриз, скрегочучи міцними зубами.

З'їв, розслинюючи, до крихти сухар і відкинувся на лігві, притискаючи до себе гвинтівку. Знайомий затишок соломи, дух соняшників, свіжа земля прийняли його натомлене тіло, мов тиха вода, і він плив у ній, то борсаючись, то скоряючись, то поринаючи в спогади.

До куреня зазірала ніч, пересипана зірками, наче далекими днями.

...З батьком їздили на баштан по кавуни. Баштан був іноді проти двору, слався на гони вузьенькою смужкою, частіше — в степу. Щосуботи надзахід сонця натомлений батько посилав Карпа запрягати

коней у дрожки, і він виводив із стайні спершу сірого — кінь ішов за Карпом, граючись, штовхав мордою в спину, потім гнідого — той дрібно перебирав ногами, лякаючись порога, Карпо смикав за повід, сердився на коня, лаяв сліпим. Загнуздавши обох, ні для чого, різко, надсадно смикав віжками, аби коні відчули господаря.

Батько виносив з комори порожні мішки, кидав під себе і всадовлював поруч меншого сина. «Паняй!» Коні брали з місця. Мати кричала вслід: «Диньок же виберіть!» Або: «Малорослих кавунців не чіпайте, нехай на засол зостаються!» Собака рвався з прив'язу і скавулив, передавлюючи цепком горло. При виїзді, бувало, Карпо черкався об котрийсь із двох стовпів воріт, уже позначених його невправністю. Батько згинався, застигав у такій позі надовго і геть пізніше цідив крізь зуби:

— Сукин син, отакий здоровий і...

Ні в кого на хуторі Вишневому не було таких підпарованих, швидких і картинних у бігу коней, як у Булавенків. Батько в їзді надивлявся на коней, ще й ще оцінював їх, гордився, а коли помічав якусь недоладність в упряжі, кривився:

— Сукин син!.. Очі б тобі повилазили!

Хлопця кидало в гарячий піт, він попускав віжки, не знав, куди подітися. Батько клав стусана меж плечі. Віднайшовши несправу, Карпо припиняв коней.

— Який же хазяїн посеред вулиці перепрягає? За хутором, за хутором, — понижував голос до шелесту і смикав сина за волосся.

Степ завше був лагідним, батько серед нього добришав. У дорозі щоразу оповідав про одне й те ж. Колись давно, ще з слободи, його батько, Карпів дід, їздив навесні і влітку на далекі ниви, аж «за чавунку». Вирушав серед ночі, його, підлітка, вмо-

щувано на гарбі, закутаного в свитку. Не прокидався в дорозі, хоч як не трясло й кидало. Гарба спинялась на ниві. Велике червоне сонце вставало із-за копиць, завжди не з того боку, як у селі. Батько за одну мить наколював вилами копицю, кидав її між полудрабки, кричав: «Підгрібай!»— і вів коней далі, поклавши вила на плече. І знову одним махом — гех цілу копицю на гарбу. І він устигав, підгрібаючи стебла, просуватись, влучаючи в свіжі сліди, аби не кололо в ноги. «Мій батько, твій дід, ніколи не підняли на мене голосу, слова не сказали лайкою! Отут, у моїй душі, вони й понині, бо я старався. Людиною слід називати тільки того, хто старається у своїй роботі».

Баштан лежав між чужими нивами, яснів кавунами, динями, сизів огудиною; поодинокі соняшники ніби віталися до господаря схиленими голівками. Коли залишали край ниви коней, батько простежував, чи так прив'язував Карпо віжки, потому з мішками в руках ішов поміж кавунами, обережно ставлячи на вільне від огудиння місце босу ногу, і додивлявся, чи немає чужих ступнів. Нагинався до кавунів, обстукував. Сини йшли за ним, тримаючись його слідів. Якщо кавун дзвенів спіло — батько дозволяв одірвати з хвостиком й закотити до мішка.

Наповнювали один, другий мішок, тоді переходили на дині; спілі, пахучі брали з видавлених ямок, обтирали прилиплу до білих нижніх кружал землю. Дині наче дивувались із того, що порушували їх спокій. Бугристі мішки переносили на дрожки. Мовчазні, в передчутті смачного наїдку, овіяні пахощами динь, поверталися додому... Коли восени виїздили на цілий день зрізувати голівки соняшника, тоді при шляхові для дітей і для себе ставили курінь. Виривали стебла з земляними кім'яками,

зводили один повз один і зв'язували вгорі берізкою; ззовні обкладали нарваною на межі травою. Діти всідалися у курені й слухали, як страшно шаруділо сухе, необірване, наче жерстяне листя...

Після жнив і обмолоту Карпо ганяв пасти корови й бузівки далеко за бугор, звідки не було видно Вишневого. Пастухів збирався гурт. На стернищі спинали з свого паліччя курінь, вкривали травою. До нього складали торбинки з їжею, свитки, а самі грали в свинки, боролися, нашукували облавою по бур'янах зайців. Одного разу в такому заході Карпо ледве не наступив на вухатого, який лежав скоцюрблений під буркуниною. Карпова ломака була поставлена в курінь, вдарити нічим, і він очима вказав на зайця товаришеві, Павлові Харитоненку, що йшов поруч. Той розмахнувся кийком і бехнув сплячого по голові. Заець підскачів вище дітей і впав, затріпавши ногами. Павло взяв його за довгі задні лапи і поволік, лишаючи на траві кривавий слід. Карпо йшов за Павлом і просив, щоб віддав йому здобич. Харитоненко замахнувся на Карпа кийком, той ухилився, потім побіг до куреня і висмикнув з нього свою ломаку. Курінь завалився, хлопці гуртом набили Карпові спину, аж сукровиця проступила крізь полотно сорочки.

Літ через вісім, при зустрічі, Павло сказав Карпові:

— Побачити всі можуть, а вбити уміють не всі. Якби ти був тоді сильнішим за мене і відняв у мене зайця, був би твій...

Сьогодні вранці, коли Карпо зайшов до арештантської, йому здалося, що з п'їтьми на нього дивляться батькові очі. Хлипнувши тонкими ніздрями повітря, ледве не скрикнув: «Тату!»— йому запахло одягом батька. Карпо з матір'ю сюди приносили передачі. Ходили з сусіднього району пішки п'ятдесят

кілометрів, ні до кого не просилися підвезти, бо могли й не взяти; дороги були безлюдні, по них волоклися важкі й болючі безхлібні роки. Карпо щоразу йшов із матір'ю до батька, сподівався вгледіти його бодай у щілинку між дощаною високою огорожею...

Того літа Степан Журавель, знав Карпо, був помічником секретаря райкому партії, їздив на легковій машині...

5.

Спершу здригнулася земля, потім вдарила хвиля вибуху. Карпа наче підкинуло, і він вхопився руками за сіно, потім порачкував із куреня, тягнучи за собою гвинтівку. Наступний вибух повалив його біля куреня, і він приплюснув до землі, мов ящірка.

Снаряди падали поблизу мосту, в кілометрі од Карпа, не далі. Гострі спалахи розривів сліпили очі. Та ось розлігся різкіший за попередні свист, і цього разу полум'я сплеснулося ще вище, на мить освітило білу смугу нового, ще святкового, мосту. Карпо обхопив руками голову і вткнувся у виямок. Коли розплющив очі — зрима пільма димною стіною стояла навкруги. Страх холодом скам'янив його — наступний снаряд розшматує його, змішає з землею. Отут і кінець... Він, як і Степан, навіки зостанеться в попелі.

Прагнення врятуватися, бути серед людей підняло його, погнало через рівчаки поливних грядок і прибережні бур'янища. Скотився, міцно тримаючи гвинтівку, по крутизні до річки, і лиш сьорбнув на всі легені повітря й тиші, збагнув, що хати поряд, що обстріл припинився. Стояв, хекав... «Живий... Живий...»

На тому березі просвічувались за темінню річки білі хати і незабутній, щасливий пісок. «Називай мене Жанною...» Звідки вона явилася для нього?.. Скільки щастя й надії вдихнув Карпо того ранку з пахощами її тіла, її волосся, з її довірою! На мокрій, грузькій мілині перед темною водою, перед жеврінням хат, перед скоріше уявленням, аніж баченням клинцем того, колишнього лагідного піску теплого літнього дня, виборсавшись нині з крижаних утисків страху, він особливо відчував щастя тих хвилин, котрого не позбавила б, не відібрала б у нього навіть смерть. Її, Жанну, бачив на тому березі, за осінньою річкою і зараз, крізь темінь, страх, каламуть у душі.

Карпо, як був узутий і вдягнений, увійшов у воду. Попід руки намоклий, в повних муляки черевиках, розпаленілий, з витріщеними в пітьму очима прoderся крізь гущину дерези й лопухів.

«Отаким покажусь на очі Бабичу й Колоту», — вимовив чи лише подумав.

У відділі міліції було темно, глухо. Булавенко зліг на хвіртку, прислухавсь. На плечі налягав смуток і втома від пережитого за вечір.

Невже виїхали, покинувши його?

Повільно йшов понад огорожами в напрямку будинку Бабича. Повітря прогіркло димом, тхнуло гаром пічної цегли. Гавкали собаки.

Замощені як-небудь вікна в домі Бабича не перепиняли людських голосів. Чувся гомін. Булавенко став перед хвірткою. Гарячі вигуки, мигтіння тіней у щілинах лякали його. Смушка світла вткнулася в нього, і Карпо вгледів свій заболочений, мокрий одяг. Підніс до промінця руку — вона була чорна. Подався назад, у пітьму. Десь обмити б... І тут почув своє прізвище... Слизнув за ріг будинку, всім тілом припав до стіни.

В хаті:

— Хто піде на розшуки?

Загули невиразні перемови. Вибився один голос:

— Шукай вітра в полі. Вони вже досі в Павлограді.

— І Степап?— гримнув Бабич.— Ти, Павле, побіг би, я знаю... Наздоганяти якусь Галю і за Павлоградом.

— Я?! — озвався Кравчута.

— Не гудь інших, от! Булавенко й Журавель — надійні люди, — відгукнувся Бабич.

— Правильно, товаришу командир!

— Може, потрапили під обстріл.

Всі стихли. Булавенко ще міцніше приріс вухом до стіни. Говорив Корній:

— Булавенко якраз і міг підбити Степана податися на Павлоград... Почули б, як він сьогодні визвірявся на мене. Дай йому машину до вечора — і край. І зробив, як бачите, Булава по-своєму. Я мусив відбирати чужу в людей, щоб вивезти на станцію сейфи.

Голос вагання навертав до однієї думки:

— Ми його мало знаємо, товариші... Між нами кажучи, хіба хто покидає свій район безпричинно? Еге, отож. У лихові до таких спиною не ставай.

Гомін скаламутився — наче всі лагодилися вийти. Булавенко позадкував до хвіртки. Зупинився на вулиці, роззирався. Комір сорочки душив. Карпо шарпнув його, щось тріснуло — полегшало. Згадав про рушницю. Вона була сухою. От би вистрелити! В Колота! Той все про всіх знає... І вже неначе цілився, бачив, кого мав устрілити... Не відаючи куди, пішов прямо перед собою. За хвилину отямився — ішов у напрямку батьків Жанни. Недавно пережитий страх, убивство Журавля, спогад минулого вже слалися йому під ноги твердим ґрунтом.

І думав грайливо, фантазував вільно...

Він би хряпнув хвірткою і пішов по стежці до хати Бабинча. На порозі б гупнув, аби його почули, і став би на порозі, забрьоханий. Із-за плеча стирчала гвинтівка, тримана обома руками за ремінь. Вони побачили б перш усього гвинтівку, його руки.

— Де Степан?!

— ?..

Поточився б на одвірок, наче падаючи набік.

— Вбили фашисти...

Вони подалися б до нього. Він не подивився б їм у вічі.

— Я одстрілювався. Їхній мотоцикл лежить на бугрі. Степана... прямо під скиртою... Там і привалило.

— Це була їхня розвідка?— Корній ковзне по ньому поглядом, здираючи з нього вивернуту шкіру, усе вдаване.

— Всі фашисти стріляють по нас однаково, товаришу комісар.

Корній намагатиметься вловити Карпові очі. Сира земля на піджаку, на колінах полотняних штанів, мокре волосся, розтоптані черевики... Це повернуло б його в середовище загону.

— На світанку... З колгоспного подвір'я... На Дубовецькі хутори.

Кравчута потягне до себе повну тарілку кришеників товстого холодного сала:

— Наїдайсь, братва, поки є. Гітлерівці швидко підметуть наше сальце.

— Товариші, Степанові батьки живуть у Дубовиках.

...Гілля шмагнуло Булавенка по обличчю. Він ішов по вулиці Жанни.

Якби ж його обманули тією цидулкою!

Поїли, попили що було, і поснули, де хто примостився. А в селах і хуторах, на городах і по хлівах нишкло зарите в полову, в землю — гранати, патрони, міни, консерви, ящики вибухівки, пістолети.

Спали на долівці, як на привалі.

Бабич і Корній ще порядкували по хаті.

— Нехай дім залишається таким, як був завжди,— півголосом мовив господар, стираючи зі столу.— Людина вся із звичок. І Павлина десь перейняла звичку прибирати в кімнатах на ніч.

— Розумно!— обізвався Корній, розстібаючи новенькі пряжечки свого рюкзака.— Ми наче кожного ранку починаємо своє життя заново. Нам щодня необхідно бачити світ і дім ранковим, чистим.

— Коли б справді так можна! А на полі, на заводі...— Бабич готувався споліскувати тарілки холодною водою.

— І там! Мій батько у молотьбу не лягав спати, доки не перевіював усього вороха і не застилав току. Ми спали покотом на свіжій соломі, і коли прокидалися вранці, нам здавалося, що сьогодні неділя чи свято. Це від того, що довкола було прибрано.

— Мабуть, ганяв дітей батіжком — акуратні люди деспотичні по відношенню до інших.

Корній присів на поріг прочинених дверей, вийняв цигарку.

— Не бив, Василю. Не вдарив жодного разу нікого, а нас було аж шестеро. І лаявся перед своїми й перед чужими тільки так: «ледабридня!», бо найдужче не любив ледацтва. У колгоспі завгоспом і зараз. Ключами дзвонить, ходить завжди в борошні. Худобина якась здохне — плаче. Він переніс душу господаря із свого подвір'я на артільне — цілою.

— Та бачу, бачу. Весь пішов у батька. І в райміліції, і в рюкзаку — порядок.

— Куди мені до батька!

— Я свого не пам'ятаю. У двадцять першому його забрав тиф, а згодом і мати померла. Я найстарший, менших чотири сестрички. Тепер сам живу: як я довів їх до пуття — чотирьох, менших за мене? І їсти варив, і прав, і купав маленьких, і коси розчісував та заплітав. Як забрали мене до армії, тітка перейшла в хату. А коли повернувся з війська, почав видавати заміж та весілля справляти!

— Це ти й співати тоді навчився?

— Ця наука з вулиці. Якщо є голос, сільська консерваторія — на колоді. Мое життя, Корнію, ні словами не розказати, ні пером описати. Тільки я сам передумати його можу, і то, коли журба напосяде.

— Чого тобі журитися — причин не бачу.

— Людини збоку не розпізнаєш. Зсередини тугу треба помітити й зрозуміти. Донька у мене ж нерідна, — Бабиц стихив голос до шепоту, подивився на Корнія довірливо, щиро.

— Рая? Ніколи б не подумав.

— Дівчинка моєї сестри. Племінничка. Року не було, як узяли до себе. Раечка, щастя мое, золотинка!.. І знаєш, коли обговорювали кандидатуру на командира загону, один з керівних товаришів бухнув при мені: «У нього рідних дітей немає, йому легше zostатися!»

— Дурень набитий! Хто ж це?

— Не треба, Корнію. Сьогодні пішов до райкому, а їх, дружину і Раечку, моїх дорогеньких, навіть не вивіз на станцію. Вибіг до залізниці. «Та-а-точко-о!» — як воно крикнуло! Мов пташеня, підкинуте вгору. Як їм буде там на своїх крильцях, без мене?

Корній мовчав, думав: «Забудеться трохи — легше буде». По паузі спитав:

— Ти послав Булавенка?

— Попросився після скирт з'їздити до своїх. У білих штанях досі ходить. Недалеко десь живе тітка.

— У нашому районі немає в нього ні рідних, ні троюрідних!

Бабич дорожив кожним бійцем загону, прихильним ставленням рівняв усіх, зв'язував в одне, у міцну силу.

— Скоро пригуркотить. Може, до Журавлів завернули,— замислився. Проказав наспівно:— Каже: «Іди, іди, мій синочку, та не забарися, за чотири неділеньки додому вернися!» Ох, давай хоч передрімаємо, Корнію.

— Я біля порога,— відповів Корній.

— На рюкзак схилишся? Давай.

Бабич прослав на стільцях кожух, узяв під голову рожеву подушечку, вкрився старим жінчиним пальтом. Коли погасили каганець і темрява встоялася з тишею, Корній шепотом обізвався з долівки:

— А на бугрі скирти горіли. Може, потрапили під отой обстріл...

До Бабича сказане проникло в навальну дрімоту. Сон ураз спалахнув пожежею. Над полум'ям закружляли чорні птахи.

7.

Наодинці, гвинтівка біля стегна, Карпо відчував себе впевненим і сильним.

Знайома вуличка, шелест листя нагадували йому про недавні хороші вечори, втрачені так раптово. Подумав, що не застане її дома, не побачить ні сьогодні, ні завтра, і все збунтувалось у його душі.

Вхопив за вершечки чиїсь штахетини і зломив одразу обидві. Вікна злостиво чорніли до нього. Нептерпеливись брязнути прикладом у шибки — нехай не спить ніхто, коли йому так мулько на душі, безпорадно тісно. Не знаходив виправдань Жанниному вчинку. Лише закоханість стримувала його нищівний гнів.

І знову заспокоїла думка: Жанна нікуди не виїхала, вона стріне його дома, він побачить і почує її. Уява так виразно оживляла той день, той ранок...

Карпо зайшов до редакції місцевої газети домопитися з працівниками піти постріляти в кручах. У першій кімнаті просто наштовхнувся на маленький столик, за яким сиділа незнайома співробітниця. Карпо зупинився перед нею, щоб запитати про секретаря редакції. З-під темної плисової тюбетейки, що відтіняла чоло, на нього дивилися гарні чорні очі. Мабуть, Карпів зріст, міцнота молодих плечей, широких грудей, позначених малуватою на парубка футболкою, навальний спокій його сили змусили жіночку випустити олівець, скласти перед собою руки і неприховано роздивлятись одвідувача. Карпо збагнув: нова працівниця, певно, з евакуйованих, вони щодня тепер доїздили до Васюківки з західних областей України. Він поспитав, де секретар редакції, пройшов до нього, але, розмовляючи з ним про завтрашній ранок, все говорив у сусідній кімнаті для неї, вона й досі наче дивилась на нього своїми очима.

Домовились, що завтра рано, до сходу сонця, коли берег річки ще безлюдний, працівники зберуться в яру—війна вимагає від кожного уміти стріляти.

...Він стояв над кручею — з мішенню під рукою і гвинтівкою на плечі.

Побачив, ні, це, мабуть, примарилось — вона одна йшла по теплій мілкій воді берега, збиваючи бризки

оголеними вище колін ногами. Карпо підніс над собою руку — вона відповіла змахом, далі розважаючись водою, а він кинувся з кручі наниз, через гушину заросеної дерези.

Мокрий, облиплий дрібними листочками, вихопився перед нею, дихаючи хлипкими великими ніздрями, аж налякалась його Жанна: стояла, не розуміючи, як можна так хутко збігти. Тримала пальцями легеньке підсмикнуте плаття. Зненацька засміялась:

— За вами хтось гнався?

У вимові почулося Карпові щось нетутешне і тим приємніше.

— Я тебе ніколи не бачив у Васюківці. Звідки ти взялася?

— Я прийшла повчитися стріляти з гвинтівки.

Вона рушила далі, наче повели її самі ноги, яким хотілось відчувати м'який пісок і гостро свіжу воду.

Карпо озирнувся — довкола ні душі. Поклавши гвинтівку й фанерну мішень, він пішов слідом. Вона чула його кроки. Карпо відчував п'який домашній запах її одягу. Вона обернулась, коли Карпо став зовсім близько.

— Де ти взялася? Якби ти була моєю, я вбив би кожного, хто осмілився б доторкнутися до тебе пальцем.

— Ти страшний, — сказала вона. — Як тебе звуть?

— Я нікуди з Васюківки не піду і ти не підеш! — він ще зробив крок до неї, вона подалась від нього.

— Я вже забагато пройшла по Україні пішки, щоб вирішувати це так нерозсудливо.

— Ти васюківська?!

— Навчи мене стріляти.

Він подав їй гвинтівку. Це була масивна, важка зброя. Жанна взяла її в руки і подивилась на Карпа, на його широкі груди, широкий ніс, широко

поставлені очі і густо прокреслені брови. Гвинтівка наче була частиною його природи. Зблизька його обличчя видавалось надто крупним — воно, як і зброя, лякало затаєною силою, виразом відвертої прямоти.

— Тобі не підходить гвинтівка. Ти дуже гарна й... тендітна, — усміхнувся Карпо, показавши великі рідкі зуби. Жанні стало неприємно від того сміху.

Він прилаштував під рудою кручею мішень, повернувся, став коліньми в пісок. Жанна опустила поруч. Він спортивно впав на лікті і навчено випростав зброю перед собою. Вона прилягла на відстані од нього. Він грубо закинув за шию дівчині руку, другою перехопив гвинтівку.

— Зброю кладуть на долоні, як дитя, ніжно, а коли ціляться, тримають, як сокиру для рубання.

— Ти про все говориш страшно.

— Я люблю гвинтівку.

Вона засміялась, і губи її були тепер зовсім не повні, вони творили в поєднанні з чистими, щільними зубами незрівнянну красу молодої жінки.

Карпо примостив їй руки, де їм належало братись, тоді поклав на них свої і враз бабахнув у руду кручу. Жанна зойкнула і ткнулась обличчям у пісок. Карпо зареготав і несміливо занурив пальці в її скуйовджене тепле волосся. Жанна розплющила очі — руда стіна височіла перед ними, як і досі, земля з шелестом осипалася вниз.

Тепер на її руках владно лежали Карпові руки.

Потім вона вистрелила сама.

Той ранок воєнного часу починався для Карпа, як усі попередні, — нічим не в'яжучи його з людьми, він лише провіщав тривоги, громи далеких бомбардувань залізниці, станцій. Ранок був порожній, як його житло. Жанна все змінила, заповнила ранок собою, своїми очима, світлим чолом, домашнім

запахом свого одягу — такого Карпо ще не видав, до таких рук, такого живого, теплого, лисучого, м'якого волосся не доторкався пальцями, котрі нечутно тремтіли.

Гвинтівка випала з їхніх долонь. Карпо безтямно припав губами до жіночої шиї...

Жанна встала, обтрусилась, вбгала під тюбетейку волосся. Докірливо подивилась на Карпа. Він стояв з гвинтівкою, опущеною перед собою, і заціпеніло дивився на дівчину, ждучи її першого кроку. Він не зрушив би з цього місця ніколи, жив би з нею тут, у печері кручі. Стояв твердо, немов навіки вгруз у пісковище дебелими ногами, обтягнутими полотняними холошами.

Жанна пішла понад річкою.

— Я піду з тобою, — сказав він.

— Ха! Куди? — вона закотила перед блузки і витерла сподом націловані губи.

— У мене нікого на світі немає, крім тебе.

Жанна підбрала спідницю і ступила у воду. Збитими бризками осипала Карпа й побігла, поблискуючи круглими литками.

Його поривало кинутись за нею. Паморочилась голова. На лобі виступила гаряча роса.

— Увечері! — Жанна обернулась, здійнявши над собою оголену руку...

Він скреготнув зубами. Холодний північний вітер крутив у завулку листя і пронизував Карпів мокрий одяг.

У хаті фотографа Лазюти теплилося обтулене, ховане світло. Коли Карпо брязнув клямкою дверей, як робив у свій не один прихід, запнуті вікна потемніли. Він обіззався.

Відчинила Ліда Архипівна:

— Ти не поїхав? — вона скрикнула з подиву.

Карпо привітався і швидко шаснув до сіней. Посеред кімнати стояв завмерлий Лазюта. Він тримав перед собою руки з засуканими рукавами, ніби щось і зараз робив ними, ворущачи пальцями. Каганець знизу кидав на нього світло, і глибокі тіні підкреслювали його переляк. В очах Лазюти застряв жах.

— Ти?! Аге ж, ти! Їх ще немає?

Карпо жваво пройшов далі, зазирнув до іншої кімнати. Перехилившись за двері, сьорбнув повітря.

— Немає.— Опустив приклад на підлогу і спитав:— Як би закурити?

Бліде обличчя лисого, низенького чоловіка лиш тепер набуло природного виразу. Він стріпнув руками, як струшують з них воду, і сказав:

— Знаєш, звідки ти повернув мене?

— Я сьогодні вирвався з вогню.

Лазюта показав на землю:

— Ти повернув мене з могили.

Карпо закліпав очима. Лазюта кивнув на скидані в купу під столом скляночки.

— Ось моя могила. Увесь район. Партійні конференції, фотокартки для партійних квитків.

— Це — не могила, тепер — це ваше щастя!— Карпо зраділо вхопив коробку цигарок з рук Ліди Архипівни, поспіхом вийняв одну.— Весь райпарт-актив у ваших руках. Ховайте! Ваше щастя! Це я вам кажу.

Ліда Архипівна розгублено перебігала очима з Карпа на чоловіка.

— Про що ви?— вона обмерла од здогаду. Жінка стала перед чоловіком обличчям до Карпа. Її очі палали обуренням.— Ні! Ні! Ми не такі! Аркадій цього не зробить!— Але тієї ж миті злякалась своєї рішучості.

Карпо подивився на неї, потім на чорну цівку гвинтівки. Ліда Архипівна немов зірвалась із своїх міцних крил, наче впала на долівку перед загрозою, котру принесла в дім ця людина. Жаль переповнив її серце: вона бачила вже не Карпа, а свою Жанну, поглинуту гуркотом, курявою, невідомістю війни. Лазюти мовчки завештались по кімнатах, як привиди; вони переносили в підвал речі, надовго спускались по східцях, мов до глибокого підземелля; там щось розсипалось, господарі скрикували, чути було, як вони плазували на колінах і щось довго визбирували на долівці. Карпо все бачив, розумів і незалежно, уже вкотре обходив стіни кімнат, скрізь надивляючись серед родинних карток Жанну.

Її було багато. Мала, з білим бантом у чорному волоссі, подавала букет білих квітів якійсь жінці, певно, своїй учительці; у спортивному костюмі стояла на старті для забігу серед кількох дівчат — Карпо одразу впізнав її, примітну й дозрілу дівочістю; сиділа на велисипеді, зграбно звисивши з рами свої гарні ноги, а хлопець поруч, тримаючи руля, дивився прямо в об'єктив апарата; ось Жанна, злігши на дивані, засланому килимом, гладила на своєму плечі біле кошенятко, яке вп'ялося пазурцями в картатий светр біля самих грудей дівчини; ось притулилася до хлопця в китарі, накинутому на плечі, — він обіймав її талію і щасливо усміхався. Карпо вперся очима в це фото і, оглянувшись, висмикнув його, зім'яв, стер на порошок. Дивився їй в обличчя на великому знімку, в її очі, спрямовані кудись далеко, повз нього, і нищив того, хто був у його жмені.

— Ти спатимеш у нас? — мляво, хворобливо озвалась за плечима Ліда Архипівна. Вона стояла на дверях з пухкими подушками в руках.

— Ми рано виступаємо з Васюківки.

— Тебе в нас не побачить ніхто!— Аркадій ви-
зирив із-за подушок.

Карпові ще ніколи не доводилося ночувати в до-
мі, де було стільки постелі, тиші й достатку, чути
звернені до нього ласкаві, теплі слова.

Розділ третій

*Ранньої осені, коли врожай
з полів і долин стікається на
колгоспні подвір'я, бригадири скликають молодь на
вечірню, допізню працю — очищати качани куку-
рудзи, вибивати соняшники. Щасливій юні ніде
й ніколи не працюється так легко й насолодно, як
теплої пори під ясним місяцем, в гурті, у близь-
кості з кимось жаданим. Вибілене світлом, м'яке
й лагідне, як бавина, спідне листя качанів кукуруд-
зи, золоті рядки зерен, лескотливе, волохате насін-
ня соняшника ще дихають теплом короткого дня;
перейнятий здаля погляд любих очей, хвилюючий
голос, дотик руки відгукуються в серці, щось обі-
цяють. Хтось почав пісню — озвався підголосок,
і вже два, злітаючи високо, немов паровані птахи,
граються, переплітаються крильми і враз розхо-
дяться. За двома полинуть інші голоси, і звучання
пісні обіймає всіх, кличе серця.*

*А коли вслід за чумацьким возом викотиться
вгору по небосхилу іскристий клубок Волосожару,
коли з тінями підступатиме до очей синя дрімота,
люди непомітно розходитимуться повулично, по-
сусідськи, подвоє, тоді гаряча рука знайде таку ж
гарячу, довірливу, і лише місячне сяйво, відбите
в очах, спроможне сказати те, чого не вимовити
словами.*

На світанку по вулиці, що вела в степ, квапливо загомоніли вози. Васюківці, прокидаючись, позирали крізь віття дерев: хто ж це? куди?.. Вози, навалені клунками і зброєю, обліплені людьми, лунко дзвеніли в тиші. Партизани проїздили, минали будинок райспоживспілки. («Василу Васильовичу, може, зазирнемо, попрощаємось?»— Кравчута — до Бабича. І реготнув байдуже). Біля райкому (віконниці зачинені, вивіска знята) всі чомусь примовкли, наче колеса з'їхали на хисткий місток; біля пошти хтось штовхнув Теслю, який сидів у задку; і звернули на бруківку, що виводила на Дубовиківський шлях. Передній віз угризнув віслю кам'яну бабу, не знати коли й ким укопану на розі вулиці, аж коні схропнули, і хтось почав оповідати про той камінь і затих, бо кінчалась вулиця, і кожний подумки вертався до рідного порога, згадував, як прощався. Ніхто не казав жінці, батькам, куди подінеться, де житиме, тільки цілували рідних так, ніби полишали всіх навіки, і обтирали на щоках свої і чужі сльози, до тілець дітей, до материної сивої скроні тулився кожен, і жінку обіймав безтямно. Тепер усе оживало, бо останні двори спливали і вулиця виплескувалась у простір.

Бабич сидів у передку, ноги в чоботях поставив на барки, очима—кудись на шлях, а то дивився на кінські копита. Часто б'ють ними в камінь, аж іскри викреснують підковами, напружуються. І думки в голові іскряться — гуде в ній. «Нащо я відпустив од себе Карпа після того, як Степан застеріг? Послав на таке діло?.. Де він зараз? А де Степан? Може, покинули загін, Васюківку і подалися за фронтом? Яку добрячу гвинтівку забрали!..»

Бабич вийняв цілу коробку цигарок, простягнув через плече, опираючись на чийсь спину. Блимнули сірникові вогники, довкола потемнішало, та світ знову прояснювався з імли, щодалі певніше, хмара бровою супилась на сході, під нею соковито ятрилась рожевість.

— Хлопці!— Всі похилились до командира.— Ідемо «з окопів», хоч ні в кого мозолів немає... На хуторах кілька днів перебудемо... Ясно?

— Ще не знаємо, як приймуть,— нагло бовкнув над самим вухом Кравчута.

— Ти собі скрізь тіточку знайдеш — район сховався уздовж і впоперек,— молодий Тесля все пом'якшує і згладжує.

— На мене в Дубовиках не гавкне ні один собака, — похвалився Кравчута. — Щоліта був тут уповноваженим, крутив гайку за молоко, за яйцездачу.

— Значить, тобі як тому вовкові з байки, при тулку не буде. Звідси недалеко до Шевченкового.

— Скидки тепер не пообіцяєш, могорича не жди,— кольнув Никифор Магала. Вітер одніс слова, спотворив.

Кравчута вів своє:

— Люблю їздити чужим серед чужих. Щоб ти нікого не знав і тебе жодна персона. Розкажуй історійки, анекдоти без одбору. А от коли бесідуєш і раптом на тебе чийсь очі — зирк: уже намотує тебе на палець, як мотузочок. Шкребеш у голові: де ти його бачив? І не докопаєшся... Нам щодня так буде... Високі пороги на наші ноги.

Бабич виждав, сказав похмуро:

— В чужий район сунутись не будемо. Для ворогів: їдемо з окопів, коні послабили... Для своїх — одному «здрастуй», іншому — «прощай», і все. Як відрізав... Постанови, хлопці, назад не пишуться.

Спускалися до крутої балки. Перевантажений віз перехилився, аж люди ногами опирались об землю, скрипіло дерево, скреготало залізо.

— Нагорі звернемо в посадку,— кинув Бабич і за містком зіскочив на сухе груддя.

На рівному з'їхали із шляху в грузьку ниву кукурудзи. Коні потяглися до качанів, смикаючи воза.

На трьох підводах їхало чоловік п'ятнадцять васюківців, по селах району zostалась більшість загону. Сьогодні до кожного зв'язківці понесуть наказ командира: прибути в Артемівку, аби скупчитися, поєднатися для всього, що ухвалять, що випаде вчинити одразу при окупації. Обов'язок, взятий на себе з своєї волі і дисципліни суворого часу, поклав глибоко в пам'ять кожному досі нечути імена, закарбував дні й години явок і зустрічей, назви сіл, прикмети дворів та хат. Найперше — треба знати і пам'ятати всім, куди й коли зайти, прибившись серед ночі, в негоду, перед ким постати, що і якими словами сказати і що відповісти, яку частку цілої дії взяти на себе, а надалі — бути разом чи розбратися, розсіятися межі людьми, знебутися в глухих п'ятихатках, по залізничних будках, прикинутися родичами чи бути ними в найдальших дворищах... А може, кому й повернутися до своєї хати, свого села, з осмисленою до кожної часинки легендою свого життя й наміру, піти на службу до ворога, щодня наражаючи себе на вістря смертельної небезпеки...

Про все було переговорено не раз, все зятявлено, нарубцьовано в пам'яті. Але все це витворювалось з уявлень і передбачень, з поривань запальних і героїчних та й з канви-павутинки давнього досвіду борців. А що підкаже, порадить сміливцям перший ранок, перший день, перша гущина лісо-

смуги, котра прослалась довгою, вузькою схованою для зайців, гніздищем для сорок і вороння? Що визріває в згорячених думках чоловіків, котрі нині стоять при підводах, котрі, не зійшовши з воза, так і сиділи, занурившись у самотність?.. Васюківці покинули свої домівки, щоб не повертатися до них, не показуватись на очі тим, хто щодня виглядатиме, бо пішли боротися, тільки боротися з ворогом і врешті-решт перемогти його. Це було вирішено особно кожним і ухвалено загоном, зарубано на серці, і цього першого дня вони з тугою дивилися на верхівки тополь та осокорів, що витикалися із-за бугра. На те, як гострий осінній вітер збоку рідного села змітав, ніс пилюгу недавніх щасливих трудових днів, що пахла знайомо й зворушливо. А ждали вибухів, стрільби в тій стороні, і тому все близьке, рідне ставало несвоім, незвичайним, що враз могло перестати існувати, зникнути, заніміти, втратити голос, котрим озивалось до серця.

Корній Колот стільки понапихав усячини до кишень кавалерійської старенької угорки, що її поли, опушені напівоблізлим, зеленкуватим смушком, розходились від самого пояса кавалерійських латаних галіфе. Корній, змарнілий на обличчі, обтяжений, аж зсутулений, тримався біля командира посеред шляху: виглядали третю підводу, та звідси й ліпше можна було почути, що діятиметься за бугром, у Васюківці. А звідтам, над селом, зненацька вихопилась червона ракета, описала дугу на темно-синьому небі й погасла. Німці, зупинені вчора нашою артилерією, стояли на бугрі попід скиртами, не окопуючись, і отож, певно, зранку посунули через Вовчу до великого села на високому березі, до села з білими хатами, відбитими в річці, з вишневими садками — за ворогом на цій

дільниці фронту була перевага, і він чинив, як заманулося йому — хотів умитися й поспідати у Васюківці. «Нехай поспішають», — мовив кожний з хлопців сам собі, знаючи, що до села лише одна путь, через новий, ще світлий і святковий, міст. — «Нехай пруться!»

— Рано загриміло, — обронив Бабич.

Згодом спалах вогню з-за бугра вихлюпнувся, ніби з глибини землі, і одсвіт сягнув аж сюди. Обличчя відчували хвилю вибуху.

— Міст!

— Усе гаразд.

— Одні на той світ, інші у Васюківку вступили, — сказав Бабич.

— Нам пора вшиватися з дороги.

— Шляхів вистачить.

— А найвірніший, партизанський, — навпростець, — обізвався Магала.

— Ворог у Васюківці — боротьба наша почалася, товариші, — сказав Бабич.

Командир зняв кепку, опустився на коліна, обличчям до сходу. Запричитав густим, дужим голосом:

— Рідна земле, залишаємося з тобою і ради тебе. Не зрадь нас, допоможи нам, дай сили і вбережи від підлоти людської, — припав непокритою головою, чолом до прив'ялого шпоришу, подорожника. В думці, одною іскрою мислі вчинив хресне знамення, як робив дитиною.

Всі оголили голови. Корній тихо заспівав:

Повстаньте гнані і голодні,
Робітники усіх країв.
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів.

Бабич стояв один там, де підвівся, наче приріс до місця, співав, обіймаючи зором степ, його обрії,

знайомі і дивовижно незвичайні в ці хвилини. Сльози, глибокі, що не з'являлись на очі, душили його.

Довго не обзивались один до одного, ждали чогось із-за бугрів. Там вдарили гармати — аж наче землю сколихувало.

Іхали шляшком понад лісосмугою, подалі від грейдера. Молоде гілля розлогих кленів, шовковиці шмагало по конях, хапалось колін. Кравчута посунувся од краю, тиснучись до Баби́ча. Відгукнувся на свої роздуми:

— Земля послужить нам, виконає. А люди як?

Баби́ч прийняв його вагу на своє плече, у відповідь прогудів басом так, що Кравчута відчув вібрування низького голосу:

— Як ми, так і люди! — І, помовчавши, проспівав по-своєму змінене:

Степом, степом та ярами,
Горе жити з ворогами,
Гей, гей, горе жити з ворогами...

Степ, оглушений канонадою, не чув цього співу.

2.

Білі хати Дубовиківських хуторів рідкими черідками стоять уздовж шляху, що пролягав по родючій долині. Ще десь отак, і ще — повсюди на чорноземній далечині, заселеній новими наділами після Жовтневої революції, понад два десятиліття розросталися в цьому краю хутори молодими садами. Дубовиківські називалися кожний своїм прозвиськом, а всі разом — за найстаршим з них, де колись у землянці жив чабан Дубовик. За свого віку він щоліта в неораних степах водив слобожанську

отару. Навесні приймав од заможників гурти овець, перелічуючи їх, робив лише на герлизі зарубки. Пас худобу аж до заморозків. Коли, бувало, хазяїн приїздив вибрати із своїх на заріз валашка, чабан виловлював герлигою названого і ніколи при цьому не помилявся. Восени дід сам розділяв отару з приплодом на гурти, роздавав і приймав аби-яку платню харчами, одежиною і йшов «на хутір»—до своєї землянки, що горбком позначалась у вибалку при очеретищах. Темна давнина й прийнятна тогочасність відбивались у дебелий постаті, богоподібній простоті й невибагливості, в безодвітній праці на імущих, святій вірності людям і землі. Ніхто з слобожан ніколи не бував у чабановім житлі. Не бачили, що їсть, на чому спить, якому образу молиться. Дід не старів, не сутулювався, чув добре, мав ясні і чисті, як у дитини очі, і тому хазяїнів дуже здивувало, коли весняного дня, припровадивши овець, не вгледіли чабана. Спустилися по скібцях до його землянки. Старий лежав на припічку, встеленому сухим тогорічним зіллям, неживий.

Господарі перехрестилися, постояли над покійником, загомоніли:

— Де ж його поховати?

— Гробків поблизу немає. Треба везти в слободу.

— Немає там у нього жодної рідної душі.

— Чи чуєте, його хатинка — йому й могила.

Таке вже бувало в степах, про це співалось у пісні:

Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

В покрівлі перерубали сволок, і все гунуло на чабанів прах.

Зосталося від чабана його прізвище, споріднене з краєм і степом. Згодом інші покоління принесли сюди нове життя, прийшли трударі, котрі переорали цілину, по-своєму перемезували поля.

Три підводи з партизанами прямували до лозняків, очеретищ і розсіяних по долині скирт — тільки це й мали тутешні села для тих, що залишилися готові до щоденної борні, та ще людські серця, в яких таїлась непоступливість перед ворогом.

Степанів батько Мирон Журавель жив на однойній вулиці від степу; його хата під жовтою черепицею з двома синіми літерами в даху була примітна здаля; молодий вишневий садок обрамлювали молоді тополі; при самому дворі виднівся колодязь під легеньким дашком. Мирон Журавель належав до тих хуторян, котрі, переселившись із слободи на отриманий наділ, повільно, а точніше, природно набирали господарської сили, обростали будівлями найпотрібнішими і гарними, не хапались обставлятися розлогими клунями, хлівами, стаїнами, набиваючи їх майном, худобою, кіньми і знаряддям. Журавель обходився в супрязі, тратився більше на повсякденне життя, любив родичатися. Набідувався Мирон в наймах по багатіях і тепер всмак жив утіхами своєї праці й родини. Парубчаком Мирон пізнав локомотив, вдихнув вітру його маховиків і поїнявся пристрастю до машин, двигунів — цьому присвятив себе і в колгоспі. Робота відокремлювала його від людей, тому вдачі був мовчазної, непохапливої, наче він увесь час дослухався до якихось звуків, байдужих для інших, говорив про все коротко і чітко, так, наче відрубував зубилом шматочки дроту. На його подвір'ї ніколи не пищали крутилка в колодязі, двері, ворота, не ріс бур'ян у садку в міжрядді; хазяїном слова знали Мирона односельчани.

Того вечора, коли Степан повалився з простреленими грудьми обличчям в стерню біля підпаленого ожереду, батько працював на току: тепер тут цілоденно ревів, захлинаючись, барабан молотарки, чаккав двигун, клубочилась біла пшенична кіптюга, снували повні й порожні гарби, метушились люди в просяклих потом і пилюгою здебільшого полотняних сорочках. Працювали нині так само-віддано, якби од вогню рятували виспіле, сухе збіжжя. Зерно, молотаркою одвіяне од полови, з току возили вже не до комор, не на елеватор — проїжджі машини без лантухів брали його, скільки могли, в кузови, прямуючи шляхами на Донщину, колгоспники турили намолот хто яким способом до власних дворів. Заходило-бо в задніпровські степові села й міста лихоліття не на один день.

Мирон саме обійшов двигун, протер припорошені бронзові маслянки й осів на темну, як і його одяг, табуретку, коли просто перед ним верхівець-підліток спинив коня. Спершу подав двигуністові в руки папірець, потім уже сплигнув на землю і припав до діжкової води. Молотильники враз і завважили це. Чоловіки почали підходити до Мирона. Деякі з них уже й не повертались на своє місце. Двигун зачаккав з перебоями. Незабаром жінки, що стояли на скиртах соломи й полови, перекукувалися з низовими:

- Мирона беруть в армію!
- А бо-ожечку!
- І Тараса... Й Рябуху.
- Музиканта Полікарпа!

Бригадир Грицько Ярмола, обзелкуватий, з малолітства перекошений простудою чоловік, залишений на якийсь тиждень за голову артілі на господарстві (голова попровадив у тил машини й верстати МТС), почувши з перебоями щось

неладне, приколив до двигуна. Мирон стояв перед дизельком, витираючи ганчіркою руки; чоловіки палили цигарки біля закіптюженого шаплика з водою. Ярмола наткнувся на папірця, що лежав на табуретці. Прийнявся читати вголос: «Телефонограма срочна отбыть сего дня пятого сентября ниже перечисленным, командой в десять человек на призывный пункт Первозвановка шестого сентября. Старший команды Журавель М. Я. Военком Васюковского райвоенкомата Лаврушкин. Приняла Гальяк Нестеренко».

Ярмола перебігав з подивом в очах гурт дебелих, середніх літ чоловіків, йому ще дужче перекошилося обличчя. Впритул підступив до Мирона.

— Чуєте, дядьку Мироне, дівчинка записала, хлопчисько доставив... Хто бачив цю бумажку?— Ярмола похапцем перегортав телефонограму в кілька разів.

Двигун почав стишувати хід, машиніст кинувся до нього.

Хтось кинув від шаплика:

— Спиняй! Ми вже одмолотилися.

Двигун затахкав жвавіше. Мирон наблизився до Ярмоли, той тримав телеграму, як аптечний порошок.

— Считайте, я прийняв її. Куди ви попретесь? В стихії коней і себе загубити?— Ярмола кивнув на темну стіну заходу, звідки погримувало пальбою.

Мирон узяв з бригадирової руки згорток і засунув до кишеньки розстебнутої на всі груди синовій заношеної гімнастерки.

— Коні, Грицьку, завжди були дешевші за совість, а тепер і подавно.

Ярмола озирнувся: чи не почув хто цих слів. Мирон уже говорив для всіх:

— З таким ділом не жартують. Уранці заскочать відповідні органи, чокнуть дезертирів — і баста. Бомажка й коні залишаться, а ми...

Бригадир відчув себе так, ніби його душило за горло. Він пручнувся дужчим плечем, виправдовувався:

— Хліб, значить, нехай молотять і вантажать для свастики наші вороги? Оддаєш фашистам?

Чоловіки розчули, нарешті, про що мовилось, наблизились до двигуна. Ярмола шугнув у пилюку, котру вибухнував соломотряс молотарки. Жінки, позапинані хустками так, що лише очі прозиралися в щілини, оточили бригадира в хмарищі куряви.

Маховики двигуна завмерли, широкий, схрещений пас важко ляснув і провис. Токовище раптом стихло. Люди видиралися з порохняви, обтрушувались, обступали чоловіків, котрі сьогодні підуть з хутора. Виля й граблі, здійснені на плечі, збуджено колихалися над натовпом.

— То змеліть же нам за ніч хоч для дітей.

— Куди ж ми з ними та з лантухами?

— Повезете у Васюківку.

— Без чоловіків і там усе замре як оце й у нас.

Повна, рослава молодиця Оляна розштовхала інших, вийшла наперед, рішуче поставила біля ніг баштармак — дерев'яний трійчак.

— Нікого ми не випустимо з хутора, поки не впораєте жінок.

Чоловіки дружно зареготали.

— Може, ти й німця в Дубовики не допустиш?

— Вона своєю хвигурою танкові шлях перекриє.

— Протитанкова баба! Хо-хо!..

Жінки заворушилися, злементувались:

— Замовкніть!

— Скалите зуби!

— Ім аби було з чого посміятись. Млина пускайте!

Мирон переймав палкі, розгнівані погляди жінок — невпізнанно змінених темними обличчями, набряклими від праці. Його Марина і дочка Марія роками трудяться на фермі, і хоч щодня виходили взимку й літом вдосвіта, на токах він ніколи не бачив їх, завіяних хурделицею полови й остюків. Зараз він співчував молотильницям. Однак заступився за своїх товаришів:

— Скалують, щоб не хнюпитись. Кому тепер до того сміху? В хуторі застаються самі жінки з дітьми.— Журавель розмовляв, узявся вкладати в рундук інструмент. Ще обернувся до людей:— Змелемо! Змелемо і поїмо нового! Хто шрами й каліцтва носить з царської і з громадянської, дивись і не згодиться для третьої. Може, якийсь і повернеться з призову.

— Еге ж, хоч на язиці змелете, і то нам полегшає, — випручалась із жіночого гуртка бригадирова жінка, невеличка, як дівча, Секлета. Вона лящала й махала перед собою короткими руками, наче товкла ними в щось неподатливе.— Умовляйте, одсилайте нас швидше додому... На чортового батька такі двигуністи й мельники, котрі по тіліграмі запряжуть найкращі коні і гайда в степ?

Позад неї озвалось кілька несміливих голосів:

— Розібрати все по дворах!

— Кожний сам собі дасть раду!

Наперед вийшов Ярмола. Всі замовкли.

— Позаяк серед нас є старші, то все зависить в їхнім отношенії,— бригадир поглянув спідлоба на Журавля і підняв голову вище:— Раз люди вимагають, треба допомогти їхнім малоліткам і старикам. На фронт встигнете й завтра. Ідете не до

теші на вареники.— Він подався набік і наткнувся на Рябуху.

Поряд з бригадиром стояв Петро Рябуха — високий, міцний чоловік, у крамній, безбарвній сорочці, туго напнутій на масивних плечах. Постать його відбивала дужість і втому разом, на його обличчі блукала задума й зосередженість — Рябуха очікував, дослуховуючи говорене. В Дубовиках було небагато таких чоловіків середніх літ, у праці вивіrenих, надійних і безвідмовних. З утворенням колгоспу вони взяли на себе важкі й далекі поїздки, сівбу, косовицю, молотьбу, а найпаче — на своїх спинах щоліта переносили великий хліб з току на машини й підводи, а з них на елеваторні ворохи попід самі дахи пакгаузів. Роль чоловіка в громаді набула несподівано високої ролі: він ще недавно повсякдень займався суто своїм, особистим обов'язком господаря, працею на свою родину, тепер його розум, досвід і сила вирішували чи не все у колективі, отождносьельці, жінки, старики й молоді, не здатні до важкої праці, ставилися до чийось мужів, батьків з прихильністю, пошаною, а то й обожненням. Останніх, відстрочених до особливого розпорядження, мобілізували тепер, коли над Васюківщиною уже навис з гарматами, танками й літаками ворог, коли районний військкомат наспіх перебирав справи обліку годних до призову і формував команди на шляхи, запруджені колонами й валками сумного відступу.

Петро Рябуха за ті хвилини, відколи зліз од барабана молотарки, стояв на одному місці, біля шаплика, і тепер перед людьми, які дивились на нього, Мирона, Тараса Калину, Стефана Куриченка, Полікарпа, як на причину тиші, що вдерлась на тік, як на винуватих перед іншими за те, що ста-

неться в Дубовиках завтра й позавтра. Рябуха думав про це, бо відчував ті погляди, чув слова, гомоси, а в уяві бачив далеко, широко — все, що довелося йому звідати на землі, про що читав у книжках. Гуркіт артилерії, який зринав десь за бугром, наче там обвалювалось каміння, гупало й докочувалося усе ближче й ближче, не давав його душі спокою, сили відірватись од усього, що оживало в пам'яті і до чого доторкався душею. Його пройняло сказане біля вуха «на фронт встигнете й завтра... не до тещі...», він обернувся на ті слова і вгледів злий вираз очей Ярмоли — немов тернуло Петра по обличчю брудною ганчіркою. Ярмола пірнув у гурт. Усі мовчали. В глухій тиші прозвучав Петрів голос:

— Ні в тин, ні в ворота, судариня криворота.— Рябуха сердито кинув згорнуті на грудях, оголені до ліктів жилаві руки перед собою, сказав:— Люди йдуть на фронт і люди застаються. Мітинг закривається. Пора лаштувати клунки.

Разючість Петрової думки була зрозумілою більшості дубовиківців: переселенця Ярмолу хуторяни й досі не приймали за свого. Не подобались людям його часті поїздки у Васюківку, де осів його ж земляк, переселенець, і швидко просувався по посадах, а надто ж, як раптово зняли з роботи по-критикованого багатолітнього бригадира і поставили на його місце за вказівкою з району Ярмолу. До цих притаєних справ тулилося і те, що Ярмолу минали повістки з військкомату і що довірили йому обов'язки голови колгоспу, хоч і на короткий строк, — він жив, затуливши од людей вікна своєї хати. Все це немов скрикнуло в пам'яті Рябухи і прискіпливих до нещирості дубовиківців. Рябуха сьогодні піде з хутора, а Ярмола залишиться. От і сказав, як хотів.

Вечір повертав думки до хат і дітей.

Колгоспний млин мовчав.

Заходила причаена, сповнена тривоги місячна ніч.

3.

Дерева й хати поринали в імлу, хутір завмирав. Десь ще навідав пристрасною гавканиною завзятий пес. Чим ближче підходив Мирон до свого двору, тим відчутніше лягали йому на душу далекі, зворушливі згуки. Це почалося з дня: коли вчував крізь гудіння молотарки надтугу захмарного літака чи гримотіння далекого бою, горнувся думками до всього недовершеного в колгоспі й дома.

Мирона Журавля по строковій службі в армії приписано до артилерійського полку, і, хоч уже був переведений в нестройовики, з початком війни ждав виклику: фронту всі потрібні. Сьогодні лиш забачив верхівця од сільради, серце стіпнулося, двигун наче покотився від нього на своїх маховиках. Учора було порішив, що нестройовиків покидають під окупацію, вагався, обирав для себе шлях — Степан один час служив помічником у самого секретаря райкому партії, пізніше, коли секретаря зняли, Степана понизили до посади шофера, але zostавили в тому ж райкомі. Молодий Журавель приїздив з районним начальством і в Дубовики: когось преміювали, когось посиляли на виставку до Москви, славили, а когось, може, й незаслужено обходили. Зле під лиху пору скоріше вилазитиме на поверхню, ніж добре. Аби ж прибув Степан хоч побачитись та порадитись, як бути з собою батькові, та й з тими книжками, платівками, патефоном, що понавозив Степан братам і сестрі на радість, на життя. Мабуть, усе дове-

деться закопувати в землю чи, може, й спалити. Жили й чинили, як усі люди, як веліли совість і обов'язок перед громадою — тепер комусь із нашого роду ще прийдеться й поплатитися перед чужинцями, зайдами, якщо потрапиш до їхніх лабет... Миронові було найдалі вертатися з клунком на подвір'я, і він прискорив ходу, уникаючи навислого темного віття. Болючі, жалісливі думки поспішали за ним, не відставали й на мить. Прив'язували його до Степана і в ці хвилини вихоплювали з душі, з пам'яті все найрідніше... Мріяв мати першого сина у себе під руками, господарем, спадкоємцем майна і науки хліборобити, жити; на те і йшлося — до п'ятнадцяти літ Степан обходився з кіньми, з худобою, сівбою, косовицею, був поряд з батьком, осівши дома після чотирьох класів; одного літа приїхали на хутір студенти з Дніпропетровська до родичів, у хаті-читальні розучували п'єсу, книжки читали, в степу розкопали могилу козацьку, і все це поманило у новий світ хлопця. Вчитися, тільки вчитися! Батьки й балалайку на ярмарку купили Степанові і чоботи добрячі — ніщо не втримало його в хуторі, подався в село, вступив до семирічки. До самих морозів пішки ходило за шість верст туди й назад, потім при школі в сторожихи притулилося, на собі щотижня перло харчі, отож не поступався син, не добрішав батько. Закінчив Степан сьомий клас, і тут якраз випав набір на курси, що відкривались у Васюківці, — готували нову, буйну поросль учнівської молоді до вузів. Степан устряв туди, а звідти активного комсомольця послали аж у Харків навчатися професії журналіста, працювати в редакції. Батько уже й перемінився, став гордитися Степаном перед сусідами: таки й з Журавлів хтось у люди вийде! Однак Мирона щоразу проймав жаль, коли Степан при-

їздив додому: був юнак уже не схожим на того, котрим пішов із хати у світ, гомонів з односельцями на колгоспному подвір'ї чи на зборах молоді по-вченому, ходив у якомусь дивному одязі — в спеку і в холод у гімнастерці, ремнем підперезаній, і через плече ремінь, у черевиках, якихось гамашах, галіфе, в кепці, худючий був, довгошиїй, і все — очима в написане. Жаль брав Мирона, і він подумки виривав його з того невідомого й незвичного для нього життя... Нині Мирон Журавель, бувалець і спеціаліст, уже пояснював сам собі шлях Степанів, але якраз ці пояснення відгукувалися в ці дні у його душі жаліннями, шкодуваннями. Найболючіше озивалися вони до батька цього вечора — під сумну тишу, нагальну стежку до хати, з думкою про шлях на Первозванівку. От уже й не знаємо, де ти, Степане, куди тебе повели дороги, де прихилиш юнацьку голову темної ночі. Чого ж доброго ти звідав, сину, із своїми книжками, платівками, газетами? Де ж твій притулок, твоя любов і подруга, дитятко у твої двадцять шість літ? Кидає війна людей на всі чотири сторони, і не всіх збере потім... Що ти, Степане, згадаєш із своїх літ? Ні поля рідного, яке з року в рік сіяв, кохав і косив, ні ласки-тепла домашньої, ні руки жіночої у твоїй руці... Мирона душили німі сльози, бо серце мав вразливе й м'яке до всього людського, до рідного... Не встигли ми, Степане, навіть соломи привезти додому і чоботи не у всіх є... І Марія з свекрухою бідуватиме без нашої чоловічої турботи. Яшко, її муж молодий, просив і мене й тебе підмагати їй, молодій дружині.

Од воріт назустріч Миронові виступило чотири постаті: дружина, дочка Марія, підліток Євген і хлопчисько Іван оточили його, замащеного, просяклого духом нафти.

— Шукай, Женько, батіг та вдягайся потепліше.

— Куди ти його? Ще ж дитина!— Марина опустила руку на тверде Євгенове плече.

— Повезе нас до Первозванівки.

— І я, тату! І я!— Іван став перед батьком, світячи в сутінку очима.

— Ти ще малий для воєнної путі. З матір'ю зостанешся.

Марія, невисока, повненька, кругловида молодичка, із своєї зажури, ніби здалеку десь, озивається до батька:

— Що ж вам, таточку, складати на похід?

— Нічого не треба,— Мирон першим проходить у відчинену хвіртку.

— Ні, тату, в таку путь без нічого не можна. Якби я знала, де зараз Яшко, щодня понесла б йому усього домашнього найкращого.

У хаті при світлі каганця Мирон почав стягати з себе робочий одяг.

— Солдат усе знайде для себе: і що попоїсти, і на що голову покласти. А вразі не згоджусь, і голодним втраплю додому.

— Смієшся, Мироне. А що діється на світі!

— Війна страшна, поки бачиш і чуєш її здаля. Тільки в борню втрутишся, зразу стає веселіше. Правда, хлопці?

— Ага, тату, — широко приєднується Іванко.

Євген розуміє, що батько все говорить навмисне, що думає він про інше, чого й не висловити йому. Євген уже чув, що оповідали про фронт бійці, які проїздили через хутір, бачив їх у скривавлених бинтах і в несхованих ранах. Він і сам зодягає за домаганням матері чоботи з онучами і куфайку («бозна-куди й скільки днів прийдеться їх правити, кругом тепер по селах розор, може, надворі й ночуватимете не одну ніч»), і хоч він їздив на

конях гарбою на Вовчу, де по берегу тисячі людей, серед них і дубовиківці, копали протитанкові рови, але тоді щодня встигав повернутися додому завидна. Нічні обрії, куди не поглянь, тепер у вогнях, блимають якісь важкі брили спалахів, і Євгенові малюється в уяві щось фантастичне: там кінчається рівнина, шляхи, містки, а в прірвах усе горить, вибухає.

— Іди запрягай, та вибирай найсправніших. Не питай нікого, — Мирон окинув лагідним поглядом спорядженого, серйозного Євгена, біля якого, принишклий з тривоги і хвилювань, стояв Іванко. — Війна!

Мирон накульгує на ліву ногу, ушкоджену ще в імперіалістичну на Волині: німецький снаряд вибухнув ззаду, і осколки вп'ялися у ранець, набитий домашніми підштаниками, рушником і просто шматками полотна — вони й поглинули смертельну пригірщ осколків. Виважуючи чималу ношу з мотузом на плече, Мирон згадав і той далекий день, і тодішнє солдатське щастя.

4.

Останні мобілізовані з Дубовиків умістилися на двох гарбах, накиданих урівень драбинок соломою і сіном. Тугі клунки бугрилися на купах. Деякі чоловіки, попрощавшись біля своїх воріт, уже повалилися на м'яку солому — так манив їх теплий жнивний дух і осилювала невсипуща втома. Скоріше б вирватися з хутірських дум і віддатися неминучим. Інші догомонювали з жінками й дітьми. На передній гарбі Євген стримував віжками ситих коней.

Тільки виїхали з двору, наразилися на букер, що навскоси перегородив шлях. Жінка з дівчинкою,

побачивши перед собою коней, силкувалися відтягти його набік і зовсім застряли в коліях шляху. Ніхто з чоловіків не звернув на це уваги, бо саме котрась із молодиць, що проводжали вози, вголос запричитала до свого мужа:

— Та коли ж мені й донечці малесенькій виглядати тебе? З дороги прямої чи з біди гіркої?

— Не тужи, не ховай мене!— гримнув Тарас Калина і, підвівшись на коліна, смикнув за віжки, що аж вирвав їх із рук Євгена.— Поганяй! Рипиш, як ганчірник!

Чоловіки в пільмі замиготіли вогниками цигарок. Євген перехопив віжки, коні напнули посторонки, але знову наштотхнулись на перешкоди. Спершу розгледіли сівалку, далі однокінну упряж—такі різні агрегати загромадили увесь шлях. Двое біля сівалки викрикували, сварячись. Гарба спинилась. Рябуха перевисівся через драбинки і ледве не зіткнувся з обличчям жінки в білій хустці.

— Хто?

— Дивись, коли не повилазило!

Згойднувши віз, Рябуха вистрибнув на землю. Одна постать шелеснула поміж кущі, жінка вперто стояла.

— А-а, бригадирська династія!— впізнав Ярмолину Секлету, втішаючись нагоді дошкулити їй словами, які вже вертілись на язичі.

— Яка я тобі Настія? Ідь, поки не розпрягли ваших. — Вона трималась за голоблю єдиної в колгоспі ресорної, фарбованої двоколки, до якої колись було пристало назвисько «Рябушина теличка», але вже забувалось.

Двоколку здав до колгоспу десятьок років тому Петро Рябуха. Не проходив він подвір'ям артілі, щоб не оглянути своє власне надбання, за яке віддав господареві-ковалю дворічну телицю. Їздив на

ресорній бідарці голова колгоспу, а останній тиждень красувався на ній, проминаючи Рябушин двір, бригадир Ярмола. Тепер Рябухи згадали на людях і про незабуту породисту теличку, і про виїзди на дзвінкій двоколці на базар у слободу, до родичів, та як то було щасливо й любо (коли Ярмола з Секлетою нині прокочувались повз двір Рябухів, все те згадувалось милішим і дорожчим у сто разів),— і ось цього клопітного вечора Петро і Секлета стали одне супроти одного. Бригадирова смикнула коня, взялась за голоблю ресорки і повернула увесь повіз до свого двору. Рябуха так потягнув коня до себе, що бригадирова одлетіла, верескнувши, і опинилась десь аж біля сівалки.

— Немає коли, я б вас з твоїм муженьком покатав,— гуркотів басом і колесами двоколки, правлячи її скоріше власною силою, аніж конем, на господарський двір.— Ласі до чужого. Їм аби тільки десь похитнулось, так і одхвять зубами. Наживали його? Доглядали? Га? Нікому не дам, а ярмолам і подавно!

Секлета вискочила звідкись, закружляла довкола Рябухи, сікла словами.

— Очі тобі видеру, барбосюго! Отак штуронув. Під суд віддам!

Біля Рябухи вже стояли Мирон, Тарас, Куриченко, Полікарп. Почувши оте «під суд», зненацька розреготались.

— То, може, підождемо, поки вас із Секлетою помирить васюківський суд?

— Плюнь, Петре, на бабу і на свою «теличку».

Голос Секлети не вгавав, колотився між іншими:

— З'їж її, подавися нею. Не для себе котила, для людей зберегти, щоб до лікарні хворим.. Отак штуронув, здоровогога знавіснілий.

— О, до лікарні їдь. Сама їдь по сім разів на тиждень!— Рябуха заводився знову. Мирон почув дух горілки:

— Облиш, Петре! Зараз, кажу тобі, облиш! Ідемо на святе діло, а ти ганьбитися з бабою. Отдільонний командир називається. Поганяйте, хлопці! — кинув старший вольовито наперед, і гарби рушили.

Ще натикалися на сівалки, вози, котки, колішні, дошки, колоди — воно бовваніло, біліло, покинуте абияк на шляху попід ворітьми. Люди, зачувши голоси лайки, наближення підвід, повтікали, поховалися.

Журавлі прощалися на краю хутора. Мирон кинув до жінок уже на відстані:

— Дивіться мені, не займайте з двору нічого. Тримайтеся гурту.

Гарби подзвеніли далі й далі.

Поплакавши, мати сказала строго і відчужено:

— Ходім, Маріє, скоріше. Може, хоч корито для корови застанемо.

Але йшли і далі спроквола, журно. Чули, як даленів передзвін коліс у нічному степу. Ось і зонсім заглух, розтанув. Коли обернулись до хутора, почувли: там раз у раз то зляскувала кинута дошка, то брязкало залізо, то коротко, з ляку, по-нічному іржав кінь.

Хутір не засинав.

5.

Шлях на Первозванівку, в обхід Васюківки, дубовиківцям добре відомий—здавна щоосени їздили в той край до єдиного на весь окіл парового млина. Отак само двома-трьома хурами, склавшись по кілька господарів, накопичивши вози лантухами, вирушали

на ніч, щоб на ранок поспіти в село, їхали, чіплялись на воза абияк — під'їхати на спуску, а більше — пішки, за балачкою; прибували вдосвіта, падали хто де, присідали попід стіною, додрімували; за день, як не було надто завізно, намелювали всі, вертались поночі додому...

Гарби проминули дубовиківські полезахисні посадки, і вже не вгледити ні вогнища, ні рідної ниви... Дорога вела в далечінь, спогади — у минулі дні просторих хліборобських радостей. Перемовиться знехотя сусід з сусідом та й знову до своїх думок — подорож розтинала життя кожного навпіл.

Гули до землі колеса, погойдувався віз, фиркали коні, несло гарячим потом, стайнею, а в спогадах щодалі голосніше поміж усім озивалися пекучі жалкування.

Для хлібороба злим є все те, що відриває його від ґрунту. Селянин увесь росте у ниви і в дерева, у споруди й грядки, його вік вимірюється оранками, сівбами, жнивами, врожаєми, приплодами, весіллями і смертями. Його багатоліття тече з весняними повеннями і літніми зливами, осінніми косими холодними дощами і голосистими віхолами, і хто перепиняє цю течію, хто вириває його силою чи владою з того єднання, той завдає йому тяжких мук. Були і служба в армії, і чатування на кордоні, і поїздки до синів та дочок, розвіяних по містах, але болісне коріння — в землі, почуття й думи — на селі.

Тарас Калина лежав, закусивши в зубах сінінку, очима — в зоряне небо. Був хлопчиком, якимсь залишився сам дома, зняв із стіни годинника і розібрав до останнього трибочка. Скласти не зміг. Приїхавши з поля, батько, дуже побив Тараса, хлопець три дні пролежав на печі в теплому просі.

Коли через роки в хутір прийшов перший трактор «Фордзон», Тарас не одступав од нього, придивлявся. В артілі Тарас уже ремонтував автомобілі, сепаратори, дизелі, годинники, паяльні лампи, швейні машини, велосипеди. У нього в кузні на полицках і вдома в прибудовці скупчилося стільки інструментів, детальок, заготовок, що від самого оглядання їх у людини, здавалось, набухала, починала боліти голова. Після служби в армії Тарас одружився, весілля не гуляли. На другий день, як привів обраницю до батька, почав будувати собі хату. На всі Дубовики ні в кого в хуторі немає такої гарної хати, як у Тараса Калини. Маленька, з ганочком, віконницями, чотирисхильним дахом, бляшаними ринвами, півником на димарі — все пофарбоване, від порога до хвіртки доріжка вимощена цеглою, колодязь з металевою корбою, накритий. Подібної хати немає на всьому світі, бо Тарас вигадав її сам і сам усе змайстрував для неї — від ринв до засувів і гачків на дверях. Про свої здібності Тарас ніколи й ні перед ким не хвалився. Кладучи перед собою іржаву помпу чи пом'ятий велосипед, він ніколи не жахався з вигляду речі і поспіхом не запевняв, що відремонтує. Обмацає пальцями, посвистуючи товстими губами, оббіжить усе цікавими очима, на вилицях йому спалахне рум'янець зосередженості; той, хто чекає його слова, теж пройметься його струмами.

Тарас жив моторами, машинами; якщо десь щось ламалося, він кидався туди, забував про їжу; коли не ставало якоїсь прокладки чи гайки в майстерні, йшов додому (жив поблизу), перебирав руками все залізяччя, доки не знаходив. Машина оживала, поверталась на поле. Перед самою війною новий голова артілі, побачивши, що в Тараса є своє, домашнє, знаряддя для роботи, сказав при людях:

«На два двори живе. Хитрий власник!» Тарас, почувши це, змовчав, а дома вибрав з-між залізяччя ключики, гайки, шайби, гвинтики і все приніс до кузні. Голова цим не вдовольнився — звелів Тарасові постановою правління зачинити «приватний цех». Майстер того ж дня склав усе, що могло б знадобитись в роботі, на тачку, привіз до кузні і не переклав, а висипав на полицю дріб'язок, де лежали великі зубила, молотки, оправи, кліщі. Гайочки завбільшки з гудзичок до сорочок, шпички, наковаленька, шматочки олова, свинцю, міді пірнули між велике. Тарас кував, слюсарював і пильнував, аби ніхто не кинув на полицю чогось важкого чи хтось не загіб надбаного ним протягом років. Ремонтував і далі все, що було в хуторі, що з'являлося нового — мотоцикли, патефони, радіоприймачі, але його великі блакитні очі ні на кого, хто звертався до нього, ласкаво не дивилися, посинілий рум'янець збудження ніколи не сходив з його випуклих вилищ.

І нині Тарас, погойдуючись на возі, дивився в небо на зорі, і малі цяточки здавалися йому розвіяним його скарбом, який ніколи не зібрати.

Рябуха відповідав перед колгоспом за стави, мости, греблі, спуски, дороги, балки. Тепер у думках зважував, що зроблено, чого не встиг. От не підсипали греблю, кіллям вербовим не скріпили... Розслабла, осунулась гребля, а спуск для весняних вод замалий. Прорве її — замулить, занесе балку, піде за водою риба, зачахнуть поливні городи. Казав на правлінні не раз, вимагав людей і коней для своєї бригади, а не домігся. Кому тепер це болітиме! Розтягнуть колгосп, заживуть подвірню, все громадське загасне. «Хоч би моя сьогодні не взівала: всього, що віддав до артілі, не поверне.

От конячину, букер, борінку і двоколку відвоювала б у Ярмолів!»

— Мироне! А Мироне!— голосно, наче зі сну, гукнув Тарас і тут же напав на товаришів, котрі лежали й сиділи поруч:— Чуєте, а куди нас оце везуть? На всі чотири сторони горить, і ми туди ж з гарбами.

— Проснувся. Не знаєш куди?— глухо озвався Мирон, не повертаючи голови, дивлячись, як і Євген, на коні.

— Не знаю!— Тарас підвівся над усіма на коліна.— Якщо ми потрібні нашій армії, де ж вона була раніше? Куди тепер доїдемо?

— Прямо до німця в його кошари. В гурті буде веселіше!— реготнув Полікарп, лише б підтримати балачку. Він усім тулубом обернувся до Тараса, мигнувши з п'ятьми відблиском зірок на окулярах.

— Недобре смієтеся, хлопці,— Мирон подивився на сина. Євген зсунувся вниз, ще ближче до коней. Його брав сон, проймав холод. Тепла хата марилась хлопцеві далекою, втраченою назавжди, сірів попереду безкінечний шлях.

— Ти, Мироне, звик на ребро ставити питання, як наш заготовач: хто молока недовиконав — класовий ворог. По якому шляху везтимеш, питається? Може, Тарас поведе на Первозванівку нашу гарбу в об'їзд, шляшками?— Куриченко аж у кінці фрази штовхнув Тараса ліктем під бік.— У тебе ж тут по селах скрізь родичі.

Мирон чув: чоловіки тихо перемовлялись. Тарасів голос виривався, звучав на всю силу:

— ...І в Первозванівці не застанемо наш воєнкомат! Будемо волочитися по селах, поки десь бомбами накриють.

— Бери одразу ліворуч, на Павлоград,— порадив Романчук.

— Доки я на цій гарбі, вона їхатиме прямо,— мирно обстоював своє Журавель.

Думка про шляшки й родичів тиснула на Тараса, як пружина.

— А як я зверну на свою дорогу? І приїду до Первозванівки за тобою чи, може, й попереду тебе? Кому там у голові твоя команда?— Тарас на колінах, падаючи, поліз до Мирона.— Журавлі, спиняйте коней!— крикнув Тарас наперед.

— Ти що затіяв? Чого розхраб्रився? Тю на тебе!— Мирон розчув у Тарасовім гриманні і вовтузні щось недобре.

— В куці сходжу, а ти підеш за мною та подивись чого,— Тарас зістрибнув на землю.

Коні стали. Чоловіки лежали нерушно. Наблизилась інша підвода. Тарас вийшов з кукурудзи і, застібаючись, подався до задньої гарби. Погмонівши там, він показав на бугор, де за кілометр, осторонь шляху дотлівав високий ожеред.

Мирон гнівався на Тараса, але мовчав: у того завжди багато прихильників, у суперечках за ним тягнуть руку. Невже Тарас спроможний повернути з кимось додому? Як же тоді не з повною командою з'являться на комісію?..

— Сверблять тобі гвинтики? Із-за них баламутиш людей? Підбиваєш на зраду?— Мирон хтозна й нащо висмикнув віжки у сина, коні стояли.

Тарас поспішив до своєї гарби, випалив у відповідь, наче вистрелив:

— Годі! Це тобі шкода розставаться з легковою машиною. На мені загоїлось, як на собаці.

Рябуха обхопив Тараса рукою за шию, легко повалив на сіно біля себе. Тарас кричав на весь степ:

— Не поїду за Журавлем! І воювати не піду рядом, уб'ю гада! Він наговорив голові на мене. Я все

знаю!.. За своїх дітей, за Україну битимуся до смерті, не за Журавлів...

Тарас повернувся до задньої гарби, взявся розвертати. Чоловіки, підхопивши клунки, сплигували на землю, переходили на першу. Мирон не дивився, хто всідався за його спиною. Він тамував обурення, здушував у собі слова, які рвалися разючим вогнем і болем. Євген, чуючи все, що стіялось, осів ще нижче. Мирон лічив, скільки разів сколихнулась гарба, та ось вона стихла. Його супутники лежали за ним незрушно. Люди знали Мирона й Тараса. Один перемовчить і поїде прямо, далі, другий поблукає по хуторянах-родичах і теж прибуде до Первозванівки чи наздожене їх аж на Дону, уміюче виправдається, стріпуючи кучмою кучерявого волосся, в якому стримітиме солома, сіно або й пір'я чужих вдовиних подушок. Обзиватися не слід. Все нині нестале, зрадливе.

Нехай стихає сутичка сама.

Бурмочучи, Мирон різко смикнув за віжки — перевантажена гарба покотилась далі.

Розділ четвертий *До рідного дому ніколи не питають дороги. Вона запам'ятовується назавжди. Її видно звідусіль, як обрану зорю. В батьківській оселі навік залишається наше дитинство, щоб раз у раз відвідувати його в часи радості й знегод. Рідна сторона живе у пам'яті навколишнім простором, маленькою криничкою, веснами, зимами і самотнім деревом край села.*

Коли на землі цвіте добро, врожай і мир, далека рідна вулиця, батьківська хата приходять у снах щасливими; в лиху годину найближче для душі стає ще дорожчим, і ми линемо до нього на крилах, йдемо на стоптаних літами ногах, насправді і в уяві, в спогадах і мареннях. Доки з нами наше дитинст-

во, наша юність, ми прагнутимемо до рідного краю, до білої хати, перемагаючи ворогів, рани і смерть.

Восени так хороше, так втішно повернутись із трудної дороги до рідної домівки, вгледіти її садок із спілими яблуками, пізніми сливами на обтяжених деревах, і листя кукурудзи, і стебла соняшників на подвір'ї.

Почути, як проспівав із огорожі півень.

1.

Звук пострілу, удар в груди, біль і пекучий вогонь — все було таким зненацьким, таким навальним і непереборним для Степана, наче цілий світ упав на нього. В ту мить ні сили, ні думка, ні почуття не були підвладні йому, він безчуло летів у якусь каламуть із пільми й диму. Нові постріли, свист кулі над ним пробудили його волю. Він тоді побачив Булавенка, і той здався йому на тлі червоного неба чорним велетом. Степан збагнув, що він, Карпо, стріляв по ньому. Вдар у груди все обірвав. Не відчуваючи вогню, Степан посунувся за ріг скирти, наштовхнувся на нього. На Степана повалився жар, вибухнувши полум'ям, іскрами. Вогняний клубок проковтнув Степана. Крізь пекучий біль він ще чув постріли, але тепер страшнішим за постріл було вогнище, і він пручнувся з усіх сил і вирвався з полум'ям — холодне повітря огорнуло його.

Відчував лише свіжу землю. Заплющеними очима бачив високу чорну постать, що ввижалась і йшла на нього. Степан збагнув: з вогню вже видерся, треба відповзати од цього місця якомога далі. Не міг підняти голову, сунувся обличчям по стерні, відчував лише загрозу і палаючий біль у грудях. Судомно смикався безсилим тілом, глибше запов-

зав у пітьму, в гушавину кукурудзи. Так рибина стріпується і котиться до води, задихаючись на повітрі.

Сприймав грудьми холодну м'якоту землі. Інстинкт ще живої істоти повелів припасти до неї і так лежати. Лежати довго, безкінечно...

...Сонячний день, степ, спека... Він іде, ступаючи босими ногами по чийхось слідах, щоб не кололо. Перед ним на землі щось заіскрилось, і він нахилився. Мідна, важка, гаряча од сонця річ у нього в руках. Хлопці сиділи гуртом, біля них стояв собака. Ні, не собака, а великий тигр, який обзивався до хлопців людським голосом. У нього білі зуби і червоний рот. Степанко підняв над собою знахідку, всі побачили її і підхопились. Тигр подивився на Степанка і сказав: «Віддай мені, я з'їм це». Хтось ударив Степанка по руці, і мідна річ покотилась по траві. Один з хлопців згріб її і побіг навікача. За ним погнались усі і тигр. Але він миттю перекинувся на собаку Рудька, з яким хлопці щодня вигонили пасти корів. Мідну цяцьку перехопив Мишко, найстарший серед них. Він не глядів корови, біля нього був менший брат. Мишко міг бігти куди завгодно, може, тому його ніхто й не наздоганяв. Рудько знову перекинувся на тигра, він лежав біля хлопців, дивився на всіх, висолопивши язика. У нього були великі білі зуби і червоний рот. Усі дивились на Мишка, шкодуючи, що він не дав їм знахідку потримати в руках. В яру там і там валялось каміння, принесене повинню з греблі ставка. Мишко став перевертати каменюки. Хлопці ждали-сподівались, що він почне бити об камінь знахідку, і кожному хотілось тепер бути там і самому вдарити об камінь і почути, як вона дзенькне. Але Мишко поглянув на тигра, і той, наче зрозумівши, що непокоїло зараз хлопців,

розкрив пащеку і вискnuв тоненько, як робить собаченя, коли хоче їсти. Мишко відскочив ще далі од хлопців, до найбільшої каменюки. Він з розмаху брязнуv знахідкою об угрозлого в землю валуна. Того дзвінкого вдару ніхто не розчуv, бо з ним враз гримнуло в яру на весь степ, і хлопці попадали чи їх щось повалило кожного там, де хто сидів або стояв. Почули всі лиш, як тигр з тим змахом Мишкової руки схопився і заскавучав. Щось вибухнуло чи вистрелило, і Мишко страшно закричав. Хлопці побігли до Мишка, і вже не тигр, а Рудько був попереду всіх. Мишко наче нікого не бачив — ні хлопців, ні собаки — він падав, перевертався, схоплювався і знову повзав, а в руках наче тримав щось червоне і, мабуть, палюче, як вогонь. Рудько безугавно гавкав. Хлопці здогадались: на Мишкових руках, на обличчі, на сорочці, на штанях червоніла його кров. І всім тоді потемніло в очах, нічого не стало видно, нічого... І Степанкові чулися вибухи. Потім якесь глухе гупання з-під землі, воно било в груди і віддавалося болем у всьому тілі.

Певне, розмірене гупання молота... Копит... Тигр з червоним ротом бігав довкола. Тигр з копитами коня...

...Мама несла до ставка на коромислі мокре, сіре полотно. «Ходімо зі мною, Степанку. Я розстелю на траві шматки, повернуся до хати, а ти будеш наглядати, аби качки не топталися і вітер щоб не згортав полотно». Степан лежав на траві долі черева. Полотно хутко висохло і побіліло. Він покотився по ньому. Зненацька йому запекло в грудях. Не поворухнутись, не вдихнути, не зітхнути... Якби дістатись до води, вхопити ротом хоч краплинку. Але й вода у ставку кипіла, була схожа на жар. Вітер здійняв полотно, сплутав шматки, надворі стало сіро. Степанкові пекло в грудях. Він

дивився на хату, гукав: «Мамо! Мамо!»— але голосу в нього не було. Полотно вже почорніло, і трава стала чорною, лиш тіло в Степанка біле-біле, і він гукав-гукав: «Мамо!» Ніхто не чув його. Вітер лопотів полотном... І якісь чужі, далекі голоси...

2.

За спиною Рябухи один Тарас повалився на сіно.

— Паняй! Чого закам'янів?

Рябуха не поворухнув сталками віжок, ще стулював думкою враження. За якусь годину стільки всього скоїлось і налягло на Петра. Ніч, степ, гуркіт, спалахи з усіх сторін... Миронова гарба зникла. Десь за спиною — хутір, дім, сівалка й ресорка поперек шляху... І Тарас із своїми прокльонами, лайкою, перемиванням минулого, з неясним і цілком можливим бажанням їхати малими шляхами.

Коні ждали. Дух поту, який досі виразно вловлювався ними в нічному повітрі від передньої пари, загубився, шлях без сліду глухнув і насторожував.

— Мать їхню!.. Забув торбу.

— Може, чиясь тобі зосталась.

Перегодя:

— Немає нічого. Нехай подавляться Веклиними піріжками. Звертай до скирти!

— Оськаженів зі своєї злоби на Мирона, чи що?

— Ти себе вже розносив чувалами. Слухай мене. Переночуємо при вогневі, а коні наїдяться качанів, поки німці не загребли.

— А завтра?

Тарас мовчав.

Колеса зашелестіли по стерні, в очі било густе, жарке світло роздмуханого вітром рожевого причілка скирти.

— Миронові клунка не подарую, гад я буду.

Коні, наближаючись до жежлища, раз у раз схропували, рвали віжки. Скирта дихала безплемінним вогнем. Зупинились посеред кукурудзи, поодаль. Гаряч хвилями діставала й сюди.

— Випрягай!— Петро кинув набік віжки.

Тарас звівся на ноги, озирався:

— Тут, аби харчі та пляшка, можна й тиждень перебути... Підождемо, поки вертатимуться з Первозванівки. Ніякої влади там немає.

Рябуха стояв між кіньми, розпрягав сам, думав. Сміливість Тараса вже лякала його. Він підтримував Калину не для таких далеких замірів. Петро знав його з років парубкування, пам'ятав, що всі його заводіяцтва породжувала власна сила, а не розсудок, однак мобілізація — це не забави на вулиці. Розстебнув душу, просвітлився перед людьми Калина...

— Заїло щось?— Тарас лапнув Петра по спині, готовий допомагати.

— Заслинили вуздечки, слизьке все.

— Давай скину вуздечку,— умиротворював себе Тарас роботою.

Коней прив'язали до передка, і вони, побрязкуючи, взялися смикати сіно та хрумтіти. Чоловіки, постоявши рядом по нужді, мовчки прийнялись ламати й носити до гарби очищені, важкі, спілі качани.

На глибших від краю рядках Рябуха перечепився об щось чорне. Нагнувся і враз відсахнувся. На чорній землі виразно біліло неприродно повернуте набік обличчя людини.

— Тарасе!

— Я тут,— крушив качани, здіймаючи шелест, Калина.

— Сюди!

— Що там?

— Когось убито. Сюди!

Тарас підійшов нагинці і в такій позі застиг перед убитим.

— Чоловік!

У куфайці, в чоботях, без картуза, він розправився на весь зріст, одна рука зігнутою подана вперед, друга біля голови, повернутої на вухо, ніби прислухався до землі і чогось сподівався, ждав.

— Теплий,— прошепотів Тарас і майже разом обидва опустили ся на коліна.

Рябуха поворухнув голову, чоловік тихо й коротко, як дитина, пискнув. Тарас дістав коробку сірників, черкнув, вітер погасив нетривкий вогник. Присвітили з долонь і побачили на землі проти грудей мокро пляму.

— Кров!

Вони разом вимовили це слово, не чуючи свого голосу, і обом відразу подумалось, що поранений переховувався в скирті, вогонь змусив його відповзти. При чоловіку не було ніякої зброї, одягом і чобітьми він був схожий на тутешніх людей, і тому ніякого певного висновку дубовиківці не дійшли. Стояли розгублені, настрахані й придушені — обом подібне в житті ще не траплялось.

І ще стояли, занурені в себе, і те, що пригнало їх сюди, що стіялось на шляху, озвалось у їхній самосвідомості докором, звинуваченням, потрясінням. Вони не зважувались одвести очі від невідомого серед калюжі крові, щоб не поглянути в очі один одному. Співчуття, стояння над умираючим — а що їм вдіяти, як рятувати його?— полегшувало їм думки про себе, повертало їх до життя, в якому перебували, якому вірні були роки, вчора, ще сьогодні.

— Ну, що ж нам?.. Нещасний, без крові...— Тарас помітив, які в нього понапихані кишені, і почав

викидати качани сюди й туди. Йому на мить уявилося: це лежить він, над ним стоїть один Петро, і він зусиллям обірвав думку.

— Перенесемо на гарбу,— сказав Рябуха.— Мабуть, хтось з наших. Скрізь тепер стріляють, і на землі, і з неба.

— І куди ж ми його?— придушеним голосом поспитав Калина, простягаючи перед собою вільні руки.

— На Первозванівку. Куди ж!

Тарас поворухнув губами, як робив, коли робота поверталась складністю, і покірно нахилився за Петром до пораненого.

Чоловік був важкий, одяг на ньому липкий, мокрий, в'яле тіло виповзало з рук.

Коні, побачивши господарів з ношею, задирали голови, рвали прив'язь.

Уклали на задні колеса, потім пересунули на середину, обмостивши сіном. Мовчки, дружно запрягли коней, проїхали ще ближче біля жару — придивлялись до обличчя пораненого. Облипле землею, воно відлякувало.

Гарба торохтіла по недавно зневаженому шляхові.

Тарас палив цигарку за цигаркою. Підсунувшись до Рябухи ще ближче, спитав:

— Не дримаєш?

— Ні... Мабуть, ішов полем один. З літака влучило.

— Їм і бомби на людину не шкода. Факт. Біженці розказували.

— Мій батько бачив їх, ще кайзерових вояків. У Румунії стояли в шістнадцятому році. Хліб — «піна», хата — «каса», дівчина — «фетяска» по-їхньому. Послав, каже, ротний з позиції в село, розшукати для нього подушку. Стояли на позиції

восени, кисли в землі, спали на голих кругляках. У хаті конфіскуй, мовляв, і принеси — наказав. Пішов. Ти чуєш?

— Розкажуй, не перепитуй,— гиркнув Тарас.

— Пішов далі лісом, далі стежкою нагору — там кілька хат притулилося. Від фронту було далеко. Ішов без ніякої уваги на німця. А тут — фр-р, шльоп. Устиг, каже, нагнутися між каменюками. Снаряд розірвався, і спину батькові так і зчистило осколком. Чує, кров мокриться по тілу. Рачки, понад кущами доліз до хати. Тут навалом усе — покинуто. Є подушки, ліжники, наїдки, бери, та кров уже в чоботях. А німець — фр-р-р, шльоп, бух! Катюга!.. Не приніс батько ротному подушку. Самого, як оце ми, смерком знайшли в хаті румуни, ледве теплого, на бричці довели до перев'язочної. Чуєш, з гармати — по одному. Заліза в нього тоді вже було, як у нас хліба.

— І нам батько розказував, царство небесне. На фронт солдати на мітинги сходились, оратори виступали. Одні — війна до побідного кінця, інші — війна війні, треті — штик у землю і додому. Депутат, каже, чийсь балакав по-своєму. Він скаже: «фле-фльо, для-фле», а по-нашому переказують довго. «Не кидайте позицій! Повернетесь до своїх хат, за вами німець прийде». Балакай, думаємо собі, казав батько, за Керенського руку тягнеш, щоб за нього клали голови. На вагони зверху налазило стільки, щоб утікати з фронту, — дахи провалювались. Прийшов і наш батько, худий, вошивий, з алюмінієвим котьолочком. Це я пам'ятаю. Пожив дома недовго, коли це одного дня чуємо — це ми ще в Слободі жили, — палять із станції: гу-гу-гу! В селі снаряди рвуться. Ми, дорослі й малі, — під піч. Батько, дивимось, за стіною підховується, у вікно виглядає. «Хто? Чиї наступають?» А над-

вечір, боже ти мій! Сам бачив, хлопцем, і досі перед очима стоїть: суне по вулиці чорна хмара! Запрудили її повозки, солдати, коні, гармати... Люди, колеса. Кінець світу! Батько, пам'ятаю, побачивши здаля гармату, пригнувся і — в погріб. Ми за ним. «Німець», — каже, а в самого зуби цок-цок. — «Край нашому життю, каже, подавлять колесами всіх». Чогось він тоді дуже перелякався.

— Думав, що впізнають його й дома, на печі. — Рябуха бовкнув і замовк, ждав, чи не насяде на нього Тарас. Та він малював словом далі:

— Ми виглядаємо крізь ворота — побіля нас у забрьоханих шинелях, касках... Гармати волочать по грязюці. В офіцерів погони, гудзики, кокарди... Тоді, вважай, прийшли слідом, бо армія покинула фронт. І тепер, через двадцять років!.. — Тарас погрозово підніс голос. — Що це він унадився до нас? Що йому тут пахне, собаці?

— Танків більше треба! — гуркнув Рябуха.

— Отож! Гарбами і людьми проти заліза нехай Мирон іде першим. У нього син на легковій їздив, а ти, Петро, на зеленій ресорці. Іди за ним. Мене батько відділив без нічого, я не придбав до самих колгоспів ні коня, ні коліс, лише всякий інструмент. І той висипав їм на полицю, наче щось живе у воді втопив. Мені на фронт можна й пізніше.

Тараса роз'ятрювала згадка про Мирона, за печінку брала злість. Поглянувши на людину, котра близько нього безживно погойдувалась на сіні, замовк і повалився на сіно. Розкинувши руки, втупився в небо.

Траса, на яку вони згодом виїхали, називалась Донбаською. І вночі по ній рухались машини, тягачі, підводи, трактори, піші люди. У темряві все змішалося у щось одне, велике, гуркітливо-повзуче, підвладне закономірностям великих подій, які

вбирають у себе все, що було колись і що породило нові часи.

Дубовиківці виїхали на дорогу так, що дишло, вистромившись з кювету, ледве не зачіпало тих, що просувались. Коні стояли, напнувши нашийники. Петро натягнув віжки, вдивлявся у ворущняву і не зважувався встряти у неї.

Якась машина, мигцем блимнувши фарами, звернула вбік, рушила на обгін, сигналячи, і наразилась просто на гарбу. Не враз і побачив це Рябуха, а коли машина вже ревла поряд, схопився, крикнув, розіп'явся на весь зріст, замахав руками.

З обох дверцят машини вихилились військові.

— На базар, дядьки?

— Горшки везете?

Рябуха з ляку рвав коням вудилами роти — вони високо задирали голови, звивались, товкли задми в гарбу, дишло тріщало.

За передньою машиною хлинули в об'їзд інші й теж зупинялись. Кілька чоловік, обіпнутих плащами, шинелями, вилізши з грузовиків, збуджені, категоричні, охриплі, ніби продовжуючи свій рух, наткнулись на гарбу, на засіпаних коней, на розгублених дядьків.

— Давай назад, баштанники!

— За колеса їх! Крути назад!

— Одпрягай коней — гарбу відкинемо!

Кілька рук уже вчепилося в драбину. Рябуха почув: гарба подалась униз.

— Одійдіть! — закричав Рябуха, заносючи над постатями батога. — У нас он людина при смерті.

— Це той, що біля тебе?

— Ось! — Рябуха обернувся, голос його впав, здригнувся жалем.

Поранений лежав, вгрузнувши в сіно. Його обличчя чітко біліло.

Жінка у військовому, почувши слова Рябухи на відстані, підійшла до гарби і, просунувши руку між шаблями, дістала Степана. Його тіло було непорушне, безчуже, але тепле.

— Може, ви докторі?— озвався боязко і з недовірою Тарас.

— Еге, погляньте і скажіть, куди нам із ним,— благально, жалісно звернувся Рябуха. Він уже відчув, що тепер ніхто їм не вчинить лихого, посмілішав.

— Обстріляли вас?— спитав високий, у шинелі наопашки, худорлявий чоловік, од голосу якого в гаморі повіяло спокоєм.

Тарас штовхнув Рябуху: кажи. Той пояснив далі:

— В степу підібрали. Чоловік безвісти. Звернули од шляху наламати качанів для коней, а він ув кукурудзі кров'ю стікає. На призов їдемо. Непричетні ми до нього.

Військовий, притримуючи однією рукою шинелю, зііз на гарбу...

Не запам'ятав Степан цього перехрестя, від якого знову почнеться його життя. Може, хто з людей, що випадком зіткнулись біля воза, повного пахучої отави степового хутора, переживе це лихоліття і колись перекаже іншим долю, випитану, записану до госпітальної історії. Може, й Степан, проїжджаючи перехрестя, де впала на груддя землі крапля його впертої, сильної крові, щось відчує... Може, озветься в його душі луна найтяжчих доріг... А від Рябухи й Тараса вона, переказана односельцям, піде по селах і хуторах придніпровського степу, і не одну матір, не одного батька, не одну солдатку призведе до сліз...

Людські думи з вітрами й снігами довго кружлятимуть над тим кукурудзяним полем, над слідами від попелища...

Пробившись через тилловий і фронтовий потік на трасі, примовклі Тарас і Рябуха поїхали поза насадженнями, сільськими шляшками, тримаючись напрямку на Первозванівку. Тарас поганяв коней. Щоб не заснути, він то поправляв сидіння, то намуgiував роздумливу, повільну пісеньку. Супутник, заколисаний на сіні, дрімав, то на хвилинку поринаючи в сон, то враз пробуджуючись на вибоїнах. Ніколи ще Петрова пам'ять не вбирала стільки такого важкого, кривавого, загрозливого, що вдерлось тепер у його мирну душу, що навалювалось на люд громовим камінням. Прадавні, вмуровані в характер уподобання, інтереси, буття не погоджувались із тим противним, чужим природі хлібороба, чоловіка, батька, а воно підхопило й понесло його у крутежі. Свіжі нічні враження стикались у Петровій душі з його минулим, сьогоденним, неодмінним, і було не до сну. Хто він, отой молодик, що майже всю кров оддав землі? Хто? Війна наступила йому на груди й почавила? Чи старе ворогування підстерегло його в полі? Батьки виростили його, він у світ подався і... Рябуха знову чомусь згадав Журавля-батька, його синів, потім вхопився уявою своєї сім'ї, подвір'я і перебіг думкою на Тараса... Жорстока неприязнь Калини до Журавля лякала його. Здалося, що Тарас ось і зараз оперіщить батогом коней, крикне на Петра за те, що там, у полі, підсів до нього на гарбу, що збив його незгоду. А може, в нього якісь свої наміри, — круто-бо, дуже круто взяв Тарас убік од усіх...

Так, помисливши про свого ровесника, товариша парубочих гулів і розваг, Рябуха опам'ятався і нашорошився — коли б чого й не бовкнув уголос, дрімаючи.

— Не заблудились ми в цих лісах кукурудзяних?— пробубонів Рябуха, зиркнувши крізь шаблі драбинки на шелестливий плин обіруч.

Тарас обернувся до Петра, бликнув на нього великими білками очей.

— Куди привезу, там і встанеш.— У голосі Тараса звучала відчуженість, категоричність. Сердиться, що випала йому друга половина ночі сидіти за віжками, чи вже наговорився сам із собою, наслухався самого себе.

У цьому здоровому, сильному, породистому чоловіку вільно вживались протиріччя, різні настрої й судження. Хтось про нього так і сказав: «Тарасові чужа думка чи порада завжди до смаку, як собаці кістка,— коли вхопить її, то вже не випустить». Ще в хуторі, при виїзді, Рябуха почув напучування Тарасової Векли: «Провідай же у Микольській хрещеного батька. Скільки там того крюка, а як же ж вони зрадіють тобі, Тарасику! Під таку пору, божечку!» Згадавши про це там, у путі, Рябуха розкусив збунтованого Тараса — це через того хрещеного батька заварив кашу; у його відповіді й зараз вчулись Петрові одголоски тієї сварки. Мабуть, доведеться ще раз взяти у нього віжки, подумав Рябуха, але тут же й зрікся цього наміру. Хіба ж не поправлено вже справу? Ідемо на Первозванівку, в дорозі он і людину передали на руки лікарям... Знову примирився Петро з Тарасом, як було не раз, і здалось, що повиднішало надворі чи незглибима пільма підсвітилась жовтим степом. Діставши обома руками коміра куфайки, він нацупив її собі на голову — з малих літ селюкові знайомі в далекій дорозі солодке занурювання в одєжину, в сіно чи соломі на возі, на гарбі, коли надворі темно й холодно, а на передку хтось сидить і затуляє тебе од вітру, і тримає віжки, правує кіньми, бачить шлях

і десь там, попереду,— теплу хату, і дзвенять-дзвенять колеса.

— Чув коли-небудь, як балакають у слободі Микольській?— обізвався Тарас.

— А ти знов про неї?— Рябуха підняв закутушкану голову.

— «Карова-кабила карабок разбіла...» Люди ніби наші й не наші. Поснідаємо сьогодні у Микольській.

— Таки хочеш виконати Веклину директиву?

— Думаєш, задарма майже всю ніч везу тебе, як барина, розваленого на сіні? Еге! Не був у хрещеного од самої смерті рідного батька. Та нехай мені десять Миронів стане отут поперек шляху, не послухаюсь їх — кіньми пожену просто на них! Мені треба до Микольської!

Рябуха гучно, смаковито чхнув і поліз до кишені по махорку.

— От бач, вип'ємо!— засміявся Тарас.— Нехай і нам, як тому, що сказав: сьогодні буде загульно, а завтра хоч і цибульно.

Рябуха помацки одірвав газети, і собі сипнув пучку тютюну з кишені. Чомусь лайнувся і цупко загорнув товсту цигарку, запалив. На язиці гіркли слова, котрі було намірився сказати: «А того не боїшся, що нас можуть і постріляти, якщо не з'явимося вчасно?» — та, згадавши відому старшим дубовиківцям історію з Тарасовим хрещенням, перекинувся набік.

...Взимку по селах України заробітчанили в добрі роки зайшли з північної Росії катальники валянок, повсті, самотканого сукна; спинялись, звичайно, у господарів, котрі мали овець і назбирували для такої нагоди путящі руна. Зачепились шаповали на кілька тижнів і в Дубовиках. Останні дні скубли, чесали, парили, били вовну у Малентія

Калини — саме тоді після трьох дочок сім'я Калини ждала-сподівалась на четверту дитину і, звичайно ж, на сина. Малентій був чоловік добрий, щирий, довірливий перед сусідами і перед тими чужими, старанними робітниками. Вони вже впорували замовлене й оплачене, наближався час, коли господар, як було й обіцяно, перевезе майстрів до степової слободи Микольської, яка ховалась за буграми на неїжджених дубовиківцями шляхах. З Микольської шаповали подадуться, як оповідали, в Холмогорщину, де начебто зовсім дешево продають коней. Малентій лагодився до весняних робіт перемінити своїх підстаркуватих коней на молодших і дужчих, про що плескав вечорами й валяльникам, ото ж у день від'їзду, коли, вмотививши на санках суконні чували з інструментом, зайти нагадали добродушному, догідливому Малентію і про те, що вже було вирішено: вони можуть купити й цілий десяток коней, за якими нехай лиш приїдуть дубовиківці. Молодий, справний кінь має чарівну силу над хліборобом, а уявлений, отой, якого мрієш придбати, якого заведеш одного дня на подвір'я на радість жінці й дітям,—той кінь, поставши в уяві, був найкращий! Малентію, котрому зоставлялись написані адреси й плани — на якій станції зійти, через які ліси й містки перейти, в які ворота села звернути—все було написано й наведено лініями, належало тільки вручити валяльникам од громадки охочих і певний завдаток. Ще й не рішившись остаточно на таку звагу — віддати в чужі руки гроші, Калина все ж загорнув у шматинку синенькі асигнації і запхнув за пазуху. Його таємницю не прогледіли шаповали. В дорозі, у степу, серед білого безгоміння, їдучи, шаповали сиділи в задку саней, Малентій спереду, зрідка обертаючись до своїх добродіїв, привітно погомонюючи.

Заметений шлях спонукав його увесь час дивитись наперед, на коней. Отут його й стукнуто по голові. Малентій скрикнув не своїм голосом, коней немов кинуло вперед. Розмашистий, вбивчий удар важкої довбеньки по товстій смушевій шапці прийшовся збоку, він сковзнув, роздер вухо, скроню, але Малентій віжки тримав. Ривок коней похитнув того, що стояв у санях, і він беркицьнувся з них у сніг. Другий, сухорлявий, деручкий, як рачок, увігнав свої пазурі в шию, в обличчя Малентію, та не йому боротися з дужим, молодим хуторянином, зрослим на хлібах і вітрах чорноземних: повалився й той у замет, смикнувши за собою лантуха... Не щадив Калина коней, гнав їх без передиху, бо чув, що кров сочилась із рани, текла, холодила сорочку. Четвертував себе думками й словами, як гострими ножами, за свій розум, за лопухи в голові своїх односельців, бачив себе забитого на снігу, викинутого на поживу вовкам і воронам, бачив грабіжників-зłodіїв на своїх санях, на чужому далекому базарі, як вони продають його коней... Нескоро Калина доскочив крайньої садиби в Микольській слободі. Вгледівши закривавленого чоловіка, господар ледь дослухав його — кинув себе на коня, підняв краян, і ватага верхівців погнала в засніжений степ. Що скоїлось там, ніхто про те з прибулих на втомлених конях не розповідав — тоді степовикам надійно служила стародавня традиція самозахисту й помсти лиходіям. Та від тієї пригоди хуторянин Калина навік породичався з людиною, з селом, у якому осіли давні вигнанці з Росії. Учасники пугачовського заколоту — кайданники — вросли, вжилися в тутешній світ із своєю жадібною відданістю землі, звичаям, вірі, з своєю чудернацькою мовою. Тієї зими Малентій обрав на хрещеного батька синові Тарасу свого рятівника Сазона Кандалу...

Лиш на другий день, погостювавши в Микольській, післяобідньої пори дубовиківці на заболоченій гарбі, забрьоханих конях в'їздили в Первозванівку. На старому, пожованому танками бруку гарба озвалась жвавим дзвоном коліс. Тарас і Рябуха бігали поглядами по дворах, по вулиці, аби нагледіти когось із своїх, з острахом наближаючись до примітного в центрі двоповерхового будинку. І чим ближче ставало до нього, тим частіше дубовиківці натикались по дворах, попід хатами, на теплих, сонячних причілках на гуртки мобілізованих — люди зодягнуті, як на зимовий холод, у шапках, куфайках, чоботях, кожушках; на призьбах клунки, цілі мішки набехкані; сидять чоловіки, стоять, а хто й розлягся на вигріві... Гомонять, палять цигарки групами, дехто самотою... Відлягло дубовиківцям од серця, попустило трохи.

Раптом назустріч їм — знайомі коні: Миронів син у передку на гарбі.

Тарас і Рябуха підхопились, загукали, замахали руками.

— Ей, стій!

— Євгене, чуєш?!

— Спини!

Євген напнув віжки, не підвертаючи до односельців. Рябуха вп'явся благальними очима в хлопця.

— Ну, кажи, де наші?

Журавлів син сидів на в'язанці сіна, засланій мішком, і відчужено-байдуже дивився якусь хвилину з-під опалої до брів заячої шапки на людей, немов забувши, коли їх бачив і як їх звати. Все, що почув про них сказаного в дорозі, змикало йому вуста.

— Куди здав наших? — лагідно поспитав Рябуха.

— Де тут комісія, питаємо? Чого вирячився? — приснув жорстким, сердитим голосом Тарас.

— Біля клубу. Ідьте прямо,— буркнув Євген, смикаючи за віжки.

— Так би й сказав зразу.— Тарас пом'якшав. Обидві пари коней стояли, повертаючи на мить голови на рідний дух.

Рябуха ще глибше звисився через полудрабок:

— Не чув, Женько, записали ж нас, га?

— Казали батько, хто не з'явився, тих віддадуть під трибунал.

Повним довіри поглядом Рябуха провів хлопця. Вози розминались. Тарас додивився, що під Євгеном порожній мішок був не його. Рябуха, стоячи на колінах, лайнувся в широку кожушану Тарасову спину:

— Доїздився... Таку т-твою мати!

Тарас втягнув глибше голову межі плечі, не озирнувся.

— Поганяй швидше!

Гарба заскакала по вибоях із дзвоном і брязкотом.

4.

Марія повернулася з роботи при зорях. Підходила до хати, як услід за нею стукнула хвіртка. Собака рвонув дріт, загавкав на чужого.

Біля воріт стояв чоловік, тримаючи праву руку в кишені.

Марія обернулась, безбоязно пішла йому навстріч.

Той спитав на відстані:

— Ще не пізно?

Марія тихо зойкнула, наче її обхопили чужі холодні руки. Знала, кого привели ці слова, що значив прихід цієї людини. Сталось це так раптово, що не здатна була враз опанувати собою. Невже

настало готоване? Хіба пічого не одмінилось, не змінилось? «Ні, ми ще не лягали спати»,— зринули в пам'яті слова обов'язкової відповіді, а за цим і розмови в райкомі партії, присяга — все, що надовго завчене.

Підступила ближче до невідомого, сміливо подивилась у його обличчя.

— Ні, ми ще не лягали спати,— проказала рівним тоном, і фраза їй здалася довгою і страшною, мов перехід над урвищем.

Чоловік вийняв руку з кишені й ніби аж погойднувся — силоміць випручався з незвичної напруги. Усміхнувся. Марія вгадала його обличчя, похилила плечі. Від одягу чоловіка тхнуло сирію соломою.

— Не впізнаєш?— тепер голос був той, давно знайомий.

Коли б страх не пронизав її душу, вона б засміялася. Як же їй не впізнати Володьку Теслю? До нього вона віталася навіть тоді, коли він тримався на залізних кігтях, учепившись за вершечок телефонного стовпа,— монтер вузла зв'язку! Він роз'їжджав по селах на велосипеді з мотками дроту, шкіряною сумкою і залізними кігтями — і все на юначих плечах. Років три тому Марія після технікуму повернулася до своїх Дубовиків і одразу стала примітною на весь район дівчиною-активісткою. Її характер, закоханість у життя найяскравіше виказувалися в голосі й очах; молодим хлопцям вона запам'ятовувалася з першої розмови. Зустрічі в райкомі комсомолу, дзвінки по телефону швидко здружили Володю й Марію — вона по кілька разів на день бігала в контору передавати по телефону всілякі зведення, коли, звичайно, Володя чергував на станції зв'язку у Васюківці. І дубовиківці часто розминались у хуторі з велосипедом, навантаженим, наче для циркових трюків. Час

легким подихом відносить усе нетривке, даруючи істотніше: Марія закохалася в односельця Яшка і перейшла жити до його хати, при самотній матері. Не надивились молоді одне на одного, не налюбилися — Яшка взяли до армії, а війна вже й не відпустила його додому, завезла на далекі поля, звідки довго ждати вісточки.

Рожевою хмаринкою спливали в сутінках спогади Марії і Теслі. Суворі ніч вимагала невідкладного.

— Третій день живемо в скиртах, Маріє.

— І Степан?

Собака шелеснув, кинувшись у садок. Вони ступили під дерево.

— Ми роз'їхались у кількох напрямках. Мені не все відомо. Товариші голодні, Маріє.

Вона думала про Степана. «Товариші голодні», — ще озвалось до неї, ніби повторене Теслею.

— Бідний Степан...

Тесля обурився:

— Чому він бідний? Як і всі. Ти кинь це.

— Я про брата... В нього хворий шлунок... Як і ви, на заячому хлібові.

— Нам треба придивитись до ворогів. Де тебе ждати?

— Третій двір од садка. Колодязь біля воріт.

— Будемо опівночі.

Постать гойднулася і зникла за огорожею. Марія боялась поворухнутися, постояла на місці. До хати йшла нечутно, насторожено.

Собака залащився, лизнув гарячим язиком ногу. Марія штовхнула Вовчка і прихопила з собою його сухе коритце.

В хаті ледь жеврів каганець — свекруха щадила і гас, і гніт. Марія затрималась у сінях. Чуючи, як за дверима човгали калоші по ділівці, думала, що скаже свекрусі.

Життя молодої жінки, котра зостається при матері чоловіка, буває нестерпним.

Першу дитину Журавлів, чорняву Марійку, пестила, наставляла, вчила, як жити, мати, жінка з гордовитого заможного роду. Такі є в кожному селі. Їх швидко розпізнають, їм дають якесь чіпке прозвище, над ними підсміюються за очі, а в щоденні остерігаються скривдити, аби не потрапити їм на язик, людям гострим на слово і нещадним у вчинках; вони люблять себе, вихваляють себе, дітей, свою вроду, працю, охайність, а по господарству — свої землю, худобу, город і воду в колодязі. Миронові, погрузлому в хазяйські клопоти, захопленому машинами, двигунами, все-таки час від часу вдавалося гарячим окриком, прямою відрубкою того, що не подобалось йому в поведінці дитини, переводити оченята дочки й на батька, переймати дещо й від нього. Отож до хати свого чоловіка Яшка, одинака солдатки Явдохи, Марія, невеличка на зріст, чорнява, гідна себе, прийшла з гордовитим виразом на щеному, круглому обличчі студенточки, котре ще не зазнало смагливості від спеки й пилюги пасовиськ, але була й не зовсім хутірської, маминої вдачі. Марія мала істотну перевагу над Яшковою матір'ю: Журавлі уміли вести домашнє господарство акуратно, вправно, навіть весело. Це далось їй від материного розуміння життя як чогось красивого, рукотворного; стало воно й дочиним, світилось це в її метких, карих очах, звучало в дзвінкому голосі. Цей набуток непоказної з виду дівчини порівняв її з славним парубком. Яків по службі в армії щодня ходив на роботу в МТС, ремонтував машини, а вдома шив такі хвацькі чобітки, що подібних їм піде не те що не до купишся за найбільші гроші, а й ні на кому, окрім дубовиківських жінок, не побачиш...

Вогник каганця жеврів на виступці комина. Свекруха стояла біля плити. В кімнаті сумно ясніло нікельованими бильцями ліжко, білили накопичені одна на одну подушки, примеркло цвіли вишиті Марією на полотні квіти — все, що тайло і зберігало радості короткого подружнього життя.

Марія зняла жакетку, поклала край лави і почала, нахилившись над казаном, мити руки.

— Чого не розпинаєшся? Йтимеш куди, чи що?

— Може, приїхав Женька...

— Приїхав, то дома буде, ніде не дінеться. Завтра побачиш.

— Може, тато що переказали.

— Оце б уже нікуди й не ходила.— Свекруха довго човпла з мискою в руках до столу.— Гуде, гуркає скрізь.

— До рідної мами я побіжу й крізь вогонь. А якби почула щось про Яшка... Мене б до нього й куля не спинила!— відгорнула пасмо волосся, що вибилося з-під хустки, нахилилась до страви, сьорбала і весело зиркала на свекруху.

— Так, невісточко, так,— полагіднішала Явдоха.— На світі немає для жінки нікого ріднішого за чоловіка. Молодої і старої. Хоч ох, та вдвох.

— Намірилися були сьогодні деякі загребуші розібрати по дворах колгоспних корів,— почала Марія про своє.

Явдоха змінила повчальний тон:

— Щоб колгосп zostався без ферми?

— Насунули «хазяї» з того боку яру і ну відв'язувати налігачі.

— Голови на них не було, щоб окрикнув? Такого ще не чули.

— Та вже ж що не було. Голова ж погнав трактори й комбайни за Дон, а Ярмола десь собі прищулився.

— І ти не будь дурною, раз пішов такий розор. Не ходи й не потикайся на подвір'я.

Марія вела далі:

— Так я стала на дверях корівника, взяла держак од вил: підходьте, кажу, кому недороге життя — раз по корові, щоб не виходила, два — по тому, хто тягтиме за налигача.

— Тю на тебе! — Явдоха уже вмощувалась на лежанці. — Та вони ж могли тебе отам розтоптати. Отаке затіяла! Не пушу тебе завтра й з хати.

— А корови, як побачили мене з ломакою в руках, стали на порозі, і все. — Марія пожвавішала, свекруха слухала. — На це якраз поспів Лаврін Семенович з дробовиком за плечима. Роздивився на все, та як шандарахне з ружжя в стелю.

Марія взяла жакетку.

— Куди ж ти?

— Я на часинку.

— Ще ж м'ясце, каша!

— Довечеряю, як вернуся... Гороб'ячий послід як посиплеться з бантин, а жінки подумали, що покрівля падає. Гвалт, крик, дим! Йй-богу, правда, мамо! Театр! — щиро зареготала Марія. — Жучкові їсти винесу. Дверей не засувайте.

Явдоха ще почула, як брязнула заціпка хвіртки. На столі лежали хліб, ложка, ніж, жовтіла череп'яна миска. Тиша густішала, облягала хату. Явдоха уявляла, як Марія припадає до своїх, та знову доймав біль у суглобах. Ох, літа мої!.. І її молодість якось довільно, сама насалась, мов рушник, на Маріїну долю. Давно-давно, під першу велику війну Явдоха зосталася солдаткою у свекрухи, спершу наче на день, на тиждень, на місяць, а потім — на все життя. Така жіноча доля, Маріє. Кипить у тобі сила, смієшся, кудись поспішаєш. А що чекає тебе, голубко, попереду? Нас обох?.. За-

щеміли очі в Явдохи, втерла шкарубкою долонею, ковтнула гіркі, солоні сльози.

Якісь потужні звуки напливали, нависали над хатою. Замовкло в душі своє, домашнє. Явдоха ще більше прикрутила каганця, перегода погасила зовсім. Перехрестила себе і, голосно зітхнувши, поклала сиву голову на подушку.

Літаки гули важко й довго.

5.

Війна спершу зовсім не лякала Євгена. З наближенням фронту, коли одного разу над селом з'явилися бомбовози «юнкерси», він сприйняв небезпеку через поведінку старших. Не боявся досі нічого, може, тому, що ніколи не звідував загрози, може, й через те, що вважав себе дужим, сильним, а світ йому здавався відкритим перед ним лише добром, доступне йому життя досі тільки радувало й вабило, обіцяло тільки цікаве, несподіване. Вже школярем Євген із товаришами змонтував детекторний радіоприймач і дотиком голки до кристалика відкрив для себе звучання ледве не всієї планети,— музика перепліталась, зливалась, мелодії випростувалися з мішанини, прояснювались і промовляли кожна своє: грали скрипки, гриміли марші, нечувано гарно співали. В нічній тиші уявилося Євгену: земля обертається у просторі, насиченому музикою.

Євген у всьому рівнявся на старшого брата Степана. Подавшись із хутора до Васюківки, Степан на деякий час мовби загубився серед людей, забув шлях додому. Обізвався аж з армійської служби. Його листи були всього на пів-аркушика із зошита, написане в них часто перебивалось незрозумілими словами. Коли Степан почав приїздити в Дубови-

ки, Євген не міг налюбуватись братом — дорослим, чисто вбраним, умілим до всього по господарству; кожну Степанову річ хлопець подовгу тримав у руках, розглядав, поспішав за ним на ставок, на поле, на подвір'я колгоспу і вже бачив себе таким, як Степан,—і він багато знатиме, доладно говоритиме, навчиться писати, як брат, друкованими літерами в газетах, лиш треба десь далеко поїхати, багато вчитись, не боятись говорити й писати про те, чого хочуть інші, що сам думаєш.

Степан якось прочитав Євгену і його товаришам-однокласникам про Федька Гуску — як той чвиркнув крізь зуби на попову рясу і безстрашно сказав про батюшку: «Ти — опіум для народу!» Хлопці попадали на траву, качались од сміху, не тямлячи себе.

Степан працював у Васюківці, в редакції, і вчився на шофера і здивував же всіх, приїхавши в Дубовики на «емці». Подивитись на авто й на водія збіглись усі хлопчиська хутора, і Степан дозволяв їм сідати до керма, показував, де сигнал, радіатор, засвічував сліпі фари. Євген тоді тримався за спинами інших, тремтів з хвилювання: щось із братом сталося, він дуже перемінився. Однак у кишеньці його піджака стриміла, привабно визируючи кінчиком, ручка-самописка, якої так хотілося Євгену. Мабуть, лише таким пером, що не вмокається в чорнильницю і безперервно пише, легко викладаються на папері вірші. Він таке перо добуде й собі! Євген незабаром сказав матері, що такої ручки-самописки, як у Степана, ще ніхто з учнів не приносить у клас, і мати, аж похлинаючись, заскоромовила:

— Євгенчику, то нарви ж ягідок з вишень, відро чи двоє, понеси продай і купи, купи й собі. У тебе ж голова, як маківка, повна розуму.

У районній газеті Євген підписував свої критичні замітки псевдонімом «Є. Око» і тримав це од людей у секреті, але мати відгадувала це по тому, як старанно він усе перечитував їй. У шкільну стіннівку Євген однині писав дорогим пером свої частівки про хуторянські неполадки... Чому осунута гребля на ставку? Чому забуто на ниві борону? Чому в клубі вкрилися пилом мандоліни й балайки? Хлопець не боявся сказати критичну правду на людях.

Тієї неділі, 22 червня, Євген мовби серед ночі вчув двигтіння землі на далекому кордоні. Він прокинувся рано, зайшов до товариша, удвох погукали дівчат-однокласниць (це була їхня постійна «компанія») і помандрували поміж хлібів до Козацької могили... Євген ішов попереду, рвав придорожні ромашки, сокирки, волошки і, здійнявши руки, вказував на свіже, як вимите, блакитне небо, а то посипав дівчат квітами, тулив їм на волосся зелені реп'яшки; дівчата кидали колючки на хлопців і реготали. Потім Євген фотографував усіх серед жита — воно було високим і майже спілим, а також довкола патріарха бур'янів, самотнього будяка «в синьому береті»... Через вічко фотоапарата, подарованого Степаном, Євген визначив, що це буде рідкісний художній етюд. Хлопець справді помічав на полі багато чарівного, оновленого росю і ранньою порою. Захоплення, душевне піднесення під час прогулянки раптом перервалося — хтось побачив верхівця, котрий чвалом гнав коня. Із жита вихоплювалась лише людина в білій сорочці. Певно, сталося щось надзвичайне, вершник мчав до сусіднього хутора. Євген подався навперейми. Тупіт копит, майоріння сорочки над половіючими хвилями не узгоджувались із безгомінням степу. Десь далеко раптом залементували гудки паровозів.

— Війна!— кинув верхівець, і страшне слово наче саме помножилось.

— Війна-а-а!

Навкруги все похмурніло, наче густа тінь набігла на поля й спинилась, застигла.

В колгоспі почались жнива. Де раніше ставили дорослих, чоловіків і жінок, тепер і підлітки порались на пристрої, куди від комбайна валила солома й полова. На причепі Євгена швидко зав'южувало пилюкою — ні очей, ні одежі не розрізниш, але він безперестанно орудував вилами, розрівнюючи по днищу вимолот. У задущливій, нерозв'ійній хмарі комбайн, здавалось, кружляв на малому клинці, мотор і молотарка гули, торохтіли, на виямках причіп хитало, кидало, остюки колосків прилипали до пітного тіла, залазили за комір, кололи. Іноді Євгену здавалось, що об'їзд подовшав, що і хутір, і лан уже обступив фронт, що навколо вирує бій, окремі звуки агрегату наче вибухали, стріляли; однак Євген розганяв ці видіння. Вивергнувши ще одну збойку на стерню, Євген відзначав, що наближався перепочинок, полегшення знову повертало думки до вечірнього побачення з хлопцями й дівчатами. Роботи хлопцям припадало з кожним днем більше й більше, а чоловіків на току, при машинах меншало й меншало. Євген з кожним вечором пізніше й пізніше волівся додому натомлений, просотаний жнивним пилом, готовий упасти аби де й заснути. Чийсь молодий голос або дівочий сміх зринав у тиші, будив свіжий спогад, та все враз і даленіло, завмирало. Зрідка мати не дозволяла Євгену лягати в постіль, доки не схиляла сина над ваганами, не зливала кухлем теплу воду на голову, на спину. З току ген-ген пізно приходив батько, мати знову шкребла кухлем по чавуну, батько відпирскувався: «Нащо по стільки ллеш?» Мати своє:

«Обмий же шию. Маснюща, як той двигун!»—«Перестань!» Сні виносили хлопця на бурхливі води, яких ніколи ще не бачив, покидали поміж зрушеного мокрого загрозливого каміння.

Дорідна пшениця починала коцюбитись під дощами, чорніти, несправний комбайн горбатів сірою громадою на ниві, а спроможних на важку працю посилали за Вовчу, копати рови захисту від танків. Євген щодня вивозив сільчан туди й забирав на ніч додому; згодом вони вже залишалися «на фронті» й у ніч, як говорили старі, а Євген щодня курсував між Дубовиками й Васюківкою. Гарбу завалювали продуктами в мішках, дровами, лопатами, одягом, взуттям, і чим більше вантажили всякого добра для людей, тим серйознішого виду набував юнак, а товариші з гуртка «майбутній десятий» заздрили Євгену, чекали його увечері й наслідки з розпитами про бачене й чуте «на фронті»...

Повернення від Первозванівки Євген сприймав за звичну роботу, хоч уперше так далеко заїхав один і хоч на донбасівській профіліровці стрів і військові машини, і кінні вози, накопичені речами й укутушканими людьми. Осінній, вітряний день з високими рваними хмарами, короткими прояснінками синього неба, сліпучими зблисками низького сонця каламутив Євгенову душу: сумні, гнітючі думки, мов хмари, змінювались ясними променями спогадів, недавніх мрій і поривань. Коли ж тепер він сидітиме поруч з батьком, перейматиме його погляд, рух, зрозумілий з натяку, бачитиме його руки, які все уміли робити, були тихими, ласкавими й несподівано загрозливими? Коли, який святний день скличе в хату усіх — батька, Степана, Яшка, жінок, і вони, Євген і менший брат Ванько, як звали хлопці Івана, без міри питимуть мамин

кисло-солодкий грушевий квас і, звичайно ж, їсти-муть скільки захочуть усе найсмачніше?

Коні тупачили самі, гарба одноманітно бряжчала, Євгенові думки бігли попереду шляхом. Далеко ще до домівки... І сьогодні він не побачить товаришів.

На широко розтолоченій профіліровці незабаром Євгена наздогнала військова колона — гусеничні тягачі гармат та високі зелені машини, напнуті брезентами, прямували на фронт. Хутірські гнідки нашорошили вуха, брали щодалі вбік — поруч ревли мотори, метлялись довгі стволи, загрозливо близько крутились колеса. Євген притирався до посадки, і ось уже шугнув у просвіт, опинився на стернищі. Тут було просторо й спокійно. Євген упізнав знайомий силует обрію, дихнув запахом жнивного поля, а коні — духом свіжого ґрунтового просілку. Там, де посадка обривалась, Євген з малої відстані жадібно розглядав тягачі, гармати, машини. Згадувались не раз чуті слова про наші резерви, сподівання людей на контрудари по ворогу. Євген уявив себе артилеристом на вогневій позиції... Полум'я від пострілу било йому в обличчя, пороховий дим і пил спирали дихання, а він метався від гармат до купи снарядів, подавав їх пораненому, в зачервонених бинтах, заряджаючому. На місці заряджаючого Євген раптом упізнав свого батька у фронтовому спорядженні — батько простягав до Євгена руки, наказував: «Давай! Давай!»

На заході громадились хмари. Поривний вітер виклубочував їх десь із-за краю землі. Хмари нагадували якісь казкові образи людей, то схилених уперед, то по-старечому сутулих, то вільно, гордо випростаних... Були й повалені, певно, поранені і вбиті... Якась одна могутня рука волила про допомогу, благала чи погрожувала. Євген вдивлявся

у цей витвір осіннього небокраю, вітру й сонячного світла і вже немов сам був там, серед рухливих постатей, котрі невловимо змінювали розташування, набували нових поз і рис. Євген ще хлопчиком багато чого вчитував на небі, коли горілиць падав на теплу траву і впинався очима в, здавалося, застигли хмари. Дійство, котре розгорталось перед його зором нині, не було схожим на жодне, бачене досі. Ось кривавими бризками знизу приснуло проміння, і висока кучмаста голова здійнялась чорним вибухом, а понизу уже вся діорама взялась багрянцем і заогнилася пожежею, і померклі постаті кормищем, стиснуто ішли-йшли далі, в ніч...

Євген в уяві линув до того палання заходу, між людей, сприймаючи їх живими.

Нескоро Євген збагнув, де він. По той бік посадки, за деревами котився потужний гуркіт. Іздець знову проникся гучним потоком, і цієї миті розчув: у наземний кліт просотувались звуки, що йшли з висоти. Небавом із-за хмар випурхнули одномо-торні літаки з незграбно одвислими лапатими «ногами».

— «Юнкерси!»— з жахом обронив Євген.

Передній бомбовець перевалювався на крило, цілячись просто в коней і гарбу... «Кинути віжки й утікати»— стрельнула думка. Ні, сховатися під возом, між колесами... Припасти до землі, приплюснути листком у виямку... Ні! Поки не чути бомби, не стріляють, він пожене кіньми за купи нагорнутої соломи... Але цієї хвилини з дороги зненацька зататакали кулемети, в повітрі тьохнули кулі, зблиснули вогнем. Коні рвонули перед собою, у степ... Пальба, свист бомб, завивання літака, що вивертався червом, зводили нанівець Євгенове смикання віжками, істеричне желіпання. Збруя на гнідих то підскакувала охлябом, то втиналась

у боки. Щось обірване з упряжі теліпалось під дишлом. Дорогу шматували бомби, і кожний вибух розбурхував коней; хвилі гарячих звуків били хлопцеві в груди. Піна з кінських морд шматтям ліпилась в обличчя... Попереду чорнів рівець, Євген мотнув на руки сталки віжок. Зі всього розбігу віз ударився об крутизну. Щось тріснуло. Задок гарби вже сунувся по стерні, проорюючи смугу. «Колесо!»—розпачливо подумав Євген. Осатанілі, вишкірені, засліплені піною коні гнали навскач просто на купу згорнутої посеред ниви соломи. Пірнули в неї, як у замет снігу, звихривши її над собою. Євгена рвонуло за руки, сторчма кинуло на змилені спини...

Він опритомнів уночі, дрижачи від холоду. Побачив схилені над ним дві кінські голови і ясну зірку на небі. Поворухнувся й відчув, що до ран присохла сорочка; обплутані упряжжю коні смикнулись і затихли. Євген дістав рукою до уздечки, підвівся. Тиша на дорозі вдарила йому в душу.

«Я той, що впав,—міркував Євген.—Але моя рука стиснута в кулак, піднесена вище голів, заляканих загрозою...» Він виривав з-під копит шлейки, нашійники, віжки. «Додому! Додому! Я мушу дати знати Славкові, Івану, Тамарі, що я дома. Я з тими, що йдуть з-під сонця, червоного вітру по обрію... Мені б записати ці слова!»

Він затягав вузли, доточував посторонки шлейок, навпомацки нашукував уривки в соломі, тримаючись поблизу коней, переймав їхнє тепло. Гнідкі були однастайні у виразі усвідомленої провини, сумної безнадії, стояли, опустивши голови; Євгенові було жаль їх, вони голодні, сіна, яким вимостив сидіння, не знайти. Скоріше б зв'язати докупити упряж, поставити бодай на три колеса гарбу. Згадалось, як одного разу в дорозі самотужки наса-

див шину, що спала, на обід колеса, як замочив обід, заїхавши в річку, і дістався хутора. Робота піддавалась йому, він втинався нігтями, вгризався зубами в реміння, просяккле потом і сечею, практичні навики від поїздки за Вовчу озивались упертістю, від почутих розмов про війну, про життя на шляху до Первозванівки — запал.

І ще звідкись, ще від подій, які уже вторгались у його життя, він пам'ятав, беріг враження, котрі повертались до нього, громадились, як хмари на вітрі.

Гарба вже могла котитись — замість розтрощеного колеса крутитиметься ступиця із куцими залишками спиць. Впряжені коні з натугою зрушили з місця перехнябленого набік важкого воза. На степовому шляху гнідки вночі самі вгадували путь до хутора.

Євген підгорнув під себе поли кожушка, глибоко насадив шапку — хлопця трясло й знобило. Коли б хтось поглянув збоку на цей дивовижний транспорт, що просувався в пільмі по м'яких крайках нив, коли б стрівся з очима їздця, що звіркувато визирали з-під заячої шапки, прилиплої до лоба, коли б завважив руки, до яких присохла земля, змішана з кривавицею від глибоких подряпин, коней з запалими, спітнілими животами, як вони горбили спину, хилилися вперед, аби вагою підмагати собі, гарбу, що шкребла ґрунт полудрабком, по-стать хлопця, зануреного в себе, прищуленого за кінцями, той міг би збагнути втілену силу в людині, що вросла корінням у землю, вчепилась віттям у небо рідного краю, міг би зрозуміти, що така живуча сила не зміниться ні під якою загрозою, ні під натиском труднощів і найскладніших обставин, а буде чинити своє, заповітне, єдине. Тепер, коли їхалось, хлопець згадав, як вирушали з села, як

сидів попліч з батьком тієї тривожної ночі. Як тоді батько осудив Калину. Ось і він, Євген, переміг свій розпач і щемкий біль, їде, і за другим бугром буде й хутір. Йому завжди хотілось їхати з батьками, куди б вони не вирушали — на гостювання, на хрестини чи похорон, на базар. Немає нічого в світі святково-радіснішого, як поїхати далеко, на все дивитись ненадивно. Але далечині належать старшим... Євгенові запам'яталась лиш одна подорож на конях — мандрівка на гарбах, запряжених трійками коней, завалених пахучою отавою, застелених ряднами — екскурсія школи до єдиного в їхньому краю Дібрівського лісу. В облозі ночі він тепер уявився хлопцеві несходимою фортецею, таємничою схованкою для пташок, звірів, людей, вітрів. Євген аж стіпнувся, згадавши, як літній, сухорлявий чоловік у празниковому сільському вбранні стояв під товстелезним розлогим дубом перед зачарованими дітьми і оповідав про партизан громадянської війни, про землянки, підпали панських будинків, наскоки на окупантів-німців... Стовбур дуба з бугристою корою Євген тоді порівнював з кам'яним муром. Чому він тоді нічого не написав про мандрівку, партизана, ліс, землянку? О, тепер він нічого не віддасть забуттю! Він записуватиме все, що проситиметься з душі в слово, а зошит ховатиме на горищі або у хлівці, ніколи нікому не покаже, не прочитає з нього й рядка, аж поки повернеться Степан... Тільки йому відкриє свою таємницю.

На світанку, в кінці довгої ночі Євген всунувся на оглухлій гарбі у безгомінний, немов щойно заснулий хутір. На колгоспному подвір'ї цієї ночі будівлі сумно бовваніли у посірілій імлі, без вогників у віконцях, які взимку і влітку світили на хутір. Коні спинилися просто перед розкритими причіл-

ковими дверима стайні і завмерли, обмануті у своєму прагненні до дому. Євген повільно, постогнуючи, як старий, зліз на землю. У чорному отворі дверей не з'являвся, як було раніше, ні конюх, ні неодмінний сторож. Те саме почуття безпорадності й самотності, уже звідане в степу, затопило душу, потерплі ноги дрижали. Хлопець не відав, що йому робити. А коні ждали. Євген нахилився до барок, намацав затягнуті, стверділі на залізо вузли прив'язаних посторонок і заходився розсмикувати їх болючими пальцями.

Спершу він почув човгання чобіт по дощаному настилу, потім, розігнувшись, угледів знайомий вогник ліхтаря «летюча миша», у слабкому світлі якого метлялись довгі поли брезентового плаща.

— Дядьку Лаврін!

— Ти, Женько? Прибився-таки. Молодець!

Євген кинув зброю під ноги, поспішив назустріч сторожу — скоріше сказати про найважливіше, найтяжче, що приніс йому вчорашній день. Потерпання й невтолений гнів оголили його душу, відібрали юначі літа, залишили саме дитинство: він ковтав сльози. Буденний, спокійний, твердий голос, розгойдане світло, шкребучі кроки, силует сторожа з дробовиком за плечима повертали хлопцеві все рідне, чим жив досі і що цієї ночі здавалось йому втраченим.

— Коні поносили мене, дядечку... Гарбу потрошили. Бомби сипалися з неба.— Він в екстазі підніс над собою руки і, вгледівши їх при світлі, тут же опустив.— Ніч на землю впала, дядечку...

Лаврін поставив ліхтаря між чобітьми, дістав з однієї кишені плаща складену газету, з іншої — кисет, зиркнув в очі юнакові — вони ясніли іскрами збудження й розчуленості. Сторож одірвав газету на цигарку. Підсмикнув угору ріденькі руді брови,

— Закуриш? Е-е, та воно той... Для чого воно тобі,— Лаврін кинув складку газети до кишені, з кисета вийняв пучку махорки.— Одвіз, значить, батька? Доставив людей в угоду.

— Люду в Первозванівці — землі важко.

— На комісію — це обов'язково. Лікарі й командири — як закон... Поносили, кажеш, коні — це в науку, Женько. Очі, голова, кістки цілі, і квит,— обернувся до понуро завмерлих коней.— Тепер кривим, старим і вам, підлітки, порівну дістанеться. Бач, одні покинули хазяйство, інші розмели. А на розорі й курка крашанки не знесе, гніздо їй треба.

Євгену завжди подобались удорослих сила і впевненість у тому, що робили, про що говорили. Лаврін вправно виплутав коней із Євгенових примусій, сам одвів до корита і враз повернувся.

— Потурять їх, проклятих, як турили ми з України у вісімнадцятому! Вчора ваша Марія сама корівок доїла, каже, бійцям пораненим однесу. Відстали, бідолахи. Може, вранці чим підможеш Марії. Потуримо обов'язательно!

Світло ліхтаря впало на руку Євгенові, і він став плювати на неї, витирати об вовну кожуха. Лаврін сказав наче байдуже, втішливо:

— Покинь усе, Женько, мати обмиє вдома. Іди скоріше. Матері ти і замурзаний найдорожчий.

6.

Первозванівка з її короткими крутими вуличками і розлогим у центрі майданом, кількома цегляними будинками і хатами понад Самарою ще не вбирала в себе стільки люду, як у ці розбурхані дні осені 1941 року. Ні сезонні ярмарки на покрову, ні весняні базари, коли з усіх навколишніх сіл валили сюди вози, брички, мажари, гарби, тачанки,

сунули по всіх шляхах піші, не могли зрівнятися з тим, що діялось у Первозванівці нині. Нащадки пікінерів, майже два століття тому поселених серед степу військовою слободою, і колишніх козаків-січовиків були тепер здивовані й пригнічені, вони розчинялися у багатосотенних колонах, що вливалися в село з васюківської, дмитрівської, межівської, гришинської (о, де те Гришине!) доріг. Ішли мобілізовані, сформовані в команди, ішли вчора призвані з кількох районів, наздоганяли свою долю і свій обов'язок чоловіки з далеких правобережних областей — і всі до Первозванівки, бо вона стоїть на стовповому напрямку до мосту через Дон, віддалік од станцій, щодня й щоночі бомбованих, бо довкола неї стільки хуторів — Дерезовий, Терновий, Перепелячий, стільки сіл — Чумаки, Добровілля, Лозове, Кардаші, і всі заховані від негод по долинах, осіли понад річками (аж дві протікає через район), і лиш хтось перелічить усе це з карти, лиш стрічний степівчанин розтовкмачить: «Минете Лозове, Чумаки, там ще хутір Перепелячий, перейдете місток, і починається Первозванівка»; тільки маршовий люд, зморений ходом, їздом, далечінню, думами, почує оцю музику слів, так уява і розігне зомлілі плечі, а почервонілі від пилюки очі з надією вдивляться у заімлений обрій, і помариться одпочинок під хатою, біля колодязя, на лугові під вербами. Набивалося до кожного двору по п'ять і по десять чоловіків, по сотні й більше до шкіл, контор, клубів, людей різного віку із клунками, торбами, цілими лантухами наїдку й одягу, взятого з дому. О, яка ти далека й невідома сторона — війна! Увесь необмундирований чоловічий вплив перепускався, як вода по краплі, по одному через комісії, і кожному оголошувався рішенець: на схід, за Дон, або — сьогодні, зараз же до вій-

ськової частини, або (з «білим білетом») — додому, а де той дім, де та рідна хата? В одних вона уже за лінією фронту, у ворога, в інших, хоч і близько, та розвалена чи згоріла, і вирує люд, переюрмлюється в Первозванівці — скільки витікає з неї, стільки й вливається, джерела довколишньої землі невичерпні.

Мирон Журавель із своїми товаришами потрапив на постій до двору місцевого пункту «Заготсіно», і тільки-но впровадились туди, зареєструвались, як командири знайшли їм роботу: накладати із скірт свіже, цьоголітнє сіно на машини і вивозити на станцію.

Заворушився двір, розкуражили дубовиківці ожеред, запахло луговою прив'яллю, трав'яним квітом, болотистим пилом.

Над усіма за старшого поставили Журавля. Обіймаючи поглядом усіх, хто де працював, своїх і чужих, він робив найважче: вергав зверху вниз такі навильники, що біля машин, на які громадили сіно, аж бурчали:

- Гей, хто там допався?
- Дай людям дихнути!
- Чотирирукий, чи що?
- Розкушпелився...

Дубовиківці сміялися і помовчували, знали Журавля: візьметься за діло, то поки не докінчить, не вгамується. Чужих не підтримували в цьому ще й того, що поривалися швидше впоратися та податись до Будинку культури, до столів з лікарями в білих халатах. Від'їздила натоптана сіном машина, і хтось із дубовиківців, пробравши місце для іншої, гукав нагору:

- Мироне, бушуй далі!

Мирон у праці розгонив од себе надокучливі думки про дім, про Тараса й Рябуху. З високого

ожереду йому було видно всю Первозванівку, та перед очима раз у раз в уяві поставав рідний хутір, зелена балка. З утоми, смаку солоного поту й гіркого пилу поринав у запашні спомини.

...Вечоріло повільно, день згасав тихо, небо со-
нячними хмарами освітлювало затінену землю. Перед святковим днем раніше повернувся з роботи.

— Вкосив би, Мироне, трави на леваді. Завтра ж клечана неділя,— глиною замашуючи біля порога, не розхиляючись, клопоталася Марина.

Хлопці і Марійка підхопили це в один голос:

— Ой, накосить, тату! І ми з вами.

Мирон зняв косу, зачеплену на високу перекладину в клуні, поклав на плече, заткнув за пояс мантачку, пішов стежкою до балки. Марійка вхопила ряднину, пострибала слідом, а хлопці, прямо як гралися, верхи на ломаках, мотузяними батіжками постьобуючи себе, побігли стежкою попереду. Трава од підмета, на якому сіяли коноплі, до середини балки, де пролягав межовий рівчачок, густим руном зеленіла, дихала гниliestою прохолодою. Мирон підкотив до колін холоші штанів, ступив з сухого і відчув під ногами мокровиння, липке й щемливе. Поплював у долоні, примірявся косою, як брати, ще оглянув місцинку, чи немає пенька, горбка чи гілки з верби, і розмахом різнув соковиту отаву. Діти стояли непорушно і стежили за кожним рухом батька, а як смикнув косою, як блиснула вона ясним вістрям, то аж пальці піднесли до рота — страшно стало. Косив, позирав на дітей, щоб котре не підступило близько, і ніби входив глибше у зелений світ балки. Сирий дух землі, вогкість підтятих стебел гусли, стояли незрушно, як вода у ставку. Помантачив косу — стинала молоденький очерет, траву ще легше. Отак гнав би ручку й гнав,

думав би й гнав, думав би й думав про дітей, Марину. Але трави вже було достатньо. Відклав косу і почав підбирати руками валок і виносити на суше. Марійка спритно прослала ряднину і взялася нагортати обома руками, малими й здалими, траву. Євген та Іванко гарцювали на греблі, збігали згори по кривій стежці, перехиляючись так, як перехиляються коні в розгоні...

Машина відійшла од скирти, Романчук кинувся підгрібати опале з вил і бортів сіно, а Мирон ще кидав згори прямо на нього.

— Повилазило тобі, чи що?

— Стій!

...Марина потрусила біля порога поверх мазки, стала на траву білими ногами, тоді на висхлому прокинула ткану смугасту доріжку — це в коридорі, а в сінях і в хаті долівка вже була зовсім суха, зеленкувато-біла, там уже Марійка потрусить. Хлопцям хочеться прошмигнути в двері, побачити, як гарно в хаті, коли помазано й прибрано травую; їм і їсти, й пити хочеться — бо чого ж це Марійка уже там, а вони ні? Але батько гукнув хлопців до себе — він у садку вже наодпилював цілу купу гілок з тополь. «Беріть, несіть мамі!»—«І-і-го-го!»—поволокли бігом на собі, пошелестіли. «Не тягніть же, несіть чистенько!»—батько навздогінці...

Голоси знизу, від машини:

— Гей, давай, Мироне!

— Вергай!

Тепер, упріваючи, важко дихаючи, Мирон побачив Степана... Було вже через роки... Приїхав з курсів якраз на зелені свята додому. У новій білій, вишитій, дорогій сорочці, легенький сірий парусиновий картуз на чубові, темно-сині штани з законами внизу, у жовтих туфлях і з портфелем. «Степане! Ой, і не впізнала ж тебе на воротах! Мов

представник який», — це вже доросла Марія. А мати заплакала. «Буду тепер помічником при секретареві райкому партії». «При Волкові?» — батько недовірливо й суворо дивиться з-під брів. «При ньому. Оце ж на його машині і підвезли до самого хутора».

Вечеряли під хатою, при місяцеві. Пахло клечанням, струмував гіркий дух прив'ялого листя...

Так близько все підступило, увійшло Миронові в душу, що встромив у сіно вила і завмер. Защеміло в очах од поту, рукавом тернув по лобі. Нерозв'язний світ мирного, сталого життя затопив духом літа, трав, повіддю спогаду.

Сонце було під обід, залишалось скирти метрів на три од землі. Мирон поспитав, чи хто з односельців уже пройшов комісію, сказали, що ніхто, і він зсунувся на землю.

— Попоїли б, а тоді вже й на комісію, — не згоджувався підсліпуватий, в окулярах Романчук.

— Побережи свого «сидора», Полікарпе, і він тебе пощадить, — Мирон довго струшував з пліч пилку.

— Ходімте, а то ще в трудовію запишуть.

— В команду по заготівлі сіна — не завадило б.

До кожного столу визміїлась окрема черга, отож прихвостились, хто де намислив, і почалися стояння, розпити і дослухання: кого і за яку болячку вибракували, куди й з якою силою чи здоров'ям приписують. Тепер кожний zostався сам з собою. Один одному тут не міг нічим зарадити — всі тільки ждали, щоб, оглянувши та обстукавши його труджене тіло, швидше нарекли його долю тяжких, нещадимих воєнних літ.

Мирон стояв у черзі останнім, за ним уже нікого не було, і він, нудьгуючи та міняючи свою наболілу ногу, потягнуто сухожиллям ще після поранення

під Луцьком в армії Брусилова, назирав, де б присісти. Якийсь військовий командир, завваживши останнього, підкликав Мирона.

— На комісію?— поспитав командир, зором оббігаючи перекособочену, худорляву постать.

— На неї, аякже, — з острахом і готовністю дивився Мирон в молоді очі командира.

— Ходіте за мною.— Той пішов попереду.

Мирона обслухали, попросили пройтися, кілька разів присісти. Переглянули справу.

— Дев'яностого року?— командир затримав між пальцями аркуш.

— По бумагах рождений дев'яностого. А як снаряд осколками розсік ранець, і я zostався живим...

Йому подали довідку—«білий білет». Мирон ледве перехопив у горлі гарячу хвилю. Розбуркався застиглий у рубцях на спині давній біль.

Мирон стояв посеред кімнати у білих підштаниках, з таким же білим голим тілом до пояса — тільки шия і руки до ліктів чорніли засмагою жнивного літа та масного тепла двигуна.

— Значить, мені білет додому? А команда ж?

— Оце командир?— засміявся хтось.— Хоче, щоб усю його команду відпустили?

— Не в тім смислі,— знітився Мирон.— На моїй відповідальності люди... Щоб сказав хтось, кого й куди. Може, не всі з'явилися.

Командир перебіг очима список:

— Дубовиківська сільрада?

— Еге.

— Десятеро чоловік?

— Вони, вони.

— Всі ваші є.

— І Рябуха, й Калина?

Командир вигукнув прізвище наступного призвонника.

Мирон зодягався й обстібався, не поспішаючи. Думав. «Ось так, Степане, ти пішов на фронт за батька. Я вже не згодився. Мені одна війна, тобі — інша. Війни, війни... На кожне покоління своя. Ось так, сину».

Проходячи повз стіл, сказав не спиняючись:

— Син, значить, стає за мене. Пішов і мій.— І хоч присутні були заклопотані, тремтіння схвилюваного голосу відгукнулося у всіх, люди поглядом провели Мирона до порога.

Три дні Журавель пробирався до хутора. В пам'яті ніс важкі, повні туги, звернені до родин слова односельців, котрі прощались уже в маршовій команді. Тарас не подав руки, відвернувся, пробурчав:

— Того ти й рвався сюди. Знав, що тебе не острижуть.

В путі гнітила тиша безлюдних доріг. Війська окупантів розглядав в степу з-під копиці хліба. Каски, нашивки і канти на мундирах, кинджали над гвинтівками, залізна мова були знайомі Журавлеві. Оглушливі мотори танків, квадратні, лобасті автомашини сунули незриму стіну неволі. За неї ступив Мирон серед широкого рідного простору.

Вночі постукав у шибку своєї хати. Марина швидко показала у вікні. Застигла на мить, рот чорнів на переляканому обличчі. Потім він почув буботіння чоловічих голосів, які наче впали з горища. Миронові ноги потерпили — не міг поворухнути ними, коли відчинилися двері.

Марина припала до Мирона. Босі хлопці на порозі вхопили батька за руки.

— А драбина чого не на місці? — примітив одразу.

— Люди на горищі,— шепотіла Марина.— Наші,

якісь з окопів ідуть, попросилися.— Вона взяла двері на засував.

І враз у хаті затихло, а вікна настрахано витріщилися пільмою на зоряне небо.

Розділ п'ятий

Оббиті осінніми дощами, посірілі хати сховали під своїми покрівлями все, що зростили на полях і на садибах люди. У засіки зсипано зерно на хліб, у пшеницю пригорнуто кілька товстокорих кавунів для хворого чи жданого з далекої дороги, картоплю, буряки, моркву, капусту, редьку занесено до погрібків, гарбузи закочено до клуньок в полову і до підполу, де холод ще не зборений хатнім духом, у вузликах, у торбинках насіння, у снопиках стебел насінники буряку, кропу, капусти, у пухких клуночках хміль, жменьки засушеного квіту й цілющого зілля — все підвішене на гвіздках, на кілочках, на жердках у сінях, у комірчині, аби не дістали миші.

О сільські люди, о білі хати степівчан, ви умієте ждати, з правіків берегти у зерні, у заповітному сухоцвітті рідне життя, природу землі своєї і прийдешні весни!

1.

Ще до того, як німецькі війська на Україні вступали до обласного чи районного центру, рейхміністерство у справах окупованих східних земель (в Берліні воно з початком війни посіло на Унтер ден Лінден будинок радянського посольства) призначало до самих назв бургомістрів, комендантів, гебітскомісарів, шефів районних управ, команди і групи жандармерії, цебто повний набір адміністративної, господарської і карної влади. Нацистські функціо-

нери просувалися з Німеччини на схід услід за військом — за вогнем артилерії, танків, за вибухами авіабомб. Їхні автомобілі, автобуси популярної фірми «Бенц», закіптюжені, заболочені, нерідко прострелені й пом'яті на запруджених дорогах війни, вкочувались до міст і сіл призначення крадькома, непоміченими, в сутінках вечорів, глухими вуличками — таким непримітним, приржавілим залізям іноді здавались у прифронтовій зоні бомби, снаряди, гранати, що лежали на землі, завдаючи людям лиха у свій час.

До Васюківки, на Задніпров'я, «господарська команда» вирушила з Сілезії ще на початку серпня. Легковий автомобіль БМВ і пікап-автобус, напнутий брезентом, стояли перед зеленою брамою grosbauera Вільгельма Фукса, доки він прощався з родиною, БМВ був напханий вантажем Фукса, в кузові пікапа сиділо п'ять солдатів-жандармів, громадились амуніція і зброя. Коли гебітскомісар капітан Фукс вийшов з подвір'я у супроводі заслізнених доньки, дружини з онуком на руках, команда вишикувалась біля машин.

— Зовіть мене просто Віллі,— кинув схвильований шеф, побачивши перед собою лише молодих бойовиків. Так, здалось, він порівняється з усіма.

Лейтенант Фейге, дрібний ростом, з обличчям хлопчика, малим, аж смішним носиком, на ці слова торкнувся бундючного картуза, солдати поклали долоні на автомати.

Високого, довгобразого, худющого Фукса, чоловіка років сорока п'яти, завелика, непригнана уніформа офіцера робила старшим, незграбнішим, ніж виглядав у цивільному. Те, що Фейге знав про свого начальника більше за всіх з команди, давало право молодому лейтенанту несміло, але досить їдко насміхатись над старшим роками й посадою,

Вільгельм Фукс займався постачанням синіх баклажанів, моркви, столових буряків і ранніх черешень найвищому за категоріями ресторану «Фатерланд», що міститься поблизу імперської канцелярії і рейхстагу в Берліні. Після курсу термінової підготовки Фукса не без протекції послали гебітскомісаром насаджувати агрокультуру, освоювати життєвий простір на дикому сході. Віллі наслідував свого батька, ведучи господарство на заболочених землях. Юнаком з батьком возив на човні по каналу перегній до низових ділянок: береги просувалися зовсім поруч, можна було рукою зривати листя кущів, але Віллі цього не робив, уявляючи, як важко батькові одштовхуватись від дна довгою жердкою. Потім Віллі, повчившись у школі, сам перевозив гній, їздив обхідними, грузькими шляхами на конях до городів, саджав, доглядав, удобрював грядки, збирав урожаї. Одружившись, він прикупив чималий шмат заболоченого поля, осушив його, щоліта наймаючи робітників на сезон. Розбагатівши, молодий Фукс подовжив меліоративні канали і покращив шлях до міста. Його монополія на торгівлю городиною і черешнями утвердилась у всьому краю.

Їхав на Задніпров'я на власній машині БМВ. На гладеньких вітчизняних автострадах безперервно куняв, гублячи під ноги великого, як сито, картуза із свіжими трафаретами. Пробуджувався, згадував, як йому було сумно й тяжко виїхати за недавно пофарбовані зелені ворота, покидати дім, не відаючи, коли повернешся до нього, на який час розлучаєшся з доброю Марі, з донькою й онуком, який уже сам залазив у авто і брався до керма. На розбитих грунтових шляхах, поміж воронок од бомб і снарядів, серед неосяжних відстаней чорноземного степу гебітскомісар щоразу хапався вра-

жень напутньої, урочистої розмови у Альфреда Розенберга...

Перед аудиторією аграріїв, промисловців, спеціалістів, транспортників, начальників команд рейхсміністр довго-довго промовляв стишеним, вольовитим тоном, яким учитель у класі начитував контрольний диктант. Він звертався до своїх трактатів, опублікованих за роки сподівань на перемоги і тріумфи нацистської Німеччини.

— Сьогодні світ пробуджується до нової віри — міфу крові. До віри в те, що божественне існування мусить захищатися кров'ю!

Фуксу вчувався голос Розенберга, і йому по спині пробігав морозець, але в той час бурхлива овація в залі заколисувала його...

Машина грюкала на вибоях, заповнених каламуттю, Фукс, підхоплюючи картуза, лякався — здавалось, що його струшував вибух міни...

Програмні настанови Герінга, цитовані рейхсміністром, збирали увагу на грізних обов'язках гебітскомісара.

— Негайно використовуйте окуповані області в інтересах Німеччини! Всіма засобами зберіть урожай, вивезіть запаси хліба! Якогога більше продуктів харчування і нафти!

Рішучі жести, окреслені білими манжетами, разом із словами фюрера Розенберг кидав у скам'янілі обличчя:

— Ми ведемо безжальну, негасимо жорстоку війну! Сьогодні негайно мусимо розв'язати економічну проблему!

Запам'яталось, як озирнувся рейхсміністр позад себе, хоч за ним ніхто не стояв.

Мав проказати слова Гімmlера, і звуки, схожі на скрегіт заліза, цідилися крізь стиснуті, мов гальма, зуби:

— На місцеве населення кожний комісар, шеф, службовець німецької установи, комендант, поліцай повинен дивитись очима есесівця з ідеями СС у крові.

Передні машини шугнули в густу пилюгу. БМВ пірнула за ними, і в рот, у ніс, у вуха полізла липка, свербляча, запахів землі, диму й бензину курява. Фукс розічхався, затуляючи рота й носа розгорнутою хусткою. Лиш вихопились на просвіток, шеф поклав руку на кермо, що означало: «Зупиняй!» Ще дома, на подвір'ї Фуксів (глухими стінами будівель, окрім будинку, воно стояло до каналу й звалищ гноївки), Стефан, сидючи в машині, пройнятий боязкою чуйністю й прихильністю до свого шефа, раптом зачув над вухом жіночий шепіт: «Пане Стефан, оберігайте мого чоловіка, де тільки ваша змога. Він ніколи не служив у війську. Самі обирайте, де стати машиною, щоб знайти схованку, чи що там... Над усе бережіть на війні голови». І Стефан цього разу не підкорився шефу, виждав, поки наблизились до березового гаю. Натиснув на гальма, і на задньому сидінні заворушились кофери, рюкзаки, сувертні постелі.

Не виходячи з машини, Фукс вистромив з дверцят сухі довгі ноги, взуті у лискучі, з твердими широкими халявами-пляшками чоботи і опустив їх на сіру траву.

— О, ці азійські відстані!— Була це лайка чи захоплення, Стефан не второпав.— Це вони замінюють росіянам наші зігфріди й мажіно. Де ж Дніпро?— шеф, певно, звертався до лейтенанта, котрий мав щоразу зупинятися поруч з ним.

Пікап тим часом, оминувши БМВ, погнав вище на бугор. Фукс і Стефан побачили Фейге, який стояв на приступці і щось показував їм змахами руки. Солдати вихилили голови з-під задертого брезен-

ту — їх розхитувало й кидало, а пікап, наче вже сам нагледівши цікаве, на ходу брав рівчаки.

— Дніпро! Дніпро! — репетував на весь голос Фейге, то обертаючись назад, то пнучись уперед.

Машина шефа повторювала зигзаги пікапа.

Німці покинули машину, в захваті подерлися на бугор. Спершу побачили лівобережний простір, смужку затоки. Та ось потойбічна рівнина вже позначилась обрисами, що виступали з сизого сутінку, немов з води. «Дніпро... Дніпро...» — захекувались Фукс і Фейге і старались бути попереду всіх. Щодня чули назву цієї ріки, і бажання вгледіти її з висоти, під собою, поійнялось почуттям гордості німецького духу. Випереджали один одного, аби якомога більше гребнути зором далечині, простору, до якого ще не доторкались їхні схижілі, зголоднілі очі. З кручі враз відкрилась широчінь Дніпра, затінена надзахідною хмарою. Німцям немов забив дихання той неосяжний простір, свіжий, річковий вітер: вони стали, надивляючись чогось певного, зрозумілого, а там клубочилась верболозна зелень, слались килимом луки, десь заплямлені димом, чорнотою згарища, жеврінням вогню, і ясно біліли цятки хат. Та за якусь мить ураз все дивовижно перемінилось: на західному небосхилі попелясті хмари відслонили сонце й самі зачервонились, густа червінь сягнула всього неба аж до східної темної стіни ночі, до мороку безмежжя рівнини, огрому цієї землі. Від цього все річище, обводдя островів, озерця зайнялись фантастичним пожежищем. Німці вжахнулись такій переміні, дійству природи, відчули себе в небезпечній самоті й жадібно нашукували якихось знайомих примет. Але копиці сіна в лузі їм чомусь нагадували могили, а нитки блискавок у глибині пільми — траси куль, послані з неба на землю.

Лейтенант Фейге перший випростався духом з-під такого враження од чужої, нерозпізнаної природи; він рвучко висмикнув з кобури пістолет і, скинувши над собою руки, випалив угору, в напрямку ріки. На всі легені, співом чи скорше речитативом проказав:

Цум летцтен, ентшайденден шлаг...¹

Солдати разом шарахнули з автоматів у бік Дніпра, і ніби з того залпу як його продовження вихопився спів ревучих голосів. То була пісня парадів на честь бойових перемог армії в Європі:

Вір гальтен геріхт
Ес вірд унзер штольцестер таг².

Фукс чув цю пісню на партійних зібраннях — нею славили могутню Німеччину і погрожували англійському левові. Наслідуючи лейтенанту, шеф забігав пальцями по кобурі. Збагнув, що запізнюється, подумав: можна й не чинити того, що почав Фейге. Підняв над собою руку, вітаючи команду, едпаючись з нею. Ще ближче підступив до урвища рудої кручі. Побачивши внизу, по течії ріки, освітлене червоним заходом велике місто, до якого пролягала путь команди, він забув, що за його спиною стояли люди. Уявив, як десь там, у нічній далечині, за хмарами й блискавками, лежить велике, на тисячу хат, по річці Вовчій село, назву якого вперше по складах прочитав на карті.

— Ось де твоя Васюківка, Віллі! — сказав йому чиновник, підкресливши назву райцентру твердою синьою лінією, що мало означати: віддано в надійні руки розумного урядовця.

¹ Хай гримне останній, вирішальний бій... (нім.).

² Збудеться суд, і настане паш
Найрадісніший день (нім.).

У ці хвилини над Дніпром Фукс відчув щось більше, ніж відповідальність за округу сільськогосподарського поділу. Місто з високими заводськими димарями, коли б він міг, об'їхав би найдальшими шляхами. Як і його батько, Віллі вважав справжнім для людини сільське життя: лиш у праці на землі вона може знайти гармонійне застосування всіх даних їй від природи сил і здібностей. Це переконання було для нього таким звичайним, як смужка темної землі під нігтями. І тут згадав своє подвір'я, коней, які слухняно підставляли йому голови при запряганні, запах гнилуватої жовтої води каналів. Звикле до фізичної праці тіло жадало буденного, домашнього, — швидше б дістатися Васюківки. У роздумах доходив до самої глибокої суті доручення міністерства. Для Німеччини, для народу він служитиме вірою і правдою... Тоді гомін тисячної аудиторії зібраних керівників з усієї Німеччини під один дах заповнив кожную клітину його мізку, як і оті погляди палаючих очей, ота непідступність одного до одного, оті оглушливі оплески й вигуки на кожную фразу Розенберга, чия шалена пристрасть наче наколювала всіх разом на скляний меч застережень і обов'язків, які перелічувались одразу за словами «хліб», «масло», «нафта», «земля», «життєвий простір».

З такими думками Фукс немов заходив один, сам до якогось уявленого собору на моління, на відвертість... І схиляв голову на груди, клав собі на коліна картуз і куняв. Стефан стишував швидкість авто... Фукс відкривався сам перед собою. Відвертість у ставленні до самого себе, до справи, за яку взявся у свої роки, наче стрясала його чиймись твердими холодними руками. Розплющував очі... Перед ним була дорога з глибокими засохлими коліями, груддям, його кидало, він хапався руками

за обшивку панелі, а поглядом шарпав руїни, воронки на видимій землі.

Гітлер... Велика Німеччина... В найтяжчих турботах на землі Фукс оцінював життя своє і своїх ближніх, складав істини, котрі забувались і оживали, коли були потрібні. Тепер на шляхах до роботи, котра вабила й відлякувала гебітскомісара, його наздоганяли найважливіші висновки останніх літ. В неуявну далеч, на схід його покликав обов'язок члена нацистської партії. Європа і в попередні віки не раз вихлюпувала з берегів материка людські хвилі. Німеччина за свою історію не раз намагалась відривати шматки територій інших народів. Тепер для неї буде знайдено найповніше вирішення, і Фукс зросте гіллястим родом на чорноземі.

2.

Місто почалося білими хатами в садках, цегляними будинками з садибами, парканами й воротами. Селище розляглося по ярах крутими вуличками, що звідусіль тяглися до заводу. Коли змигувала коротка, різка блискавка, Фукс вловлював зором безліч білих стін, руді кручі й тьмяні спалахи на вікнах далеких чорних заводських цехів. Перебирав поглядом огорожі, закриті віконниці, лавки од вулиці і затримувався тільки на воротах — дома, лиш коли засував зсередини міцну браму, відчував себе справжнім господарем.

Світло підфарників не вправлялось позначати вибоїни й рівчачки малоїждженого тупика, котрий впирався у зріз пагорба. Чому поїхав лейтенант сюди? Та скоро тут усе припало Фуксу до вподоби: натрапили на чималий будинок, в дощаній огорожі якого височіли зелені, широкі ворота. Пікап не проминув їх. Шеф вхопився Стефанової руки.

Солдати вистрибнули з кузова, і в п'ятьмі замиготіли вогники цигарок — можна й покурити перед роботою.

— Я приїхав додому,— сказав шеф лейтенантові, і повільно висунувся із машини, розправляючи закоюблү від тривалого сидіння кістляву постать та обтрушуючи пил.

— Я б цього не сказав, пане капітан. Зовсім недалечко б'ють гармати.

— О, наша армія не знає ночі. Ви чуєте? Ми наздогнали фронт у Дніпропетровську! — Фукс надав своїй думці особливого значення інтонацією, а вказав на ворота.— Тут будемо чекати на переправу.

Вибрано місце для постою — команді є робота. Офіцером жандармерії Фейге вже прочесав Польшу від Грюнеберга до Сяну, крізь кущі верболозу розглядав смугастий стовп радянського кордону. Повернувшись до батьківського дому, в Берлін, він готовий був іти на схід. Його зарахували до військ жандармерії для східних окупованих земель. Цю новину розніс по всіх друзках, мріяв уступити в Москву. Дізнавшись, куди й з ким має вирушити до Радянського Союзу, Фейге ледве не наклав на себе руки. Йому — тільки на московський напрям, туди веліла душа! Лейтенант назвав Фукса городним опудалом і притих. Змирився лиш після того, як у штабі СС по окупованих областях йому доручили ще особливі функції — складати інформації про поведінку, настрої, розмови старших, з якими зустрічатиметься. Ця місія підносила його владу вище голови гебітскомісара. Лейтенант сприйняв довіру, як засіб незабаром підскочити по службі і в путі швидко обрав еластичне обходження з гауптманом, якого міністерство ошчасливило цілою округою завойованих земель. Фейге довів,

що дбає про Фукса,— входив у контакти із штабами польових військ, комендантами гарнізонів і забезпечував шефа пристойним харчуванням. Час здатний все узгоджувати між людьми, навіть при напнутих, як корабельний фал, взаєминах, але для цього потрібні докази лояльності й приязні.

Зелені ворота розчахнулись під натиском солдатських плечей, команда опинилась на подвір'ї. Постріл загнав собаку в будку, здійняв зойк жінок і плач дітвори. У Фейге вже стерлось поняття чужого, незайманого, він ламав ворота й двері у Познані, Варшаві, Любліні, вирвався з усяких умовностей людської поведінки.

Залишаючись у машині, Фукс почув, як гримнув постріл, і глибше відсунувся на сидінні, пересмикнувши на живіт пістолет. Подвір'я затопив плач, лемент голосів, серед яких виділялися окрики лейтенанта, змигували промені ліхтариків. Шеф услухався й придивлявся до всього із насторогою. Покотилися на вулицю кинуті з тріском і брязком якісь домашні речі, солдати виштовхували людей. Серед них шеф примітив міцного, дебелого чоловіка у білизні, з бородою. Приймаючи штурхани, той не поспішив за ворота, певно, порядкував несподіваним переселенням родини: погукував на жінок, підлітків, що слід забирати з собою. Сам притискав до грудей якусь коробку і згорток — лейтенант, підскочивши до нього, намагався вирвати з рук. Старий підняв свій скарб вище голови і вже подався до воріт. Лейтенант став сіпати, бити чоловіка по руках, але той не зважав і на це. Фукс тепер стежив тільки за старим, до якого тулилися жінки, малеча. Ось лейтенант, освітлений ліхтариком, майже повис на плечі господаря, але той коробки не випускав. Хтось із солдатів ударив старого в груди — жіночий скрик різнув пробуджену тишу; ста-

рий не піддався офіцерику і просувався до виходу в оточенні родини. Тоді лейтенант, мов звірок, підстрибнув і з розмаху вдарив старого пістолетом у скроплю. Чоловік похитнувся й присів якось набік, наче скрутився. Згорток і коробку гребонули солдати.

Команда заходилася чобітьми, автоматами товкти постать у білому на землі, викочувати її, мов обкорковану колоду, а з господарем і клубок сплених, повалених людських тіл.

Шеф виліз із машини. Побачив, як люди, вигнані з подвір'я, юрмились перед сусіднім будинком, чув зойки, стогони. Але раптом у вікнах будинку, очищеного від жильців, зайнялось ясне світло, солдати похопились зачиняти їх. Шеф рішуче ступив у напрямку будинку. Од хвіртки поспішав Стефан, тримаючи перед собою якусь річ, що навіть у пільмі зблискувала. В першу мить, як уздрів водія, з язика шефа ледве не зірвались найразючіші слова — він уже мовив їх про себе, нищівні й безжальні: «Доннерветтер! На фронт! До штрафного батальйону! Через тебе я так перехвилювався!»

Та Фукс не сказав цього вголос, бо слова ці належали не йому, а генералу з якогось відомого кінобойовика.

Стефан уже стояв перед ним. Його шия була обмотана якимось білим полотном, в руках іскрилась загадкова річ.

— Пане гауптман, вам передає це пан лейтенант. Унікальна російська машинка... І рушник! — бадьорий тон доносив атмосферу перемоги, піднесення всієї команди, і це змінило настрої шефа.

— Великий чайник? — розпливався в цікавості Фукс.

— Пан лейтенант передає...

— Самоварна російська машина для чаю,— шеф розглядав річ зверху й знизу, обертаючи її перед очима.

— Найцінніше з усього, що виявлено в домі, лейтенант вам подарував.

Фукса зворушували дарунок і щирість Стефана. Дивно,— це добуто в будинку, де щойно господарі зчиняли такий гвалт.

Хіба не відають ці крикливі люди, що їх могли постріляти на їхньому ж дворі за дискредитацію поважної німецької команди?

Стефан пробирав у машині місце. Шеф стежив за ним, думав зараз про те, як швидко все змінилося за сьогодні. Шофер знову шмигнув у хвіртку. Фукс відчув себе винуватим перед командою: у складній ситуації він осторонь усіх, нічого не зробив для влаштування житла, і не поткнувся на подвір'я, одкинув назад кобуру, ще зазирнув до салону авто поглянути, як сховано перші трофеї. Скупе світло з вікна будинку яскріло на металі. Фукс простягнув до нього руку. Холодна, начищена до блиску мідь нагадала Вільгельму щось давне-давнє. Він опустився на сидіння під зненацьким тягарем спогаду, ні з ким не поділеною його таємницею.

...В людській пам'яті найдовше тримаються події, враження, заховані, загнані в глухі закутки душі. Як вийти їм на волю, розлетітися в світі, між люди, коли ніколи й нікому про них не оповідається? І скільки їм скніти в пам'яті без крил, без енергії живої цікавості? Скільки жити імені людини в темниці, в застінках мовчання і страху того, хто носить його?

Карл тоді приїхав до своїх, у гості, з чужого, далекого Задніпров'я взимку, несподівано. Німеччина, оточена сильними міцними країнами з усіх сто-

рін, після першої світової війни була байдужою до своїх однородців, котрі давно колись переселилися в чужі землі. Давно колись від Сілезії прокотився шляхами на схід важкий, великий, як вагон, окований віз, запряжений битюгами, навантажений сундуками, лантухами, подушками й дітьми, в чорноземні степи межиріччя Дніпра й Самари. Давно відчахнулась віть роду Фуксів, котрий проріс і розгалузився на хлюпкій долині Шпрее, і прищепилась до іншого, сусіднього народу, і сіяли німці пшениці, збирали врожаї, народжувались у них діти, ходили до школи, перехрещувались долі їхні з подніпрянцями-земляками. І колись тоді, можливо, й до революції, брат Вільгельма Фукса по матері, отже, родич, Карл Фукс, повнолітній, не подаючи ніяких звісток — лиш мова і віра єднала його з сілезцями та пам'ять батьків, — одного дня з'явився на вулиці села Любенау.

— Гут морген!

— Карлі? Єзус Маріє!

— Майн гот!

— Карлі?

І з словами перемішувався ніколи не чутий дух чужого буття: кожуха, покритого домотканим сірим простим сукном, а потім запах білого, пухкого, на хмелі, хліба — круглу, високу паляницю було розрізано на чотири частини, які трималися міцною спідкою-шкуриною, стягнуті новою, квітчастою хусткою, і ще — масний, тихий запах холодного сала, товщиною в чоловічу долоню, потім запах полотна, вишитого червоним, синім, зеленим, сорочок, блузок для дорослих і малих; і серед усього цього на столі засвітився червоною міддю невеличкий, майже іграшковий, вийнятий з полотняної торбишки самовар... Повненький, круглий, червонощокий, чимось схожий круглим, щокастим обличчям на

самоварчик, Карл широко, щасливо усміхнувся, дивлячись заслізненими очима на батьків, родичів — братів, сестер, племінників. Цієї променистої здорової усмішки, іскринок і блакиті в очах вистачало на всіх, хто тулився до його дебелих пліч і рук; все, що бачили, відчували, дивлячись на Карла, на речі, на гостинці, все кожному по-своєму щось доносило з незнаної, далекої сторони, від людей, які жили в ній і сприймалися як добрі, приятні люди...

Карл незабаром і поїхав, усім родом проведений до Котбуса. Той день прощання запам'ятався дорослим і малим — поїзд простукотів вагонами і розтав до крапинки у далечині... І сам Карл відтоді перестав існувати для всіх: іменем, плоттю, рідністю, розповідями про своїх дітей, дружину, односельців. У міста й села Німеччини впродовж цілих століть приїздили німці, приходили від них листи, вісті про народження, весілля і смерть, а з перших років фашизації країни всі зв'язки, струми сердець, які змикались і жилились взаємністю людей, обірвалися, перетяті гострим ударом залізного меча всевладної руки диктатора. І люди втратили навіть надію зустрітись, почути один одного, а повідомлення про смерть когось із тих, що жили на сході, для німецьких родин навіть були потрібними, аби відборонитись од лиха переслідувань. Тоді й Фукси отримали з третіх рук посвідку, в яку вірили наполовину, або й зовсім не вірили. З нею, отож, існування Карла, його родини й стало захованим до глухих тупиків людської пам'яті, але для батьків, доки вони жили, для братів і сестер Карла зосталося ще дорожчим, ніж раніше. Смерть Карла, зафіксована у відомчих канцеляріях, допомогла Вільгельму (при його непорочності у висловлюваннях, його свіжій, соковитій, яскравій з виду

городині, яка доставлялась до Берліна вчасно, акуратно й вражаюче красиво, при зв'язках і особистих симпатіях) осягались ореолом пошани й довіри високих партійних органів. Ім'я Карла, проте, значилось у справах СС і було передане лейтенанту Фейге з певним завданням на всі шляхи й дні його служби на Україні поряд з Фуксом. Та в ті дні, коли Вільгельм уже складав речі до кофера, коли оглядалась та готувалась машина, товариші з Берліна, хто знав його ранні черешні й пізні бергамоти, сказали йому і про особливі завдання щодо його поведінки на сході лейтенанта Фейге. Щось уточнити, а тим більше зрікатися звання капітана й високої честі служити рейху гебітскомісаром, не їхати саме на міжріччя Дніпра й Самари, котре його манило, прив'язувало до себе емоційною тугою за братом і його ріднею, вже стало б для нього життєвою катастрофою...

Все, що несе в собі наше минуле, сповнене драматизму, не раз повертається до нас на довгому віку, терзаючи нерозтраченими пристрастями першородства.

Солдати зачиняли віконниці, брали їх на залізні прогоничі. В щілинах, одначе, золотилося повне світло каганців.

У відкриті навстіж ворота просунувся пікап, за ним БМВ. Фукс не покинув машини, доки Стефан не вимкнув мотор: на подвір'ї було тихо, а шефу і в гудінні мотора ще вчувався гвалт людських голосів.

Зла буря в будинку все перебрала на вагу й цінність, непотрібне вигорнула, не дбаючи про цілість речей, вартісне запакувала до коферів, рюкзаків і кишень. У кімнатах залишилися розсунуті по кутках ліжка, столи, шафи, стільці, відбиваючи собою в цій порожнечі осиротіння й засмугу. Тільки незай-

няті фотографії в старих рямцях вицвілістю й образами людей — святкових і буденних, дітей і дорослих, молодих і старих — мовчазно наполягали на своєму: ці люди тут народжувались, мешкали, зростали, і лише їм належать житло, річі, дерева і плоди.

В хатинці при кухні, під самою стелею тьмяно ясніла фольгою оздобі, потрісканим бронзовим лицем і хрестом святого давня ікона, тихо промовляючи про совість, віру і гріх.

Оголені до пояса, жуючи все, що потрапляло під руки з столів і дерев, солдати на плечах і спинах переносили вантаж з машин до кімнат: кофери, пляшки, постелі до найбільшої — для шефа і лейтенанта, ранці, набой в ящиках, зброю, різну амуніцію — до хати й кухні; просто на підлогу сипали абрикоси, яблука, помідори. На розпаленій сухими дровами плиті у двох великих сковородах шкварчала яєшня, сповнюючи усе подвір'я запахом смакоти.

Все і всіма робилося тут з удоволення здобутою позицією в місті на Дніпрі, і найперше передчували це невситимі шлунки.

Бадьорі, веселі постояльці, мов справжні господарі, ніч перетворювали на день.

Фуксу не терпілось оглянути подвір'я. Воно було оточене темрявою садка, стінами якихось будівель, гушавиною сусідської акації. Хазяйську цікавість перейняв колодязь: над зрубом — дашок, унизу — стоячок-лавка для відра, до якого переливають воду, стежка вимощена уламками цегли й черепиці. Вище яблунь підносились на металевих опорах якась будка — спивився біля неї і почув над собою шарудіння, писк пташенят. О, він юнаком теж розводив голубів, поки йому дозволяв батько!..

Завтрашній день обіцяв Фуксу багато нового.

Нічна трапеза спалахнула у двох кімнатах нарізно. Гебітскомісар Васюківської округи, яка лежала ще далеко за Дніпром, уперше сидів за столом візаві з начальником групи жандармерії. Прийшла нагода ближче узнати людину. Вони випили по чарці «московської», мовчки закусили. Лейтенант зіштовхнув з похилих плечей кольорові підтяжки, й вони опали до підлоги.

— Земля і кров!— Фейге вередливо скривив губи і обхопив обома долонями гранчасту стародавню чарку.

Фукс наповнив лейтенантову, потім свою.

— Земля і кров!— повторив Фейге і запнувся.

— Я хочу нагадати...— обізвався Фукс.

— Я пам'ятаю все, що мені треба знати.

Це було сказано невідомо до кого. Фукс насторожився. Він чимось образив лейтенанта? Фейге між тим не мав нічого конкретного проти Фукса, він просто остерігав шефа, що не узгоджуватиме з-ним своїх думок і поглядів на їхню роботу, як і своєї поведінки.

Лейтенант підвів голову і роблено приязно зазирнув шефу в його прозоро-зелені очі, які ждали спільності.

— За нашу Васюківку!— шеф не збирався підлаштовуватися під лейтенантів настроїв.— Я хотів нагадати, що ми сьогодні відчули радість перемоги, якою марила Німеччина два роки. Її викрали у нас тумани Атлантики. За Васюківку! Вона почалася для нас сьогодні.

Високо піднесли чарки, ледь доторкнулись зверненими в себе поглядами. Випили. Лейтенант рвонув на дві частини ситу, ще гарячу тушку звареної курки.

— Васюківка почалася з нашого господаря. Ти не вбив його?

— Коли б вони вмирали від самого страху перед нами, то наші поїзди уже б везли до Німеччини бакинську нафту. Я оглушив його прийомчиком, щоб опустив свої довжелезні мавпячі руки.

— І досягнув своєї мети?

— А чим ви заїдаєте зараз «московську»? У кошику виявилось кілька десятків свіжих яєць.

Фукс не брався до курятини, а намастив скибочку хліба лівером із бляшанки і акуратно поклав зверху дві копчені рибинки.

— Я хотів би уяснити нашу поведінку з людьми в нашій окрузі.

Лейтенант кинув розтерзаний шмат недовареної курятини на голий стіл, тримаючи розчепірені, масні руки перед собою, наче готовий вчепитися ними в горлянку Фукса.

Шеф відкинувся на спинку старого гнutoго стільця.

Поважно огорнув себе на грудях руками.

— Ми завойовуємо обжитий простір для Німеччини, а не пустелю, лейтенанте. Нам доведеться негайно з місцевими людьми зсипати у вагони зерно. Від таких прийомчиків, які я спостерігав сьогодні, розбіжаться хто куди козаки-запорожці.

— Колгоспмани, колгоспники, пане капітан. Не встигнуть вони розбігтися! Ми їх, як овечок, зже-немо до гурту і зачинимо їхню кошару... Зерно, гебітскомісаре, це ваша справа, а я займатимусь травою. П'ю за ваші обов'язки.— Фейге бурхнув горілки майже одночасно у дві чарки, які стояли поруч.

— Травою?— засміявся Фукс.— Якою саме?

— Травою! Травою! Я коситиму її, топтатиму чобітьми! Вона не має права на цю землю— ні рости, ні осипати насіння. Так можна сказати по-вашому, пане grosбауер?

Фуксу не потрібно було розтлумачувати цю метафору, він був у захопленні від пристрасті лейтенанта і згідливо кивнув головою.

— Ми будемо жити на цій землі. Ми винищимо цю траву. Арійці володітимуть могутнім чорноземом нашої планети. Я прийшов сюди топтати траву.

Наступила мовчанка. Лейтенант мотнув головою і прихопився до їжі — жадобою подібний був до пса, який допався до маслака і боявся, що його ось-ось відберуть. Фукс захопився і тим, як лейтенант їв.

— Але бауер сіє хліб і траву — люпин, еспарцет, люцерну. Є трави цивілізовані. Без них не поведеш господарства. Ми, аграрії, відчуваємо траву під ногами й руками і душею, а ви знаєте асфальт, камінь, і тому такі категоричні й жорстокі. Енгельс, фанатик марксизму, назавжди розмежував людей гір і степів. Фюрер зрозумів це ще молодим, живучи в Альпах.

Фейге розправив плечі, мотнув головою і, здавалось, зараз випалить відповідь, але він замислився. Може, думка повільно пробивалася крізь туман сп'яніння. Очікувальний погляд шефа примусив лейтенанта рахуватися із старшим за літами й посадою. Однак наступної миті, прищуривши очі, лейтенант підскочив із стільця і викинув руку вперед так поривно, мов хотів когось вдарити перед собою.

— Атака! Страх! Куля! Я і мої солдати з цим ідемо до українців. А з чим ви моститеся до них, пане гауптман? Дніпро у нас під ногами, Ленінград у кулаці фюрера, Москва горить. Ми, нащадки Барбаросси, станемо стіною на Волзі і на Уралі. Барбароссу втопили в річці Гексу, нікчемній турецькій калюжці, фюрер вивів німецьку армію на простори Росії, і вже ніхто нас не зупинить, хіба

самі заплутаємось у бур'янах,— лейтенант вдоволено зареготав. Стежачи за шефом, він виловлював рукою пляшку.— Земля і кров! Арійська кров запліднить родючу землю, на якій більше ніколи не ростиме дика трава. Ми вип'ємо за параграф, який знаємо напам'ять.

— Людське життя в окупованих областях нічого не варте,— шеф поспішив проказати ці слова, аби лейтенант поставив загрозливу пляшку, якою розмахував над столом.

— За імператора Фрідріха Першого, за Руду Бороду!— Лейтенант присів, заспокоєний згодою комісара.— Ви пам'ятаєте, що вчинив Барбаросса, завоювавши Мілан? Коли італійці покинули місто, розбіглися по горах і лісах? Імператор наказав запрягти коней у плуга і переорати священну площу Мілана. Сімсот років живе ця борозна! Фюрер переоре Красну площу в Москві тисячею бомб!.. Хайль Гітлер!— Лейтенант простягнув руку вперед і догори, тримаючи в ній чарку.

Вони тепер стояли один проти одного, не зрозумілі до кінця один одному і переконані, що боротимуться разом, в одній упряжці. Подолані відстані, успіхи фронту єднали їх міцніше, ніж праця.

3.

Уперше за цілий тиждень подорожі Вільгельм Фукс по-домашньому розправив на ліжку свою маслакувату, довгу постать і дав одпочити кінцівкам. Сни одразу накинулись перебирати різючі враження минулих днів, а щойно замовклу словесну дуель з лейтенантом Фейге розтягли по всіх просторах пам'яті, закутках таємниць і сумнівів, насножуючи дивовижні ситуації з ниток реальних переживань і сумнівів. Вільгельм побачив заплакану

Марі, але, мовлені в час розлуки слова не повторювались, наче того й не було; приплелось зовсім інше — дружина нібито ткнула в руку чоловікові якийсь старенький конверт із невідомою йому адресою, потім почув наче з її голосу ім'я Карла і враз усе це обірвалось, а він дивився-дивився на якихось чужих людей, намагаючись розпізнати Карла, і не зміг. Він прокинувся, вжалений ляком, — його поглядові не було за що вчепитись, а на нього дивились чийсь маленькі, як отвори пістолетних гільз, очі, і він страхався їх.

Фейге в п'ятні хропів диким звіром. Фукс відвернувся від його ліжка, напнув на голову легкий вовняний домашній плед і ніби віддалився від сусіди. Сон тут же відібрав у нього все, що він мав у житті: його край, родину, дім, його землю, працю, радість, приятелів, дороги, авто, його нинішні обов'язки, плани, роздуми, відірвав од усього реального світу й кинув на неувяні муки й страждання, які лиш таїлися в його пам'яті, посіявши хіба ще за дитячих літ з проповідей пасторів, з відбитків біблійських притч.

За що і чому, святий боже, призначив йому саме тут, у чужому будинку, таке страшне випробування пекла?

...Плоска, мов підлога величезного палацу, висота, по якій хтось незримий юрмою спроваджував сотні чоловіків у білому, приречених невідомо ким і за що на страту; ось площина вже закінчується, видно її край, далі — провалля, морок чи просто сірий нижній горизонт. Небо, перст всевишнього вказали безликим тіням, позначеним лише обрисами білого балахона чи савана, що їм належить іти прямо і ступати в провалля. Вже переднім стало видно якісь східці, шаблі драбини, по яких треба спускатись униз... Шаблів тих лише кілька, а ниж-

че примарні постаті зриваються самі або їх зіштовхують, і вони летять перевертом, гинучи, розчиняючись у сірості безмежжя, як духи. Це було видно тим, що спинялися нагорі і яким теж неминуче гинути в безодні... Он ціла низка перших уже шугонула туди, чути скрикування, що гасне й зникає, як і ті білі цятки. Вже хтось зупинився, завагався перед згубним кроком, боячись безодні... Вільгельм у цій юрбі, дрібним поступом, скований безтямним отупінням і все-таки свідомий того, куди йому в гурті з усіма, він уже напівмрець у білому, його долю визначено, але в ці останні хвилини, мабуть, саме його тіло, не спаралізований розум, подали йому вість, що він ще живий, ще зв'язаний із світом, і що жива сила виокремлює його серед безвольних, без'язиких, самознищених, слухняних, готових вмерти, а значить, ступити вниз, на перший східець, з якого вже немає вороття. Вільгельм ще голий бачити, відчувати, до чого наближали його нікчемні кроки, човгання ступнями. Він ще зважується відслонитися набік, аби затриматись на мить і зазирнути до прірви... Він уже бачить тих, що внизу, на шаблях, і що, безтілесно падають... Він навіть помітив, як один з тих зробив рух головою, подібний до оглядки, певно, вже неспроможний подати голосу, сказати, задля чого він повертав голову до людей, що стояли над ним... Вільгельм цієї миті вперше за час просування в натовпі звів погляд на тих, що йшли поруч з ним, і наблизились до своєї бездонної могили, і крапля останньої сили розімкнула йому змертвілі холодні вуста — він спитав того: «А хто сказав, що ми приречені стати сюди й там гинути?» Він не бачив, не осягав образу того, хто відповідав йому... Може, його вже й не існувало поряд. Може, то був голос тих, що йшли за ним і почули думку, лиш народжену з краплі

незгоди: «Ми самі прийшли сюди і йдемо на смерть, бо нам так сказано, ми приречені, і нам треба вмерти, покинути білий світ. Ми самі...» Вільгельм і сам себе поспитав: хто мені сказав, що я мушу йти на смерть? Вільгельм одступив від прірви й опинився серед тих, що наближалися до краю. Він уже опанував собою, своїм голосом, він не згоден, він, один серед усіх, і всі, хто поруч нього, помічають, як його бліде обличчя зайнялося кольором життя, як його постать на очах у всіх випростується, набуває виду невраженого покорою, недугом безвольності. Він один серед усіх позбувся безнадійності, він осіявся надією на життя. Вільгельм обертається, щоб піти назад, супроти постатей у білому, блідоликих, кволих, погаслих. Він покине цей просторий майдан, шлях смерті... І цієї миті десь з-поміж людей незримо виник, став навпроти нього, груди в груди лейтенант Фейге. Вільгельм спершу вгледів його білі очі з гострими, маленькими зіницями, його короткий, дитячий ніс з відкритими, великими ніздрями, потім і руку, що тримала чорний пістолет. Вільгельм розумів, що зараз учинить з ним Фейге — він вдарить його у скроню. Вільгельму заболіло в скроні. Щось червоне загнуло йому очі, і він закричав...

Фейге нашумовував у жовтому кухлику мило до гоління. Почув, як позад нього застогнав шеф.

Фукс прокинувся і, засліплений сонцем, що било у все вікно, якусь хвилину непорушно дивився на лейтенанта. Той обернувся до нього з наміленими щоками:

— Доброго ранку, пане капітан. Як спалось?

«Це все від сонця»,— подумав Фукс і потер скроню.

— Дякую. Доброго ранку!

— Чуєте, на Дніпрі зовсім затихло.

— Затихло? Ідемо!— Фукс підвівся на ліжку і побачив себе у великому дзеркалі, блілого, в білій сорочці — враження сну знову поставили його над безоднею.

Лейтенант кривив губи, підставляючи їх зручніше бритві та намугикуючи ритмічний мотив. Шеф одвернувся від нього, звівся на голі, тонкі ноги й постав у рамі відкритого вікна, що виходило на подвір'я. О, як тут свіжо! Солдати вмивалися при колодязі, обливали нагнуті, білі спини, пирскали, як коні, й вибухали гучним реготом. Фейге проніс по кімнаті солодкі домашні пахощі веймарського крему.

Фукс роздивлявся подвір'я. Той самий колодязь, дерев'яний, міцний зруб, дашок над корбою. Вільгельм згадав про господаря, та спогад про домівку обірвав його ділові спостереження.

«Невже дома якісь неприємності? Уболівають за ним? Жіноча туга наздогнала його і в далекій дорозі?..»

Фукс пригнувся і зник між гіллям, провислим над землею під тягарем яблук.

Він обходив грядки перцю, помідорів, капусти, огірків, поділених оборозенками і схожих на правильні аркуші кольорової книги. Тяжкі й темні тони сну розвіювались остаточно.

Тут він почув нерозбірливе бубоніння з боку сусідньої садиби, потім дитячий благальний голосок:

— Пане!

— Пане генерал!

Фукс завбачливо ступив у гущину смородини. Але, видно, кликали його. Справді, через огорожу визирав чоловік з обв'язаною головою — одне витріщене око страшно, загрозливо дивилося прямо на нього.

— Пане генерал, там голуби.

— Голуби! Голуби!— повторював хлопчина, зображуючи руками метляння крил.

Старий показував, як треба за щось потягти до низу, щоб голуби вилітали вгору.

— Ді таубен? Холуби!— Фукс навіть зрадів слову чужої мови. В голосі хлопця він почув захоплення й тривогу.

Голубник на чотирьох залізних швелерах привабив Фукса прикрасами — будка, розфарбована в синє й біле. Зараз вона повнилась вуркотом птахів.

— Ді таубен! Холуби!— пояснив шеф вартовому солдату, котрий якраз підійшов до нього, і тим, що картинно стояли на ганку й щось жували.

Фукс потягнув за мотуз. Голуби, товплячись так само, як і люди, один поперед одного, вигулькували з круглих вічок і, позираючи на землю,— там нічого не було посипано, а стояли якісь дивні споруди — машини,— перелітали на дашок.

Німці, задерши голови, розглядали жваве дійство і сум'яття птахів перед незвичним подвір'ям. У цей час вийшов із будинку лейтенант Фейге, розчервонілий на обличчі, поважний із ситості, власної гідності й вигляду мундира. Йому зарядило в очах від крил. Деякі голуби вже білили в небі над селищем. Лейтенант хвилину дивився на це, потім, стрибнувши через східці ганку, закричав на все горло.

— Ді таубен! Ес іст пост-таубен! ¹ — Він висмикнув пістолет із кобури і випалив кількома патронами в будку. Голубів хмариною наче підкинуло хвилею вітру вгору.— Вогонь! Вогонь!— вигукував лейтенант.

Солдати вискочили з автоматами, і стрілянина вже нагадувала справжній бій. Голуби зривалися

¹ Голуби! Це поштові голуби! (нім.).

з висоти, падали на дерева, на подвір'я, деякі ще тріпали крилами, намагаючись летіти, та завмирали на місці. Між пострілами чувся дитячий плач, зойки, однак з людей ніхто не зважувався показатися. Ранок, сповнений сонячного світла, прохолоди, став безбарвним, порожнім, мертвим. На цьому закутку селища реальними були тільки постріли та ще постаті лейтенанта, солдатів і гебітскомісара, котрий якийсь час прищулено тулився до стовбура дерева біля колодязя, не тямлячи себе й того, що стіялось отак ураз і, як вважав він, недоречно для такого ранку.

Лейтенант все ще наказував і палив із пістолета навіть по тих голубах, які зависли на гіллі. Він поводив себе тут, на подвір'ї, як на вогневій позиції: пам'ятав ранок 22 червня цього року в Берліні, в самому центрі міста, куди він зі сходом сонця примчав на велосипеді від Тельтов-каналу до свого товариша. Лейтенанту необхідно було все знати про події від першоджерела, від штабіста — як просуваються війська рейху, чи встигне він заслужити почесні на фронті і обов'язково на московському напрямку. Того ранку він спинив велосипед на площі перед рейхстагом, ще не діставшись до свого товариша, бо побачив тут військових, які стояли під будинками й палили з пістолетів, автоматів і гвинтівок угору. Збагнув подію аж тоді, коли уздрів перед собою на асфальті голуба, що конав, б'ючись крилами в калюжці крові. Столиця Німеччини винищувала всіх голубів, які з'являлись у повітрі, тулилися на будинках, бо серед них неодмінно мали бути випущені радянським посольством, як почув Фейге тут, для зв'язку із своєю країною. Лейтенант, вишколений, набитий стандартними, непорушними поняттями оцінки явищ, вселеними в його мислення динамічним, безугавним

пагнітанням однаковими, як гвіздки, істинами ще до війни, запеченими в клітини мізку горінням відданості, тепер уже був неспроможний сприймати явища реальної дійсності. І при подібності фактів він не помічав різниці між ними; найменші відхилення від стандарту понять уже зустрічав як чуже, вороже, що необхідно знищувати.

— Вогонь!— цей вигук і зараз лунав з тим одностанним призначенням, яке утвердилося в його свідомості за останні роки життя. Він наказував і від цього слова і звуків пострілу скаженів, кров приливала до мізку й пробуджувала відтреновані емоції, рухи, вираз очей, холодне смертоносне горіння. Адже того ранку, в Берліні, коли лейтенант Фейге, опинившись серед військових на площі перед рейхстагом, збагнувши, що стріляє по голубах усе місто, вдерся якраз у якийсь підрозділ поліції і з ним палив у небо, по дахах, і цей його патріотичний екстаз залишився відзначеним у його особистій справі офіцера. «А в тебе, городнику, є така заслуга?»— подумки питав лейтенант Фукса, котрий все ще не міг отямитись від пальби й того, що бачив на так недавно тихому подвір'ї.— Ти — опудало горохове, здатне лише одлякувати ворон!»

Фукс усе-таки стрельнув останнім, просто догори над собою, у щось біле, певно, в завислого пораненого голуба, і залишився вдоволеним. Він навіть дмухнув у темне вічко ще не займаного новенького пістолета й почув запах свіжого порохового диму і згорілого мастила. Побачив на ганку солдат і лейтенанта в напружених воївничих позах — вони були готові пересікати кулями все, що з'являлось би над ними, і ним опанувала гордість за себе і свій постріл. Ні, він не білий, покірний дух землі, йому провіщено богом і фіюером бути не з тими, що покірно гинув у безодні. На Фукса ні-

би й зараз дивилося звідкись оте всевидюще вирячувате око... Чому лейтенант тоді не вистрілив у господаря? Те око однині переслідуватиме усіх з його команди.

— Васюківка!— вигукнув Фукс. Йому потрібно було повернути до себе увагу, і він кинув це слово, аби ожило в кожному з його команди прагнення Задніпров'я.

— Форвертс!¹— одгукнувся Фейге. Він кинувся до пікапа, напханого речами. Солдати враз опинилися в кузові, витикаючись звідти головами.

Фукс у своїй машині чекав, доки викотиться за ворота пікап. Він скосив погляд порозуміння на Стефана і раптом за ним, далі, в кущах побачив забинтовану голову господаря, що стриміла із-за огорожі. Одне око його ніби цілилося в нього, ніби разило його своєю спотвореністю, і Фукс відвернувся. Пікап уже гойдався-перевалювався на засохлих глибоких рівчаках вулиці. Фукс завважив зелені ворота, котрі вчора так привабили його, нагадавши йому рідне подвір'я. Вони сьогодні мали такий жалюгідний, мізерний вигляд, що Фукс лише ковзнув по них очима і відвернувся.

4.

Команда Фукса поспішала до Дніпра — у всіх війнах на планеті загарбники шаленіють у жадобі якомога глибше вгризатися в чужу територію. Пікап Бенца і легковичка БМВ уже трошили шинами коліс на міській вулиці дріб'язок цегли, скла, штукатурки, згрюкували на розчавлених, як тіла вбитих, лантухах з піском барикадних завалів. Привокзальна площа дихала згарищами, а провулки довкола

¹ Уперед! (Нім.).

гули, стугоніли завмерлим натовпом людей — вночі тисячі їх ішли до моста через Дніпро, і тут зупинилися, збилися в незрушний, закам'янілий натовп перед підірваним мостом, перед широкою рікою.

Ті, що сиділи в машинах, не помічали довкола нічого людського, навіть мерців серед руїн.

Завойовницька орда вдерлась до міста частиною танкової армії, стрілецькою дивізією, артилерією. По той бік ріки місто вже обходили ворожі війська, які переправились вище, замикаючи шляхи відступу на Лівобережжі. У цій великій війні середини ХХ століття не мали значення укріплення, лінії оборони і найвідважніші гарнізони — їх оточували, облягали малими частинами, а маневрові авангарди рухались далі. Дніпропетровський гарнізон з курсантів артилерійського училища, народного ополчення, війська зібраної при наближенні ворога неповної резервної армії та ескадрилья відважних пілотів стояли насмерть, захищали квартали перед мостами на землі і в повітрі — через ріку переправлялись тисячі городян, валки евакуйованих з майном і худобою зрушеного, спрямованого на схід Правобережжя. Минулі день і ніч для Дніпропетровська були страхітливим пеклом: за свою історію степове місто ніколи ще не знало такої жорстокої боротьби і трагічних страждань люду. Вдень, при світлі сонця, дим пожеж і пилюга руїн заступали небо, пільма ночі ще згустила повітря на задущливу, непроникну каламуть; вибухи снарядів і пожежі не давали можливості бійцям орієнтуватись. Залізний, двоярусний міст через Дніпро стійко зносив безперервні бомбардування німецької авіації і обстріли артилерії, по його нижньому поверху один за одним ішли, мерехтіли вагонами ешелони, пагорі сунув і сунув потік машин, людей, худоби. В останню

добу при самому лівому березі дужий вибух здвигнув ферми моста, і він, мов поранена жива істота, повільно, важко осів у воду. Останній день Помпеї, зображений великим Брюлловим, залишився б пересічним епізодом з історії людства, якби новітній художник правдиво відтворив трагедію на мосту через Дніпро в серпні 1941 року. Всі, хто заповнив широкий міст — дорослі, діти, старі, жінки з пожитками на руках, з малими візками, хоч уже бачили попереду прірву, стихійно напірали, прагнувши лівого берега. Переднім не давали зупинитися. Кожний сподівався на якусь, бодай найменшу можливість дістатися землі. Матері й батьки з дітьми на руках шукали найменшої площинки, навіть із зовнішнього боку ферми, аби опертися ногами й просуватися далі. Падали у воду, борсалися, нестямно благали допомоги, порятунку. Стогін, зойки, плачі клубочились над рікою, здіймалися до неба, але ніхто їх не сприймав — не було такої сили, яка б порятувала стільки люду; перестрілка берегів і гроза безкрайньої фронтальної тучі, нещадима течія ріки поглинала голоси, тіла потерпаючих.

О трагічний і героїчний сорок перший рік! Твої солдати, командири, комісари, люди міст і сіл фронтової зони і глибокого тилу тоді вистояли проти навали заліза й вогню, проти нашествя загарбників і своїм безстрашшям, своєю кров'ю погасили «блискавичну війну». На своїх зраних, натруджених плечах, на руках і ногах вони перенесли жорстоку війну з сорок першого в роки наступні, щоб у незліченних поєдинках одиниць і підготовлених, осмислених зіткненнях громад броні й моторів стоптати її на своїй і на чужій землі на холодний, мертвий попіл. Адже гітлерівська Німеччина мала своїм тактичним завданням у нападі на СРСР ще влітку

1941 року оточити на півдні, на Правобережній Україні радянські війська і знищити, не давши їм відійти за Дніпро. Однак уже в кінці липня командування вермахту проголосило іншу концепцію: «облишити думку про оточення противника в районі на захід від Дніпра», а в серпні, через два місяці від початку війни, зовсім зреклося «блискавичних» намірів на півдні і визнало, що «вирішальне значення в ході майбутніх боїв матиме та кількість сил, з якою противник зможе прорватися на південний схід». Наступний тиждень перебігу подій війни ще дужче сплутав плани гітлерівських штабів на півдні і вже від «блискавки» залишилася проста плазуюча ідея: «ідеться насамперед про знищення живої сили противника там, де це можливо».

Хоч команда Фукса і вдавала, ніби трупи й руїни не мають до неї ніякого відношення, кожний зокрема фіксував враження від того, що ламалось і озивалось неживим голосом під колесами автомобілів. Усе довколишнє начебто втратило для них звичайну суть і значення, але одночасно воно залишалось тим самим, чим було досі й завжди, і всі вони почували себе немовби в оточенні стін, готових упасти і роздушити їх. Тільки на набережній, де відкривалась широка, тиха ріка, де розправилась довга колона німецького війська попід деревами, команда відчувала себе впевнено. Пікап і легковичка спершу притулилися, а потім і втерлися між навантажені під самі брезенти машини й забagliaючі танки.

Фукс зручніше вмовстився на сидінні, випроставши ноги, і вперше за подорожування обізвався до Стефана як до рівної собі, поважної людини:

— Яка сила йде з нами за Дніпро! Бачиш, Стефане?

— Ми з нею, гер гауптман. Але найголовніше для нас — не відставали б наші бензовози,— жваво заговорив водій.— Як ми пристосуємось до петролеуму у вашій окрузі, пане капітан?

— Ти леза до гоління вклав у кишеньку?

— Що мені доручено, я про все пам'ятаю. Гадаю, вже переконались, мій шеф?

— Найбільша робота, все життя людини опирається на дрібнички. Перед нами ріка, відома з дrevніх часів, Борисфен. Ми виходимо на простори, які виведуть нашу армію на Кавказ. Та коли загубиш ротбарт, іншого тут не придбаєш. Велике і мале, вважай, завжди поруч.

Стефан відслонив перед шефом у кабіні машини скриньку, набиту речами, детальками для БМВ.

— Ви не помітили, коли я напхав її. Саме так, пане капітан: без цього дріб'язку далеко не заїдеш.

— О, ти господар! Що тримаєте з батьком? Землю? Бог і земля — нічого більше не потрібно людині для благополуччя, для майбутнього.

— І машина, пане капітан! Я — слюсар, батько — слюсар, в Котбусі теж є бог і робота, землі в нас немає. Я люблю машину.

Вони думали й говорили кожний про своє, чим жили змалечку й щоденно; їхнє думання було таким же, як хода, як час, як турботи — все від малого, від кроку, від того, що завжди було перед очима, в руках, в мислях; людині належить чинити своє для себе й інших, навколишній світ вона ділить на дерева, ділянки, частинки роботи, на хорошу й погану погоду, а велике, що над простором, над часом, над материками, над змінами її хаосом, над теоріями, — людина все рівно подрібнить на конкретне, дотичне до неї, до своїх розумінь, інтересів і цих часток, кроків і скалок вражень, і з її

конкретних збуджень складеться її світ, її життя, яке буде не раз мінятися й зважуватись, і все в ньому ставатиме таким конкретним, незмінним і необхідним, як ротбарт до голіня і ключик до гійки.

Фукс уже з'ясував усе, що його цікавило, на запитання водія не став відповідати, бо теж не все знав і розумів. На протилежному березі ріки він побачив таке ж місто, яке проїхали,— будинки, заводські димарі. Колона посувалась до переправи, то розтягуючись, як гармошка, то стискуючись. Фукс нагледів там і свій автобус, котрого досі затуляв кузовом широченний, як вагон, критий опель. Шеф зраділо уявив собі лейтенанта в кабіні автобуса. «Фейге впорядкується з усім. Він таки ділова, акуратна, рішуча людина, справжня опора вермахту й держави. Віра і діло сходяться в ньому, а не в мені. Він прагне перемоги фатерланду, навіть у малому...»

Перед Фуксом знову зринув в уяві господар, і його різонуло оте націлене в нього вибалушене червоне око.

Воно й зараз погрожувало Фуксу за постріл на подвір'ї.

Над водою з ранкової імли проступив високо здійнятий на опори міст, величний і зблизька наче безкінечний. Фукс так уважно роздивлявся його, що не помітив, як перед рікою БМВ уже опинилась поряд із пікапом,— Стефан слідом за ним звернув із суші просто у воду. Коли машина гуцнула, наче провалюючись, Фукс вхопився свого картуза й руки Стефана, та колеса враз дісталися чогось міцного і гойдливого — шеф побачив поміст з товстих аркушів гофрованого заліза, злегка застеленого водою, по боках, з-під аркушів стирчали кути металевих понтонів. Шеф прийняв руку з керма. Потуж-

ний, лункий гуркіт моторів попереду й позаду ніби горнув на лівий берег дужу силу, яка все живе й мертве сповнювала впевненістю тут, серед широченної течії ріки. Шеф знову вчепився зором пікапа, який рівно, сміливо йшов за громіздким опелем, збиваючи бризки.

«Чому він не застрелив його? — Фукс так енергійно подумав про це, наче вимовив цю фразу. Стефан незрушно дивився перед собою. — Фейге добре знає свої обов'язки. Він діяв там заради безпеки команди. Той господар буде переслідувати мене тепер усе життя. Він не має права жити серед нас, де ми будемо володарями. Коли мені доведеться бути в місті, той зможе вчинити зі мною, що захоче... Чому ти не знищив його?!» — Фукс уже вимагав у лейтенанта відповіді.

Лівий берег, рівний з повною каламутною води рікою, наближався. Кинувши погляд у бік мосту, Фукс побачив, як його крайні, круто опалі ферми, заринали у воду. Такого не привелося бачити на всій дорозі від Шпрее до Дніпра. Вигляд порушеної важкої споруди скаламутив його душу, його думки. Адже це якась страшна дисгармонія, хаос буття... Усе навколо і нетривке, і нестійке... Це враження змикалося в його свідомості з болючим пластом, який буває від учадіння, або полишений муками недавнього сну. Фукс вступився у те місце, де зломилась висока, густого плетива залізні ферми. Уявилась катастрофа, яка сталася тут. Щось своє примушувало його вдивлятися в руїну, сліди катастрофи. На перетинках найближчої ферми він побачив якісь завислі від самого верху до низу речі. Невже то були мертві люди? Чому Стефан не помічає цього?.. О, він вправляєється з машиною на коліях перемішаного з гіллям зламаного верболозу цісковища. Мотор натужно ревів, машинну кидало,

але вона повільно повзла вперед... Фукс уявив себе над обривом, ніби побачив позад себе — люди, люди... Здається, він чув серед ночі далекі голоси? А ще перед тим стався глухий, наче підземний вибух... Він засинав... Це звиті в один сувій голоси дісталися його свідомості. А може, то кричали ті, в білому, на дні п'їтьми? Він сам, здається, скрикнув у сні. Загроза смерті, знищення вибухом була спрямована й проти нього... Той вибух поглинув би всю команду, коли б вони з'їхали на міст. Так, це вчора він розминувся із своєю смертю. Лиш її подих, її сфера сягнула його, сонного, і пробудила жахливі видіння. Голоси благань, послані у світ, до живих, знайшли його, мабуть, єдиного в тому завулку, хто носить у душі бога. Фукс зробив рух, аби перехреститися. Стефан миттю поглянув у бік шефа, той опустив руку на коліна. Промовив беззвучно, сам до себе: «Людина, яка роздвоюється думками, не тверда на всіх путях своїх».

Перед машиною здивилися здоровенні павуки рейкових загород. Фукс перехрестився — він мусить зберегти в душі мить божого самоосіяння.

— Гот міт унс!¹ — зітханням вимовив Фукс. — І нащо вони потратили стільки заліза! Стефане, ми на лівому березі! Ми прибули на свою землю, Стефане!

Колона гнучким довгим залізним плазуном втягалась між будинки й обгорілі стіни під зелені кроки осокорів. Десь далі, за руїнами, за корпусами заводів, за барикадними звалищами, за димарями, чимось подібними до вцілілих, скам'янілих і вже не потрібних дозорців, глухо гупая ослаблений знесилений бій. Він перекочувався уже над водою іншої ріки, як відгомін вчорашньої беззавітної боротьби захисників Дніпра і міста.

¹ Бог із нами! (Нім.).

Вдруге за минулі двоє з лишком десятиліть німецька завойовницька армія вступала на Україну, вже розтікалась і по задніпровських чорноземних південних степах. Її основні стратегічні сили — танкові армії, авіаескадри, артилерійські придатки, накопичені за Дніпропетровськом, у ці дні були підкорені стрілі, міцно покладені на штабній карті фронту «Південь», — стріла впиралася в Бердянськ на Азовському морі. Кожний військовий тих часів розумів, що туди шалено поспішало підкріплення на перехват, на оточення радянських військ, які, ослаблені боями, відходили на Ростов понад морем. Німецькі частини розсіялись по широких просторах цього напрямку, наступали на схід повільніше, не минаючи районних центрів, залізничних вузлів, слобід, сіл і молодих зелених хуторів з традиційними вербами. Двадцять три роки тому кайзерівські війська юрмились по цих же селах пішими колонами, брѳохались по весняній багнюці, підкотивши поли шинель, з прямокутними ранцями, зверху яких у такт ходи колихались рядами каски з гострими штиками при гвинтівках, обози й артилерія місли грязюку в упряжці гривастих, широкоспинних коней-битюгів. Колони зупинялись по селах, наповнювали подвір'я возами, двоколками, кіньми, а хати — чужим духом, незрозумілою мовою, намоклим одягом, брудними чобітьми й штиблетами. На час другого нашестя агресивної гітлерівської армії у цьому краю в кожній родині робітника й селянина ще жили чоловіки й жінки середнього віку, котрі пам'ятали німецькі шибениці на міських площах, під якими звисали покарані за рішучий опір окупантам, і шомпольні розправи над селянами та розстріли за виступи проти грабуван-

ня. У 1941 році фашистські завоювники несли на Україну «новий порядок» на крилах тисяч різноманітних літаків, товстолобі танки легко пробивали цегляні стіни й розвалювали сільські хати; за військом до кожного райцентру слідувала команда з господарників та озброєних, нацькованих охоронників і захисників «нового порядку». Перейшовши кордони, ворожі танки, машини, солдати пірнали в дозріваючі хліба на великих масивах; у глибині території України окупанти шаленіли від заздрості перед купами зерна на токах, на подвір'ях елеваторів, зерна, яке селяни не встигали транспортувати в тил чи розбирати по дворах. По багатства плодів родючої землі, по криворізьку руду, по донецьке вугілля сунула фронтом «Південь» гітлерівська армія.

Васюківщина з її селами й хуторами лежала понад річкою Вовчою за сто двадцять кілометрів на схід од Дніпропетровська, в тих степах, котрі в давнину називались Диким степом.

Якась військова ситуація, штабні карти вермахту своїми стрілами наступів подарували васюківським селам і хуторам після Дніпропетровська майже два місяці життя з усіма звичайними сільськогосподарськими турботами. Противник уже вплутався у густу сітку залізниць Донбасу, на сто кілометрів пройшов далі на схід за Васюківку, а дубовиківські, чаплинські, павлівські, добровільські хутори, підпорядковані Васюківці, ще отримували з району телефонограми про те, куди й скількома підводами виїздити з людьми на спорудження земляних укріплень на Самарі, на Вовчій... Впродовж усього вересня ранніми вечорами й довгими ночами, коли довкола далеко й поблизу гуркали канонади, по селах робили все необхідне з намолоченим хлібом: насипали в машини військових і колгоспних

колон, ховали по невеликих артільних коморах, давали людям, по скільки могли взяти для себе. Молотили старанно, невтомно і наводнювали зерном села, роздавали усім їдучим на схід, бо довідалися від «яструбків» — це слово виникло від назви «истребительный отряд», що був націлений на фашистських парашутистів-диверсантів, — що скирти пшениці будуть спалювати, коли відходитимуть наші.

Ночами молотили, а могутніх ожередів багатої на зерно пшениці наче й не зменшувалось.

У полях повсюди бовваніли скирти хліба, соломи, полови, творячи для людського ока лагідну, буденну, рідну картину життя, яку пам'ятали давно й давно. Однак у жовтні степ нахмурився, посірів на всю далечінь: багато лежало лущеної стерні, мало було зелених гін і чорної, як осіння ніч, ораниці. А ще — там і там гнулися згорбатілі, обтяжені врожаєм, незібрані соняшники, скаржились вітрам осиротілі, намоклі кукурудзи. Спорожніли по селах колгоспні й бригадні двори — худобу спроваджувано в гуртах і повільних валках шляхами на східний обрій; людей у праці й по домівках ставало все менше й менше, життя наче стискувалось, входило само в себе, ховалось од передчуті загрози; облягало села глибокою тишею, набряклою тривогами, чеканням невідомого. Васюківські села фронт перейшов з вогнем по второваних шляхах, що вели на Донеччину. Стрільба схоплювалась, як полум'я на випалюваних стернях — в одному місці, в другому, в третьому, — роздмухуване поривами вітру.

Бухкали гармати, прошивали простір довгі строчки кулеметів, ставили крапки постріли гвинтівок. Перебрів фронт через Вовчу по мілинах — високі, здебільша дерев'яні, на сваях, мости, покірні своїй

долі, впали у воду підірваними. На станціях за-
вмерли вагони, захололи нерухомі вже, пошкоджені
паровози, погасли семафори й стрілки. Лиш по-
жежі в степах розпускали по низинах приземлені
вологою дими.

Ранки й дні раптом стали кволими й тягучими,
наче їх час зупинявся кожної хвилини, дослухаю-
чись до всього, замислюючись...

Через день-два безлюддя й безгоміння, саме над-
вечір, по вулиці, яка починалась од річки, власне
від широкого, стишеного розливом броду, звідки
щовечора спроквола виходили замоклі до черева
хазяйські вгодовані, вим'ясті корови, до центру Ва-
сюківки вкотив руками мотоцикл якийсь дивний,
молодий, у забризканій до пояса шинелі, з гвин-
тівкою за плечима, слабенький з виду, в натузі аж
згорблений солдат у насунутій на самі вуха пілот-
ці. Хто стежив за ним з подвір'я чи з вікна, здога-
дався одразу, що то був чужинець, солдат гітле-
рівської армії, і тієї ж миті ховався, боячись по-
трапити йому на очі. Солдат у тій же позі, зігнутий
над кермом, позирав на боки, немов шукаючи ко-
гось потрібного йому, і, нікого живого не бачачи,
пройшов до будинку, на якому зустрів знайоме і йо-
му слово «пошта». Спинився, роззирнувся довкола
і, нікого не вгледівши, прихилив мотоцикл до стов-
па. Змирившись із тим, що ні від кого не отримає
поради чи допомоги, він дістав із-за спини гвинтівку
і, не вирішивши, як з нею бути: поставити поблизу
чи далі десь чи знову надіти ременем на себе,—
однією рукою почав щось обмацувати, відгвинчу-
вати. Надвечір'я насувалось хмарне, на все наля-
гав сутінок. Солдат, якого бачили васюківці май-
же з кожного вікна, котре виходило на невеличку,
засаджену молодими клениками й топольками пло-
щу, з кожного подвір'я, з кожної щілини в огорожі

і якого вже охрестили «хлопчиком», «підлітком», на що усім давав право його малий зріст і утлість по-статі і нерішучість чи невмілість діяти, очевидно, поспішав полагодити несправу, яку вже збагнув,— мабуть, то був розрив електропровода, бо солдат тримав шматок шнура і вже зачищав його, примі-ряв, але кожного разу, коли нахилився до свічі в мо-торі, то йому дуже заважала гвинтівка, притриму-вана ліктем, плечем, і тут, уже не роззираючись, заклопотаний працею, він байдуже приставив її до паркана за два-три метри від себе; лагодження при-скорив, однак солдатів доводилося тепер частіше втирати рукавом шинелі піт чи солону верхню губу, отже, був заклопотаний справою, собою і тим, що заходив вечір. Солдат, певно, був переконаний, що в селі немає жодного німця, що за ним ніхто не сте-жить, однак раз у раз миттєвим рухом голови звер-тав увагу на гвинтівку; заспокоєний безлюдністю й успішним лагодженням, солдат не додивлявся і до найближчих кущів акації, де щось таки ворущи-лось. А там кілька пар пильних очей з першої хви-лини появи солдата з мотоциклом біля пошти три-мали його під своїм «обстрілом»; у блискавичних подумах і намірах, у душах хлопчиськ звихрювались поривання, збудження до дії, а з цим і насолода передчуття небезпечної, справжньої, а не в грі, пе-ремоги над ворогом. Ніхто ні до кого не озивався й півсловом, а були єдині у рішенні захопити гвин-тівку і ближче й ближче вони на колінах підповза-ли по холодній мокрій землі між кущами... А сол-дат, кінчаючи роботу, шморгаючи носом, щось та-ки відчув, може, й почув за собою і, не озираючись, не розгадуючи сумніву, переставив гвинтівку до се-бе... Незабаром він тернув об поли руки, висякав носа, ще обтерся і зовсім побадьорілий, спритно сів на мотоцикл. Гордий собою, він рвонув з місця,

гойднувшись із гвинтівкою за спиною. З цього епізоду пішов по селу, від хати до хати переказ хлопчиків, яким був той, перший, гітлерівець — сопливий, брудний, а з цим, несуттєвим, полетіла межі люди й перша іскра живої, непримиренної ненависті й надії.

Коротке, веселе просвітління вже назавжди розметали, затьмарили наїзди, хвиля за хвилею, якогось тилового війська — галасливих, обвішаних сумками і зброєю чужинців, які перед собою нічого й нікого з місцевих жителів не помічали, ніби їх і не було тут зовсім, ішли тільки прямо на всіх, хвіртки й двері відкривали вдарами чоbit, оселялися тільки в порожніх, очищених від жителів і їхніх речей кімнатах; усе їстівне в домі загібалось жадібними, розчепіреними, як жаб'ячі клешні, руками — із столів, комірчин, з торбинок, мисок, горшків; слова погрози випльовувались із ротів, напханих їжею. Від тих окриків, стусанів, духу заношеного одягу, відчужених, ворожих поглядів, розповсюдженого враз по дворах смороду, грюкання пересовуваних ящиків і якогось зачохленого знаряддя, здоровенних машин, які заступали вікна, двері й вулиці, полізла неволя чорною мазутою по землі, по домівках, по всьому простору життя. Дихати стало тяжко.

Але перше, пухливе, перелітне враження від окупанта, кинуте дітьми, як відбиток чистого чуття й розуму од зіткнення з реальним явищем, не згасало, не змінювалося, жило...

День червоно дотлівав у важких, наче обвалених з небосхилу хмарах. Дві машини, велика й мала, вискочили на кряж, і їм з висоти відкрилась долина річки Вовчої з кількома хуторами на передньому плані і ген-ген по крутому берегу село, виряджене біло-рожевими хатами, садками. Де-не-де там

зблискувало проміння сонця на вікнах. Краєвид з великим селом, освітлений червоним небом, сподобався Фуксу по-особливому, проник йому в душу. Він ще раз перевів погляд з карти, котра лежала на колінах, у простір — так, це Вовча, його Васюківка, і він склав першу фразу листа, якого напише додому сьогодні ж: приємно в'їхати в таке село, хоч і доведеться довго в ньому жити. Але за кілька хвилин летюча тінь все погасила, долина й високий берег посіріли, примітними zostалися тільки жовті дерева. До шляху знову якимось часто почали підступати ожереди, великі, похмурі й підозрілі, наче схованки. Біля однієї скирти шеф нагледів якусь машину чи спорудку, де вештались люди.

— Що там?— тривожно поспитав Стефана.

Той, певно, сам був поглинутий розгадкою, не відповів зразу, лиш пригальмував легковичку, пропускаючи вперед лейтенанта з солдатами. Коли озброєні солдати зістрибнули на землю, біля скирт виявився тільки один чоловік. Фукс, котрий стежив за всіма, навіть не вгледів, де поділись інші, і тепер непослабно дивився на останнього. Той стояв, паче приріс до місця, ждав чи скам'янів з переляку. Та ось він підніс догори обидві руки, потім змахнув з голови кепку і підняв її над собою.

— Це кольгосп, пане капітан. Комбайн — машина і кольгоспман!— затараторив Стефан, пригадуючи дорожні спостереження, радий, що міг пояснити шефу.

Водія Фукс не дослухав, бо в наступні хвилини сталося щось несподіване і вражаюче.

— Іх бін дойч! Я німець! Справжній німець!— закричав чоловік на весь голос. Він вимовляв ці слова, як молитву самозахисту, наляканий солдатами і зброєю.

За мить він побіг просто на солдатів. Мабуть, щоб упасти перед ними до того, як вони вистрелять у нього.

— Нехай приведуть його сюди,— вперше жваво наказав лейтенанту гебітскомісар і взявся лаштувати картуз і обстібатися.

— Іх бін дойч! Дойч!— повторював чоловік то як виправдання, то вже з відтінком радості й гордості, а поглядом хапався одного, другого, шукаючи старшого, хто б повірив йому.— Я есть дойч! Моя батьківщина — Шпрее, Котбус, Дрезден.

Нарешті він постав перед високим худорлявим офіцером у напруженому картузі:

— Я гнав цього комбайна на схід, він поламався, і я звернув до чужих скирт. Я чекав на вас цілий тиждень, я жив у комбайні на решетах...— Він закашлявся і лиш тепер збагнув, що кричав, а німці оточили його і стояли зовсім близько. Він ще ловив поглядом, шукаючи в них довіри.— Я Ганс Гюнтер, я німець.

— О, Ганс Гюнтер, вам доручили доброго комбайна! І він, як ви, не побажав іти за комуністами,— Фукс раптом простягнув йому руку, Гюнтер лиш зараз опам'ятався, що стояв із напівпіднятими руками, тримаючи над собою кепку. Він вхопив капітанову обома своїми, не випускаючи кепку.

Від дотепу Фукса й метушні Гюнтера всі зареготали, розчулились, автомати опустили донизу. Лиш Фейге все ще стояв осібно, широко розставивши куці, повні, обтягнуті свіжим галіфе ноги, за спиною він вправно перекладав з долоні в долоню свій пістолет, на вустах у нього ледь пробивалась іронічна посмішка.

— Мені хлопчики приносили їжу, я давав їм гайки, гвинтики... Я служитиму великій Німеччині... Я вмію по-українському.

— Досить, досить, Ганс Гюнтер.

Фукс уже заходився оглядати місцевість і думав, на яку машину взяти цього галасливого німця. Ще ніколи йому не доводилося чути, щоб людина надавала такого значення своїй приналежності до певної нації, щоб усім життям, з такою пристрасстю, обстоювати свою спорідненість з німцями. Але наразі цей чоловік у подертій куфайці, з дірок якої вилазила брудна вата, молода людина з хрящуватим, тонким, перекошеним носом, зеленими великими очима, рудуватим волоссям, злиплим від пилюки, своїм виразом безнадії і безпорадності перед ними, військовими, озброєними, здоровими, своєю поштаттю, обличчям сказав йому дуже багато. Йому згадалися Кайдаки, перев'язана полотном голова старого, розбите око, і він одсахнувся своєю уяви.

Йому був необхідний, потрібний Гюнтер сьогодні ж, завтра, доки він служитиме Німеччині на Україні, у Васюківці: він завжди цінував у ділі першого компаньйона, покупця, трохи залежного від нього спільника. «Десь у цих краях назавжди загубився і мій Карлі, його родина...» Фукс поглянув на Гюнтера — той, як і всі, чекав слова, вирішення справи шефом.

Фукс поклав білу руку на гумазу випнутої з дірки брудної вати:

— Комбайнер поїде з нами, Стефане. Але що нам робити з його машиною, на котрій він виїхав аж за село зустріти нас? Га?

Лейтенант гаркнув команду «форверст!» — солдати пішли. Гюнтер затупцював, зам'явся, не знаючи, як бути: проситися за своїм майнсм, що на решетах, чи покинути його? Він не почував під собою землі, не пам'ятав часу, дня, пори року, де зараз перебуває. Лиш комбайн, який застряв на

грузькій дорозі, і його заплічна торба, котру він припас для харчів та інструментів,— мав доручення як технік евакуювати комбайни машинно-тракторної станції в глибокий тил,— тримали його, кликали до себе.

— Я відремонтую цей комбайн,— сплигло йому на думку сказане шефом «що робити нам з його машиною?».— Я візьму ремені, ключі з собою. Ніде цього тепер не добудеш. Я зараз.— І він проворно збігав туди й назад.

Гюнтер уместився на задньому сидінні, де не було місчинки й опертися долонею.

Йому щось давило чи кололо в стегно, коліна майже діставали до підборіддя, торбина тиснула йому в груди; він, проте, нічого цього не сприймав, як і того, що бачив у автомобілі, що бачив перед собою.

Тільки звучання мови, якої він не чув уже протягом тижня і яка нині була йому гарною опорою, надією.

— А комбайн це твій?— не обертаючись, поспитав Фукс.

— Мій,— нагинаючись до шефа, відповів Гюнтер.— Я його відр...

— Ми заберемо його у Васюківку.

— Я все можу... Я вмію по-українському і вас навчу.

— Що?— шеф повернувся до Ганса.— Ти вмієш по-німецькому!— він докоряв сердитим голосом і злими очима.— Велика нація всіх навчає своєї мови. З нами фіурер!

Стефан кинув на Гюнтера косяка.

— Ми будемо на цій землі мати німецький хліб,— продовжив Фукс,— питимемо смачне баварське пиво і по-німецькому всі розмовляти. Зрозумів?— І Фукс відвернувся.

Місток через балковий рівчак, устелений кругляками, заторохтів під колесами автобуса — шеф ухопився руки водія.

По той бік річки молоді тополі понад шляхом позначали крайні двори Васюківки.

Розділ шостий

*Осінь, глибока осінь зайшла
в степи холодними дощами,
довгими, похмурими ночами, важкими, незрушними туманами.*

Все, що недавно зеленіло, квітло, росло, назрівало плодами, нині кволо гнулося під нещадним вітром.

Міцні, високі дерева без листя оголеним гіллям стрічали негоду, і вітер шарпав найменші галузки, прихищені плетивом інших, і ті, що одважно сягнули висоти.

Що діждеться тепла, сонця, неба, земних соків і пурхання пташок?

Що вистойть за лихої години, поєднається цвітінням, здатністю жити і плодоносити?

Осінь, пізня осінь влягається на розгаслу, встелену листям землю, на колючі стерні полів, а перші сніги вже білять їй коси, доймають морозами. Страждає вона, голосить... Стане вона, стане білою зимою.

Люди не підвладні змінам погоди.

І хати, січені дощами й вітрами.

І шляхи, закоцюбілі груддям,— снуть вони слідами коліс, вірні людям.

О вічна хода природи!..

Вночі, коли пільма затоплювала села, Бабич і Колот нагинці, через пробраний хід виходили із старої клуні в ніч, на балкову стежку — вона сіріла і наче згойдувалась під ногами, немов висіла між землею і небом. Ішли мовчки, покрадьки. Десь далеко погуркував фронт, нічого вже не кажучи і не обіцяючи партизанам.

Сьогодні вони покидають хутірські схованки, щоб не повертатися до них. Обмірковане, просякне холодом, гіркотою тютюнового диму і таємницею вони понесли з собою — воно розгортало їм пільму, відкривало заново добре знану Васюківщину.

Ішли мовчки. Тривоги товклися в їхніх думках. Коли Бабич зупинявся і опускав руку до кишені кожушка по махорку, Колот, приземкуватий, у підперезаній угорці, за поли якої убгав усе своє майно, позирав на нього.

Бабич знав, що Корній не погодиться палити сірника, і постаті, затуляючись від гострого північного вітру, простували далі.

Уже на перших кілометрах покинута клуня здавалась їм розкішною.

...Світлі щілини у дверях повільно згасали. Бабич і Колот чекали цього. Подвір'я знало, що двоє у клуні стежать за всім на подвір'ї через щілини. Марія тиждень тому назвала Теслі батькову хату з колодязем од вулиці, Тесля прийняв з її рук рядна, потім щовечора вона передавала товаришам через нього їжу, зварену на фермі. Так спливали дні, гнітючі, навислі над самою головою, мов люди рухались по безкінечному тунелю, а вночі виходили на стежку через город, йшли на хутори, до таких, як самі, «окопників».

У клуні, обмостившись соломою і рядном, зігрівшись, можна було шепотом розмовляти про все на світі.

— Про що думаєш? Де ти зараз?

— Не знаю сам. Я вже не поспіваю за думками. Мені б трохи соломи під лівий бік.

Бабич попхнув соломі до Корнія. Той, зігрівшись, роздумливо заговорив.

— У нас, українців, своя давня наука боротися проти яничар, кайзерівців, панів.

— Це ти глибоко залазиш в історію,— Бабич не любив слухати про те, що мало знав.

— Людська ненависть поступово наростала, і перший вибух народної сили ставав сигналом.

— Полум'ям, яке роздуває вітер,— вловив думку Бабич і виклав її по-своєму.— Тоді козаки на швидку гострили шаблі....

— Ножі святили!— підхопив Колот.

— «Гомоніла Україна, довго гомоніла!..» Пам'ятається з школи. Якби могли сісти на коні і мчати з шаблями на ворога, я б на кумачеві сам вишив: «І вражою, злою кров'ю волю окропіте!» Усім українцям зрозумілий клич!.. Пісня каже:

Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький,
Назад сподівайтесь.

Коні, шаблі, ножі... Бабич повалився горілиць немов підкошений. Таке нездійсниме тепер, таке давне. Підвівся нетерпляче:

— Нам якраз і треба викрешувати оту іскру, щоб розгорілось полум'я! Ну, гомони далі.

— Загони, Василю, від самої півночі й до півдня самого нашої території задані на один копил!— Корній замовк.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Ну, і за одним патріотичним поривом, звичайно.

— Так і говори. Коли ти замовкаєш, мені здається, що ти думаєш у зовсім інший бік. І тебе ж підмовляли покинути все і наздоганяти фронт?

— Ми з тобою гріємося в одній соломі, а ти й досі не віриш мені.

Бабич скосив крупні очі, блиснув білками:

— Якби я сумнівався в тобі, то кому б же тоді вірив?

Вони обидва народились і виростили в сусідніх селах, ще пам'ятали пасовиська, куди разом виганяли батьківські корови... Рейди «яструбків» і дубовиківські ночі скуражили в пам'яті Бабича й Колота комсомольську юність, повертали до спільно пережитих бурхливих літ. Ровесники і земляки впізнавали й оцінювали тепер один одного суворими вимірами дорослих. Колот обвивався з командиром, розумів, що Бабич енергійно, навалюючи, віддається завданню, фінал якого легко проглядається, а щось розраховане в часі, тривале дається йому ривками, він не помічає, як робить поспішні вчинки. Командир надто довіряє людям, у кожному передбачає лише доброту, чесність, відданість. Він якось дивно прив'язаний до родичів, до тих, з ким працював або колись приятелював. Колот забував про ці вади, коли слухав, як Василь оживлювався спогадами про дитячі сільські пригоди, читав власні вірші. А Бабич після кожної бесіди з Колотом переконувався, що той знав більше за нього, що все, про що оповідав, брав не з сьогоднішніх вражень, не з щойно почутого, а з розсудку. «Розумаки» — так прозивали Колотів і в селі. Бабич звикав, йому була необхідна Корнієва думка.

— Говори далі.

— Зовсім недавно я прочитав історичний роман французького письменника. Називається «Шуани», по-нашому — «Сови». Нічні люди, як тепер ми з тобою. Шуани йшли за дворянством, за маркізами, графами, баронами — одне слово, контрреволюціонери. Письменник показує, як вони боролися, як діяли. За кожною огорожею, в лісі за кожним деревом, де треба, сидів шуан.

— Сова, значить?

— Сова. В лісі кожне дерево когось приховувало, в кожному дуплі таїлась хитрість. Дівчата посмішками заманювали противників під вогонь кулеметів!

— Кулеметів тоді ще не було. Це ти кинь.

— Ну, під вогонь мушкетів. Ми, Василю, не маємо ні лісу, ні таких підготовлених дівчат.

Бабич відкинув кожушка, поривно став на коліна.

— Ми тепер будемо шукати хлопців, як дубів, і дівчат, як лісових мавок. Ти хотів почути від мене щось інше?

— Я кажу, як робилося у французів, — уникнув загострення Колот.

— Він же, проклятий, сунув, сунув і наперед гнав похвалки: переможених йому не треба. Винищу, переселю, розсиплю вас по всій земній кулі. Так що ж, будемо чекати, поки ліси виростуть у нашому степу? Ні, Корнію! Вибачай, може, ти не це хотів сказати. Пройшов танк із хрестами — кидай йому вслід пляшку з горючкою, бий у потилицю окупантові. Ми не сови, а більшовики-партизани. — Він вимовив останнє слово самим диханням. — У нас усе по-своєму.

— У романі француза є один, що прозивався Крадись-по-землі. Хижак! Він криком сови пода-

вав такі телеграми, що й телеграф не міг би вистукати.

— У нас присяга — з Васюківщини нікуди!

— Хто часто повторює одні й ті ж клятви, той, мабуть, сам у них не вірить.

— Ті, що пішли з фронтом чи покинули загін з іншою метою, куди б вони не зайшли, їм від провини не сховатися. Якщо я зустріну їх колись там, де ми зійдемося всі, на якійсь площі, на мітинг чи збори, я їх назову їхніми іменами. Зрадники! Ніякого прощення не буде тому, хто у такій війні ухилився від найтяжчого і переклав усе на плечі іншому!.. Уже споночіло. І здається мені, що хтось ніби нас підслуховує.

— Це діти іноді кудись пробігають поза клунею і враз спиняються.

Бабич так і стояв на колінах перед отвором, заткнутим соломою, дивився в очі Корнію, котрий був поруч. Усю свою гарячу, беззавітну суть виказував цим поглядом. Говорив шепотом:

— Розійдемося, розліземось, як твій француз Крадись-по-землі. І живи кожний своїм розумом, досвідом, який надбав роками. Живи, не давайся їм, тримайся товариша, усіх нас. Чуєш? Ніхто у світі ще так не жив, як ми будемо,— серед ворогів, серед смертей. Нам треба виживати з усього і боротись. Наші об'єкти — залізниця і слово правди. Тут будемо найболючіше бити фріців у їхні мори...

І під ногами їм гойдинулась стежка, бо надворі, здавалось, було темніше, ніж у клуні.

Пішли поруч один одного, не прояснившись з усім один перед одним. Навіть власною стежкою: куди хто зверне на світанку, де сьогодні заночує... І як бути кожному далі? А проте вони трималися душею кожний якоїсь хати, людини. Без такої опори ні

з чим було й до товаришів з'являтися: порадити можна лиш таке, в чому сам упевнений.

Дубовиківська група з двадцяти двох васильківчан, котра того ранку виїхала в східному напрямку — наче якась сила, магніт нашого війська, що відходив, спершу потягнув і їх за собою. Та в Дубовиках жили й батьки двох Журавлів, причетних до загону, і хутори розбрелися по степу, прив'язані до райцентру шляшками з побічними посадками й кукурудзищами. Отож так і осіли двома осередками нарізно: в одному за старшого сам назвався Кравчута, бо знав у цьому кутку району активістів райспоживспілки, в яких раніше підночовував; у другому, як і належало, старшинував Фомін, райкомівець, названий начальником штабу загону, хоч досі штаб не мав у своєму розпорядженні ніяких ділових паперів: карт, списків, планів, усе-бо трималося в пам'яті, на зв'язкових... У домівках, де жили в ці дні, уже приглядались до перехожих, до тих, що завертали у хвіртки, нехай навіть свої, сусіди, а вночі — прислухались до всього, що чулось за щільно запнутими вікнами... До скрипу дерева, до тріску гілки — нелегко служити обов'язку в небезпеці!..

На перехресті шляхів, яке проїздили колись байдухе, непоміченими, Бабич і Колот зупинилися, і всі думки, як нитки, зсукали в одну линву — за неї триматися обом і всім, куди б хто не запроторився. Бабич вийняв книжечку цигаркового паперу, одірвав аркушик і подав Корнію, тоді взяв собі, далі дістав з кишені махорки, насипав товаришу і став тугенько крутити цигарку, щоб довго тліла і втамовувала гірким димом спрагу, узгодила всі думки на першу, невідому дорогу.

— Через Васюківку йтимуть поїзди до фронту. Залізницю ти наче олівцем прописав мені перед

очима. Хто ж ми будемо, як не рватимемо її? А куди ж ти все-таки зараз? До своїх? Сам?

— Кравчута попросився бути поруч. Проворний він і непомітний, як лис.

— І рудий, як лис. І я перебуду кілька днів при своїх. У нас в обох — тіток, племінниць і племінників, є кому переказати.

— Блок-пост 18!.. Семиліт... Думай над цим.

— Все, що дійде з Васюківки, нам треба знати обом,— сказав Колот.

— Харитина...

Вітер загубив слова у шелесті кукурудзи.

2.

Затаєних, зниклих на деякий час із домівок, чоловіків навіть за мирних умов життя мало хто й помітив би. Так само ж їх появу серед людей. Для партизанів вийти з пільми ночей, закутків приміщень і токових скирт на люди було непросто. Дубовиківська група вчинила це всіма разом, після нічної розмови з командиром і комісаром загону; інші, хто впродовж тижня не показувався сусідам на очі мали наслідувати товаришів.

Майже для всього населення і для залишених у тилу війна досі поставала вибухами бомб, скинутих юнкерсами, жорстокостями диверсантів і самих окупантів, які вже десь проявлялись, про що повідомляли преса й радіо; поведінка ж своїх людей зовсім не бралась у рахунок небезпек чи якихось несподіванок, бо сприймалось усе у згоді з образом нашого життя. Вийшли товариші одважно, цілком довірившись кожний своїй легенді то «копача» протитанкових ровів, то «оточенця», «полоненого» чи заблукалого «родича». І справді, всі брали напрям по рідній землі до свого дому, так ж

до родича, всю увагу націлюючи лиш на моменті раптового зіткнення із справжнім фашистом.

Васюківку тим часом бурхливо присвоював собі саперний батальйон, набиваючи її спецмашинами, упаковками матеріалів, засобами наплаву, заселяючи солдатами й офіцерами, однаково обвішаними спереду, з боків і ззаду особистим вантажем, з яким ледве пропихались у хвіртки та двері. Розташовувався батальйон у дворах поблизу річки, в тих кварталах, що прилягали до мостів — усім було зрозуміло, що сапери готуватимуть залізничний міст для руху поїздів, бо фронт уже сягнув Донбасу, і, мабуть, прихопляться замошувати, латати переїзд через Вовчу, пошкоджений зарядом вибухівки під сусідній транспортний міст. Десь з іншого краю, павлоградським шляхом прослизнула в село й господарська команда Фукса, а за нею і група коменданта з поліцією і ланкою СС; вони спішно й мирно поділили між собою службові будинки в центрі і найзручніші житла. Біля моста вже стали охоронники. Про новий порядок життя відразу оповістили накази й різні оголошення, акуратно написані й підписані, малослівні й суворі, як судові вироки. Населення ще не появлялось на вулицях, де біліли наклеєні аркуші, але воно вже знало, про що говорилося в них, — хтось прочитав і все передавалось городами, поза тинами.

оголошення

Населення зобов'язане зібрати й надати таке: гас, цукор, чай, кофе, яйця, молоко, білизну, панчохи, скатерті, мило, крем для взуття.

Кожний дім мусить зварити сироп з одного центнера цукрового буряку.

Майор комендант Шіндельман.
1 листопада 1941 року.

Населення зобов'язане негайно повідомити про всіх сторонніх осіб, які не проживають тут постійно. Повідомляю, що в разі невиконання цього наказу:

1. Захоплені радянські солдати й сторонні цивільні особи будуть розглядатись як шпигуни і негайно розстрілюватись.

2. Щодо населення буде вжито суворих репресій, в особливо тяжких випадках будуть братись заложники, які після розгляду справи розстрілюватимуться.

Майор комендант району Л. Шіндельман
6 листопада 1941 р.

Велика влада слова над людьми, але якщо за ним стоїть сила зброї, безборонно націленої в груди кожного, зрима і нічим не спинима загроза смерті, воно, кинуте у білий світ, смертельним струмом пронизує чутливу до страшного людську істоту, майже позбавляє її на певний час реального існування. Всі накази, розпорядження, вся регламентація життя на окупованій території була осмислена, нашлапкована паралізуючою отрутою страху і з перших днів жорстоко, криваво утверджувалась заради повного владування й непохитності авторитету нового ладу й порядку.

Партизани, ще не звідавши «нового порядку», тримали путь і на Васюківку — йшли поодиночі, нарізно, своїми стежками, з нікому не повіданими, ні з ким не поділеними планами. Кожний по-своєму, власним розумом, досвідом і ризиком, може, самим передчуттям, наструненим слухом і зором, чи всіма силами разом сприймав і зважував побачене, почуте; по-своєму кожний стрічався, розминався, розмовляв, перемовчував ті хвилини, коли

з кимось спіткався і визначав подальший шлях. Кожний починав жити кількома життями, не поступаючись перед якимсь одним із них... По декількох кладках через урвища, небезпеки треба було йти з однією твердою метою, не довіряючись цілком якійсь одній, хоч би й найбільш певній, раніше вивіреній. І неодмінно ж іти, йти наступально, супротивно.

Ісак Браславський намірявся поспіти додому надвечір, а не затемна — він зголоднів душею за всім тим, чого не мав перед очима вже цілий тиждень, — своєю Васюківкою, вулицею, яка спадала від центральної площі до залізниці, паровим млином, своїм стареньким батьковим приземкуватим будинком, що круглий рік удень і вночі, як у воді, стояв у шурхоті механізмів, зерна й борошна, в теплому туманці помолу. Він прагнув ще сьогодні проникнути на батькову садибу, а потім хоч здаля поглянути на майданчик, до якого влітку і взимку стікались васюківчани — хто до крамничок, хто на кіносеанс, хто на побачення під світлом самотньої електролампочки. Тут Ісак так недавно, поцілунком сухих, спопелілих від палання губів попрощався з дівчиною — вона залишила його на тій доріжці парку, де зустрічався з нею вечорами, у вирі таких, як вони, і поїхала із своїми батьками і з його, Ісака, батьком, матір'ю, братом далеко, у так званий тил. Він хотів пересвідчитись, чи й сьогодні, після такої переміни в житті, за окупації ще стоїть давня дощана крамничка, в якій Ісак, скільки й знає себе, щодня бачив свого батька над виставленими насипом, в різного кольору обгортках, цукерок. Нехай там стоїть хоч цілий стрій гітлерівців, він мусить побачити крамничку, а потім уже й повернути ліворуч, пройти попід готелем, ошадкасою і по вузькій стежці спуститися вниз, до

млина, який уже не шумить, а завмер без людей і роботи. Млин Ісаку сьогодні й ні до чого, але як пройти до свого дому вечірньої пори, не почувши духу теплого борошна, а такої пізньої осені, як тепер, ще й смаженого соняшникового насіння від олійниці, а то й пожартувати над дядьками із далекого привозу, які сплять на хурі мішків, застоюючи свою чергу. Вони зрання влягаються на мішках, звисивши ноги, і сплять, нічого не чуючи. Іноді такого господаря, проходячи, смикнеш за ногу, і він, прокинувшись, кричить: «Ой рятуйте, чоботи стягають!» Ісак навіть забув найдорожчу для себе річ — мундштук від труби, з яким останні роки ніколи не розлучався. Хіба він може існувати без того мундштука, що надавав такого чіткого й чистого звучання його першій трубі в оркестрі! Лихі літа зайшли й відійдуть, мертві, темні вечори у Васюківці минуть, радості й щастя життя ніхто й ніколи вбити не зможе, як і музику, хіба перервати їх... Ісак зовсім не сподівався на таке, що повернеться додому, що побачить у кімнатах усе, покинуте батьками і ним. О, він ще поживе дома! Владу ворога ще можна повалити над самим собою, потоптати її своїми ногами! Потрібні день-два для того, щоб вирішити, як йому бути, що обрати, аби жити й боротися спільно з товаришами проти окупантів. Він збере невеличкий оркестр і, коли буде потрібно, гратиме для людей, та нехай і для них, для ворогів... Він зможе підвозити їм найсмачнішу воду з колодязів, що за Вовчою... Якщо Лазюта відкриє свою фотографію і для німців, Ісак допомагатиме, як бувало, обробляти матеріал. Щоб розв'язати це завдання, потрібно хоч одну добу часу, день і ніч... У всіх його зв'язках із знайомими випало, звичайно, щось найміцніше, найтривкіше. Та, мабуть, можна дещо й налагодити, поєднати,

аби служило йому... «Хіба я заходжу у своє село, як у чуже? Невже настільки сильний дух фашистської вояччини, що за кілька днів він уже переміг у тих, що залишились, дух нашого життя, дух єднання?»

З бугра, що полого спадав до села, Ісак побачив, як дві машини, одна за одною, з високими критими кузовами, виїхали з воріт маслозаводу й швидко, нагально погнали по бруківці до центру, куди настроївся навідатися й він. Ідучи шляхом, Ісак під впливом думок і хвилювання зупинився. Провівши машини поглядом до самого Будинку культури, юнак змінив свій план. Він, звичайно, не полізе прямо їм на очі. Взяв навскіс, через рядки схилоного, вимоклого на лахміття, побілілого кукурудзиння. Піде він низом, уздовж насипу залізниці...

На віддалі Ісаку здавалось, що, окрім тих проворних грабіжницьких машин, у селі зосталось усе, як було завжди. Досі ніщо не руйнувало урівноваженого настрою Ісака, котрий увібрав похмурий день, смутну тишу залізниці і відсутність у селі його вірних друзів. З кожним кроком Ісаку нагадував про себе запхнутий в розпірку, у вату куфайки пістолет з обоймою патронів. Зброю наказано тримати у схові, на крайній випадок — Ісак уже й це вирішив: приткне в одному місці пістолет так, що ніколи й ніхто не намацає його в щілині навіть кінчиками пальців. Однак з наближенням до села тривога примушувала раз по раз до всього приглядатись. Безгоміння, засмута обступали, тиснули зсередини якоюсь мішаниною звуків у голові. Цей стан Ісаку був знайомий: напружене вслухання, втома ніби розривали його терплячість, зосередженість, тоді вдиралася до голови мішанина звуків, розгуба, порожнеча, котру знав під час гри

на інструменті, коли губив рядок на нотному аркуші. Таке находило вже й під час перебування в загоні. Не від страху, не від уяви про загибель, ні. Від того моменту, коли старші чоловіки повели з ним розмову про те, що можна покинути загін, піти за фронтом на схід і влитися в діючу військову частину — адже у відкритому бою з ворогом значно більше залежить від тебе самого, ніж тут, без надійного укриття. Ті двоє старших за віком залишили загін і зникли. Тепер вони десь там, на фронті, з армією... Ісак знав цих людей, не припускав їхньої відвертої змови для капітуляції, а тепер замислювався: «Від мене залежало тоді — піти з ними чи ні...» І зараз йому самому треба вирішити найскладніше, найважче. Перед своїм домом його зламає розгуба... Зупинився, передихнув. По ваганню в душі, як і кожного разу, спалахнула жадоба діяти, йти на небезпеку: він зв'язав нотну мелодію з усім оркестром! Своєю смертю, коли доведеться, завдасть ворогу відчутного удару.

Виступив із-за дерев — рідне подвір'я мріло в сутінку перед ним. Двері до веранди з ганку було відчинено. Його наче обсипало жаром: хто там?.. Рукою лапнув за пістолет...

Тихо зійшов по східцях. З кімнати вихилилась знайома жінка з мискою в руках.

— Ізько,— беззвучно видихнула вона й безсило опустила руки.

Тітка Галя приносила в їхній дім з хутора із-за Вовчої раз на тиждень сметану, сир, городину, іноді, коли слабувала мати, прибирала в кімнатах, варила їжу.

— Рідненький, звідки ти взявся?

Ісак ще не отямився від несподіванки, мовчав.

— Я нічого не займаю вашого, боронь боже!.. Заглянула, щоб бачили, знали. У домі хтось живе...

Ісак не дослухав усього того, що говорила жінка, — її голос, її присутність повертали все дороге, щоденне, і йому здавалось, що за її постаттю, за худенькими руками, які знову тримали миску, за її жалісливим тоном, її плечима десь там, у кімнатах, стоять його мати, батько, є стіл, заставлений їжею. Ісак пройшов до кімнат — тут було прибрано, впорядковано, він ураз нагледів мундштук, що лежав на етажерці перед поваленими набік книжками, і з радістю вхопив його.

— Тітко Галю, я буду ночувати дома... Я тут житиму.— Він помітив, що її очі наповнювались старечими, скупими слізьми.— Ви не вірите мені?

— Ізьку!— скрикнула жінка.— Вони ж убивають ваших... Божечку! Сьогодні ж...

Тітка Галя швидко обернулась і заціпнула двері, аби ніхто їх не чув, не увійшов. Поглянула на юнака і взялася запинати відтулені до половини вікна.

— Нікудички й не показуйся, не потикайся на люди...— Жінка притулила до очей крайок платка, яким завішувала вікно.— Матінка... Діточки.... Де ж вони зараз? У сирій землі... Витягли їх на вулицю ні живих, ні мертвих. Її чоловік, видать, наш, з українців, брався виривати дітей з їхніх рук. «Мої вони, мої!»— кричав на всю вулицю. До кого, бідний, звертався? До лютих звірів... Людей поблизу не було ні душі. Поза хатами, у вікна визирали, та й усе. Скільки їхнього оружжя, кинжалів, машин... Як же це ти не поспів за нашими?.. Люди як почманіли, як помішалися... Знайшлися такі, що на рушнику й хліб преподнесли їхньому генералу... Один, казали, і свою гвинтівку поклав перед ним. Ще хтось карточки усіх таких, як ти, партійних і комсомольців, у руки йому передав... Божечку ж мій. Куди тебе подіти?

Жінка і в цих словах, сповнених жалю, продовжувала оплакувати покійних дітей, матір, батька, котрий пішов із своєю родиною. Сказала, що десь на річці гриміли постріли. Не перестаючи поратись по хаті, вона раз у раз позирала на Ісака. А він мов нічого того не чув: сидів на стільці, схилювшись над знайомим кожною щілинкою столом, обхопивши голову руками.

Все, що знав досі, що чув про Німеччину, про війну,— те відбувалось далеко, не з ним, не тут... Тепер він думав тільки про себе, як людина двадцяти літ спроможна думати про себе. Він був сам тим навколишнім, що жило в ньому,— Васюківкою, товаришами, мріями і намірами, котрі нічим надзвичайним не позначались, бо складались із тих бажань, прагнень, які дали йому, як і всім його ровесникам, школа, дитячі, юнацькі товариства, спільні захоплення. І зараз, шукаючи для себе кроків, не шляху, а кількох кроків, котрі визначили б шлях, він думками прикипав до всього того і до тих людей, які були і в ці хвилини з ним, у ньому, в його житті і в його долі, у майбутньому. Він обвів поглядом кімнату — її голі стіни нічого не підказали йому, але уявою побачив на них фотокартки, на тих місцинках, де вони завжди висіли. Тітка Галя, почувши його рух, з'явилась на порозі, тепер з тарілкою, повною помідорів чи яблук і груш,— Ісак не придивлявся до того в сутінку, який зайшов і став над ним, немов чогось чекаючи; він знову схилювся на руки, втупившись у деко старого, давненного стола родини, і вже не знав, чи тітка Галя біля нього, чи вийшла. Заплющив очі, і перед його внутрішнім зором спалахнула барвами святкового вечора, бризнула в душу краплинами звуків галявина між Будинком культури і молодими топольками, кленами парку, така сама, яку він

бачив щотижня, неодмінно ж у суботній вечір, коли, повернувшись з роботи — з цеху артілі по виробництву бричкових ходів, — за кілька хвилин встигав помитися, переодягтись, поїсти, догодити чимось маленькій, заклопотаній мамі й поспіти з першими хлопцями-завсідниками на той плац, де в гуртку товаришів зав'язувались, складались, народжувались, розростались справи, яким віддавались вечори, здібності, розум у пошуках і прагненнях простого, найдорожчого юнацького щастя. Він побачив товаришів — це були його друзі, вони сиділи на каменях, що витикалися з-під крамнички-лавки, мов фундамент, були єдиним місцем, де можна було тут посидіти... Товариші, вгледівши його здаля, привітно махали йому руками, а хтось уже й починав наспів — це для товаришів, котрі сиділи поруч, і вже вів далі мелодійку, якої ніхто й ніколи не чув, мелодійку без слів, цілком свою, хоч вона випурхувала, наче пташка з популярних тоді пісеньок кіноекрана; хлопці враз уловлювали мотив і вже вар'ювали його, як робили в оркестрі, залишаючи місце тільки «першій трубі» Ізі Браславського, котрий уже вловлював свою партію і, просто падаючи комусь на коліна, подавав свій голос, позначаючи ритм і ділення своїми модуляціями, синкопами... Це була розвага й наснага до чогось більшого, мабуть, для тих хвилин, коли ці юнаки й старші розташовувались у фойє за пюпітрами, розстилали перед собою ноти чи й без них, розучуючи щось на слух або коли в чіткій злагоді грали щось таке, без чого не міг минути вечір, сеанс кіно чи готування до свята... Ісак вдивлявся нині в обличчя товаришів, він поспішав, ішов до них, біг крізь плін людей, шукаючи в мсрехтішні обличчя одні жадані очі. Знайшов і їх... Він упав головою на руки, на деку стола, його плечі затіпались,

Ісак підняв важку голову, прислухався — в будинку було темно, порожньо, холодно. Ні голосу млина, ні далекого, наростаючого перестуку коліс поїзда. Німа, чорна ніч затопила село, вулицю, дім. Ісак тихо, не здвигнувши стільця, встав.

— Тітко Галю!

Голос пробіг луною по кімнатах і завмер без відгуку.

«Хто мене побачить у такий глухий, темний вечір?.. Я мушу!.. Легалізація!.. До мене ніхто не прийде. Самому необхідно нашукувати ходи в житті, до людей... Один — ні в полі, ні в домі...»

Може, він знайде щось поїсти. Та перед ним же стоїть повна миска. Були б то помідори! Йому б тепер великого червоного помідора. У мисці виявились м'які й солодкі, як мармелад, прозорі сливи. Він бачив їх лише на дереві. Де саме? Так, згадав... Якось восени років три тому котив велосипеда по Крутій піщаній вуличці, де живе фотограф Лазюта. Ісак знав це подвір'я значно раніше, ніж оселився там Лазюта, зійшовшись із вдовою Лідою Архипівною, наїжджий фотограф і допитливий садівник. Тоді Ісак несподівано вгледів рясну гілку молоденького дерева, що звисала через тин із такими привабними сливами; Ісак вивільнив руку, щоб шматонутти плодів, та треба ж! — на цю мить вийшов, зачиняючи хвіртку, господар, Аркадій Петрович; хлопець знітився перед вітчимом однокласниці Жанни і з почуття невчиленої провини особливо щиро привітався, вклонившись. Незабаром після цього незначного епізоду Аркадій Петрович отримав термінове замовлення Дніпропетровська на великі планшетні фотографії з передового колгоспу і прилучив собі в помічники обізнаного з цією справою Ісака. Разом вони відвозили ті знімки й до міста...

«Ніколи ні до кого ні з чим не напрошуйся. Кому будеш потрібний, тебе знайдуть і покличуть...» Чому саме тепер прийшла на пам'ять ця повчальна порада матері? Ісак не зізнавався перед собою чому, але діяв проти цієї поради. Може, Аркадій запропонує якусь роботу? Звичайно, Ісак тепер не зніматиме колгоспників, але, скажімо, розкішний сад степового краю на фото втішатиме німецького обивателя... Черешні, яблука, сливи... Він запропонує Лазюті знімати офіцерів і солдат, обіпертих об васюківську скіфську бабу, кам'яні груди якої повисли на весь живіт. Екзотика нашої давнини... Ісак виразно уявив собі такий знімок на вітрині. Само собою, Лазюта із калічною ногою не подасться нікуди, а він, Ісак, притяг би на обаполах кіньми чи волами прямо йому на подвір'я з Павлівки ще один оригінал стародавньої скульптури — там їх збереглося аж три... Таку легалізацію напевне схвалив би сам Василь Васильович — обертатися серед окупантів, догоджати їм і все знати про них.

Сумно зачиняти й замикати двері свого дому, в якому не залишалося рідної душі. З ганку Ісак подивився на сусідні й далекі житла — простір великого села не озивався до нього ні рухом, ні вогником, ні звуком. У такі моменти характер сильної людини, її внутрішній світ відтворює найістотніше, що завжди було з нею і живило душу. Ісак нині жив не оточенням, а собою — він, як і раніш, умів наснажуватися своїми ідеями, думками. В житті він самотужки домагався того, чим захоплювався: слюсарював, шив для себе одяг, фотографував, грав на музичних інструментах, торгував у крамничці замість батька. Невичерпний оптимізм, практичний універсалізм, здатність запалити себе й товаришів справою, котру не знав гаразд... І цього вечора — німого, чужого, витріщеного в душу жак-

ними очима — він подумки розгортав операцію «Скіфська баба», і мертва тиша оживлялась уявленою дією.

Золоті нитки світла у двох причілкових вікнах хати Лазюти перепинили його за кілька кроків перед хвірткою.

Хто ж там?

На мокрому піску до самих воріт підходив слід автомобільних шин.

Іти чи не йти?

Ясне світло в цьому домі для Ісака пов'язувалось лише з привітною Лідою Архипівною і гордовитою Жанною. Літа перегорнули сторінку юнацьких взаємин Ісака й Жанни. Цього літа Жанну прибила до Васюківки перша хвиля евакуйованих із Буковини, де вона перший рік вчителювала. Ісак побачив її одного вечора на відстані — вона пройшла по майдану одна у яскравій, густо вишитій на рукавах сорочці, в чорній плисовій тубетейці, яка позначала біле чоло й підкреслювала виразні чорні брови й очі...

Тепер стояв перед хвірткою неголений, з рудою щетиною на щоках, у старій фуфайці, у швах і складках якої сіріла пилюка скирт. Вагався: не впізнають його, не приймуть. Хвіртка наче навмисне гучно хряпнула вслід за Ісаком, і в одному вікні пригас каганець. Ісак мав намір лише попросити Аркадія Петровича вийти на хвилинку. «Повернувся з протитанкових ровів на Самарі... Не встиг відійти з фронтом...» Зітхнувши, Ісак брязкнув клямкою. Цей вимогливий сигнал збентежив його дужче, ніж господарів. Двоє зашепотіли під дверима, притихли.

— Хто там?

Як багато значить для людини живий голос, якого ждеш у таку хвилину!

— Це я, Лідо Архипівно... Ізя.— Радість розривала груди Ісаку.

Двері відчинилися рвучко — перед партизаном постав Лазюта у смугастій піжамі, перехняблений на коротшу ногу, освітлений з хати. Ліда Архипівна притримувала хатні двері, аби не відходили далі. Ісак стояв перед подружжям так само схвилюваний, як було, коли він зупинявся перед цим подвір'ям і вигукував Жанну навчати їзди на велосипеді.

— Вибачте, я до вас як сусід.— Ісак звертався до Ліди Архипівни, котра визирала із-за чоловіка.— Повернувся з окопів... Я лиш побачитись.

— Кажіть, що ви хочете від нас, Ісак Мойсейович?— кинув Лазюта.

Останні слова в цій фразі блиснули жорстокістю, як ніж, занесений у п'ятьмі над головою.

Ліда Архипівна виступила наперед чоловіка. За порогом здавалась нижчою, ніж була.

Ісак благально дивився на неї.

— Ми вас пам'ятаємо, аякже. Аркадію! Це ж Ізя. Спасибі, що навідалися до нас.

Лазюта подав дружину набік, щоб причинити двері. Тим часом двері до хати зовсім відслонились. У глибині кімнати Ісак угледів звернені на нього витріщені очі, знайоме крупне обличчя. Ім'я цієї людини він ледве перехопив у горлі, аби не вигукнути.

Засув гаркнув зсередени, і все затихло. Ісак стояв незрушно, ще чогось ждучи. Хвилина була важка, мов камінь, який не здвигнути з пліч — той камінь наче вдавив його ноги в землю, і вони не корилися йому.

Тепер усе, що розповіла тітка Галя, що почув і побачив зараз, зібгалося в одне. Цю жахливу правду він наче стискував у своїх кулаках, а вона

розросталась у мислях, хмарою окутувала, затьмарила свідомість. Усе було не схоже на те, чим жив досі, що було для нього опорою. Наче надприродне щось просичало вогнем перед його очима, спалило те, що було досі, і все довкола стало іншим, невпізнаним.

Чому ж не озвався Булавенко?

За хвилину він ще глибше відчув страшну загрозу. Швидко, пригинаючись, покрадьки, Ісак вискочив на вулицю. Пітьма, безлюддя, тиша були йому ближчі, зрозумілі. Він уже звук розпізнавати вночі необхідне, стояти в одному кроці від перехожого, затамувавши подих. У цій темряві таїлись за віконницями свої, знайомі люди, в селі чатували окупанти, машини, зброя — і все було проти нього, загрожувало смертю.

По крутій піщаній вулиці, котра теж вела до млина, до залізниці, йшов тихіше за нічну тишу. Коли б звернув ліворуч і трішки піднявся вгору понад припишканими будинками, заснованими оголеним гіллям дерев, міг би од пошти побачити майдан, крамничку, полишену батьком. Він згадав свій денний намір — усе розбілося, розлетілося на скалки, на іскри в очах, коли наштотхнувся на Булавенка. Його велике кругле обличчя заслонило все, що Ісак наснував думкою про день завтрашній. Пересипалося все у пам'яті, мов жарини в долонях. Згадувалось недавнє минуле...

Коли гурток Ісака награвав на губах пісеньки Утьосова з кінофільмів, до музик підсідали на каміння знайомі хлопці й дівчата. Їм найвиразніше чулося ляцання затиснутого в долонях мундштука Ізі, товариші обіймали його за плечі від задоволення, адже музики витинали щось своє, васюківське... І цієї ночі, в яку Ісак готував себе до першого дня легального перебування у Васюківці, він

чув усе дороге йому, тримаючи рукою в кишені холодний металевий мундштук труби. Мундштук першої труби. Однак він нічого не підказав йому. Перед ним лише зринало обличчя Булавенка... «Карпо!..» Хлопці прозивали його тоді «стрільцем», бо той завжди цілив у цигарку або заслинений недопалок. Карпо теж присідав до гурту і найчастіше біля «мундштука». Коли Ізя підхоплювався і, метнувшись до батькової крамнички, повертався з повною жменею кольорового монпансьє, Карпо перший простягав руку, поспішав гребнути з долоні всіма пальцями якнайбільше. Ісак не приймав руки з-перед нього, жалів Карпа — той жив самотою в широкій здоровенній хаті Тсоавіахіму, ходив ціле літо в одних білих штанях, засиджених ззаду, співчував йому, бо «стрілець» був не здатний зробити щось для інших у хлоп'ячому гурті... Іноді Карпо завертав і до турніка на садибу райкому комсомолу — там була витерта до блиску долонями перекладина між двома старими акаціями, і щовечора там юрмились місцеві силачі, гирьовики, котрі принесли з армійської служби міцні торси, руки й рекорди навіть у крутінні «сонця». Такі «олімпіади» не залишали жодного юнака байдужим — усі пробували, заздрісно стежили за майстрами спорту районного масштабу... Булавенко сидів чи лежав на траві ген збоку, в тих самих білих штанях, підкочених до колін, і зиркав на всіх з іронічним прижмуром.

«Чому він не обізвався до мене з теплої хати Лазюти?»

Ніч набухала холодною липкою мрякою, з невидимого неба просівався й німий дрібний дощ. Ісак помітив його, коли взявся за мокру металеву ручку дверей. У темних кімнатах без світла відчув себе спокійніше. Хотілося їсти, але думав про

невідкладне. Сюди ж повернулися Тесля, Никифор Семенович, Кравчута... Мабуть, десь тут і Степан Журавель. Ісак завтра рано загляне до Никифора Семеновича — той трусить сажу в димарях, ремонтує дахи (це для стороннього ока). Ісак зайде сказати про Булавенка і наїсться чогось на цілий день. Якби ж тітка Галя була здогадливою і відносно харчів... Ні, холод, порожні шафи й столи роблять і рідний дім чужим.

Ісак намацав у мисці кілька нез'їдених слив. Заморивши хоч трішки голод, відчув, як ниють ноги і гуде в голові. Чи, може, це поїзд? Може, ось-ось із Кривої посадки вискочить ешелон, і накинеться на Васюківку його розгонистий перестук сотень коліс, скрикне гудок на Павлівському переїзді, вибухне дзвінким гуркотом на залізному мосту через Вовчу? Відбиті в пам'яті звуки, цілі зливи звуків, їх наростання, завмирання в далечінях були такі необхідні Ісаку, як спокій і надія на завтра. Він ходив-тинявся по кімнатах, у кухні, на веранді, наче сподівався знайти, повернути собі минуле, діждатися його бодай із гомоном поїзда... Та не чути нічого... Натикався руками на якісь речі, потримував, вгадував, оживляв у пам'яті голоси, образи батька, матері, брата... Ранки, дні, вечори... Все залишало нерозв'язний тягар на душі... Впав на стару, скрипучу канапу; обличчя ще не встигло сприйняти холод жорсткої, витертої клейончатої оббивки, як він заснув.

І знову повз нього йшов поїзд, спершу повільно і з кожним вагоном швидше й швидше. Йому ж треба неодмінно вхопитися за металеві ручки кондукторської площадки... Одного вагона чомусь пропустив... Кинувся до іншого — заваленого залізниччям. Ось до пультмана видертися б на зцеп... Останній вагон промигнув... І залишився серед замовклих

рейок... Десь там, куди пішов поїзд, ясніла смужка обрію...

Щось реальне почув лише вранці. Якийсь тупіт і здушені чоловічі голоси.

3.

Аркадій Петрович гамував своє збудження газетою. Прошкандибавши за Булавенком до кімнати, в якій мешкали разом, він на всю викрутив гніт каганця і припав до газети. Це був перший номер окупаційної «Дніпропетровської газети». Читав проникливо і голосно для двох.

— «Вся наявність вугілля, коксу, дров і торфу вважається конфіскованою. Зазначеним паливом, незалежно від того, чи воно є власністю, чи ні — можна користуватися тільки з дозволу господарського командування... Особи, що порушують це розпорядження, будуть суворо покарані».

Голос Лазюти впав — із сіней ішла дружина.

— Ми приберемо його завтра вранці, з квартири.— Похмурий Булавенко ожвавився з цим рішенням.

Ліда Архипівна не відразу, як зачинилися двері, покинула сіни — за порогом переставляла намокле взуття на сухе місце і немов простежувала, як сумно виходив Ісак з двору на нічну вулицю. Цієї хвилини не дочула перших Карпових слів, лиш «завтра вранці, з квартири». Це щось означало, а вона, як могла, пильнувала чоловіка.

— Що там «завтра вранці»?— опинилась перед столом, засланим газетою. Засмучені чорні очі на уважному, вродливому обличчі — струнка, ще молода жінка чекала відповіді.

Булавенко перед матір'ю Жанни вдавав себе на бурмосеним, незалежним, і це допомагало йому

приховувати своє побоювання несподіванки — Ліда Архипівна була відверто проти того, щоб він мешкав у них і спілкувався з Аркадієм. Жінка помічала, що від неї з дечим ховаються, що в їхніх стосунках уже діє нерівність: Аркадій, було видно, страждав від своєї залежності од Карпа. Жінка дивилась на обох сердито, зневажливо, але розмовляла з «зятьком», як називала Карпа, обачно — його іноді вже підвозили до хати на горбатовому автомобілі.

Карпо ткнув пальцем у газету, сказав докірливо, явно адресуючи свій тон гостроязичкій господині:

— Уже рвуть залізниці. Недалеко від нас — на Роздорах. То самі палили свій хліб, тепер...

— Ви говорили щось про завтра. Може, й мені скажете, яке в нас буде «завтра вранці»?

— А-а,— Булавенко вдав, ніби забувся, про що йшлося, але збрехати перед допитливими жіночими очима не одважився.— Аркадій Петрович вам про це завтра скаже.

— Як мені, то вже й до завтра ждати.— Ліда Архипівна знову передчула якусь змову, щось недобре, до чого Булавенко затягав, мов у трясовину, її чоловіка. В душі наростали незгода, протест. Вона дивилась на Булавенка й Аркадія, не розділяючи їх. Зітхнула, і ніби полегшало їй.

— Ви ні з чим не крийтеся від мене. Живете в моїй батьківській хаті, і якщо зробите щось невгодне людям, заведете отут якесь кубло, погане кишло, знайдуться такі, що й сплять нас. Шепталися про негативи, і вже не бачу їх на своєму місці.— Вона звернула сумно-суворий погляд на чоловіка.— З війною життя не кінчається. Іти по рівній стежці легко й гарно, а по слизькій, по кризі чи багнюці — треба дивитись та дивитись, куди ставити ногу. У жінок є розум, серце, а ще й діти.

Одні ростуть, інших ще народять. Вони і майбутніми дітьми вгадують добро і зло. Не дивіться на мене, як на ворога.

— Ви ще нічого не знаєте про негативи?— Карпо неприємно зиркнув на Лазюту. Той замахав на нього руками, мовляв, замовкни, спинися!

— Я все тобі розповім, Лідочко, все,— Аркадій благав і виправдовувався.

— Та ви уже все мені сказали.— Вона відчула, що в неї терпнуть ноги, й схилилась до одвірка.— Одніс, віддали...

За короткий час, що минув з приходом окупантів, її хату вже поділили на дві половини: в більшій жили Аркадій і Карпо, вони часто зачинялись, бурмотіли, допізна не спали — від них з-під дверей сотався чужий запах тютюнового диму; саме життя в одній хаті мовчазно поділялось надвое — спільним залишався тільки стіл і розмови про їжу. Ліда Архипівна беззмінно працювала в бухгалтерії, мала справу з цифрами, групувала їх, не проникаючись тим, що за ними стояло, лише б узгоджувались так, як необхідно. Щось від нудної циферії, конторської одноманітної роботи — збіднені думки, занижена самооцінка себе, своїх надій і можливостей — перейшло на життя, на ставлення до одруження після того, як її чоловік загинув в автомобільній катастрофі... Приїжджий фотограф дарував їй ретушовані знімки Жанночки, потім і її з донькою, осипав гостинцями, був він самотній, у поведженні ввічливий, добрий, на зріст височенький, а те, що накульгував на праву ногу, до того можна й звикнути. Вона була молода, вродлива, заробок на двох мала скупенький, отож щедра на красу природа і відповідна їй людська гордість поступились перед необхіднішим у житті, і вона прийняла Аркадія. Окупанти не обійшлися без неї і

запросили до контори на ту ж саму роботу по обліку, але нині, збираючи повідомлення з сіл по заготовках городини, фруктів, олії, масла, вона сприймала багатозначні цифри по-іншому, боляче, нетерпеливо; коли б могла, то всьому тому, що відбувалось за ними — вивозка на станції, безперервна відправка до Німеччини, — перешкоджала б, позбавила б оті цифри, які виструнчувала у відомостях, болючого, знущального для людей змісту. З цим відчуттям прийшло, поглибилось її розуміння ролі кожної людини в цьому підневільному житті, яке зайшло, настало і в'їдалося в землю, в господарства, в людські душі. Карпо жив у них. За столом, коли і йому клала, насипала їжу, як і чоловікові, він гнітив її. Підкоряв же невідступною переконаністю в тім, що Жанна далеко не могла заїхати з військовою госпітальною машиною, що Жанна, так само, як й інші, перехоплені ворожими військами десь на Дону, повернеться до Васюківки, прийде голодна, боса, несподівано постукає у вікно... Ліда Архипівна мліла, плакала від цих Карпових передбачень: згадувала, як Жанна, студентка місцевого учительського технікуму, поверталася з кіно, гучно кидала хвірткою і двічі по двічі стукала у вікно, біля якого стояло материне ліжко. З поверненням до контори Ліда Архипівна щодалі частіше згадувала про Василя Бабича, в кабінеті якого уже сидів фольксдойч, поставлений гебітскомісаром Фуксом, про котрого розповідали тільки смішне. Від Карпа ж і почула в один з перших днів окупації, за вечерею дома, за столом, коли чоловіки весело приливали якийсь свій успіх... Винищувальний батальйон Бабича розсіявся по селах району, і Карпо пообіцяв найскоріше виловити всіх по родичах, скиртах, залізничних будках — допоможуть йому в цьому команда лейтенанта Фейге і група

СС, яка прибула до Васюківки. Не допустимо їхніх диверсій! Не буде в нашому районі ні вибухів, ні пожеж, а значить, і помсти німецької влади над населенням.

«Ми самі знищимо більшовицьке поріддя! Усі будете боротися проти нього!»— Булавенко озвіріло гатив здоровенним кулаком по столу, аж посуд підскакував і перевертвся.

Її душа бунтувала проти заподіяного Карпом та чоловіком. Скляних платівок Ліда Архипівна ніколи не брала в руки, лиш розуміла, що це — відбитки тих, кого знала. Комуністи виїхали з району на схід, пішли на фронт, але залишився Бабич і з ним цілий загін. Що буде з ними?

— Віддали Гітлеру людей і себе.— Ліда Архипівна сказала і пішла в сутінок своєї половини хати. Сумна, зів'яла, підкошена вдруге долею. Бачила себе одинокою. Чоловіка зрікалась з тими його скельцями...

Сиділи нарізно, поглинуті тим, що принесла їм дощова ніч і що звело їх кілька тижнів тому. «Я таки сказала їм те, що хотіла, що думала! Може, візьметься за розум...» Вона розбирала постіль і завмерла перед вікном, щільно закритим віконницями. Ні, то лиш вчулося щось таке... Голосно заплакала.

— Кого вам так жаль?— нагло спитав Булавенко через двері.

— І хто колупатиметься в моїх негативах? Чому ото відразу в сльози та в розпач?— подав свій підголосок Аркадій.

Її наче виштовхнула проти них якась нелюдська сила:

— Дочки своєї жаль. Це для неї ви посіяли горе на весь вік! Не тямите хіба, що накоїли, скільком завдали гіркої біди?

Вона стояла віч-на-віч з Булавенком, опираючись об одвірки, наче розіп'ята, з паленіючими ненавистю очима. Готова була боронити себе руками, напруженою жіночою постаттю. Била словами:

— Самі будете начитувати їм прізвища, шука-ти, хто й де. Обидва! Випустила я страшне зло зі своєї хати.— Вп'ялася поглядом у зелені Карпові очі.— А тебе нащо прийняла в дім?

Булавенко позадкував від неї:

— Коли я мав гвинтівку, ви накопичували для мене подушки під саму стелю. Я покину вашу хату. Піду! Вам шкода комуністів, а я буду розстрілювати їх. І тих, хто плакатиме за ними! Запам'ятайте це.

Ліда переступила поріг, взялася в боки. Аркадій перепинив дружину сухими кістлявими чорними руками, випхнув назад. Брязкнув обома стулками скляних дверей.

— З бабою сваритись — краще відцуратись,— сказав Аркадій до Булавенка.

— Одцуратись? Повчи когось іншого. Я пішов за Гітлером через те, що не відцурався того, що мені все життя боліло.

Ліда Архипівна у верхньому одязі впала на постіль. Зрушилось її життя на глибину всіх літ, приповзало з п'ятьми, згадувалось тяжке минуле. На чоловічій половині не переставали бубоніти, дещо доходило й до її слуху.

— А хто бачив мене й тебе з наших, що вже треба сьогодні озиратися? Ну, скажи, хто?— доскіпувався Лазюта.— І що такого злочинного ми тоді зробили? Задобрили гебітскомісара хлібиною, якої вони боялися, наче міни, і навіть розперезали її кинджалом... Ну, ще тими дарами, нікому не потрібними. Твоя стара гвинтівка і п'ять кілограмів мого скла. Як писав поет: «Подари мене на прощаньє

пару милих пустяков». Оце ж вони і є дурнички-дрібнички. Фукс і Фейге посунуться далі на схід, у нас буде інша німецька влада. Звичайно, було б спокійніше, якби отой маленький лейтенант на сходах не підхопив мене, я б поточився, впустив свої негативи, і поторохтіли б вони по східцях униз, перемололися б... Чортяка його знає, як воно дивно все складається. Не заради чогось там я поліз на другий поверх до кабінету фюрера райуправи. Заради себе і неї ж, щоб спокійніше можна було пережити їх.

— Ну-ну, ти не забалакуйся, фотографі! Якби ти не хотів показатися на очі комісару, ми б знайшли твердіших у ногах і вірі. Де ви роздобули оту Дашку-монашку? Це вона, як сорока на хвості, рознесла по Васюківці, хто ходив і що хто підніс. Одна жінка — теж добрячий базар, коли її слухають. Я сам чув, як вона вихвалялась перед іншими: «Свої випічки таку хлібину напушила, що гебітс-комісар не міг нанюхатися її духу».

— Так це ж по твоїй слідчій галузі!— вхопився думки Лазюта.— Постав її перед собою, пригрози карцером, щоб язика не розпускала. Може, пізніше вам доведеться її заслати в якийсь монастир аж у Київ. Вона, кажуть, співала в хорі при васюківській церкві, що стояла в центрі. Ніяка вона не черниця! У чорному ходить для маскараду.

— Займати карцер монашкою Дашкою ніхто не буде. Все, що ти говориш, не варте й щербатої копійки. Решетом у воді зірки ловиш! Заколисуєш мене, щоб я скоріше заснув, чи що?..

Напівсонним голосом Булавенко розвіз останні слова:

— От завтра вранці буде роботка-а... Вашому домашньому другові я не дам виспатися... В іудейському раю нехай царствує слинявий Ізько...

Згадані імена морозом пробігали їй поза спиною, вона боялась скрипнути ліжком, завмирала, провалювалась у сон так, ніби вже була й не в своїй хаті, а волокалась кудись за своєю душею і зайшла далеко, шукаючи і притулку, і свою дочку.

«Завтра вранці...»

Прокидаючись, Ліда Архипівна наражалась на перервані думки й страхи. Уже потерпала за те, що так обстоювала своє: під цю пору серед людей не кожний відкриває і своє обличчя, не те що душу. Боялась, аби не почули її зітхань. Як же їй стерпіти перечуте цієї ночі? Як дивитися в очі «зятькові», своєму чоловікові, коли про таке радяться між собою? Як подавати їм на стіл святий хліб насущний?

Ісак почув крізь сон тупотняву під вікнами і глоси. Удари в двері здригнули дім, і став він ураз не захистком для нього, а ніби перевернутий вітром порожній ящик.

У кого йому поспитати словом, поглядом, як триматися одному проти солдатів з гвинтівками й автоматами? Згадав про свій пістолет з обоймою патронів, затулений плінтусом у щілині — Ісак міг вихопити його вмиль. Але ким йому бути в ці страшні хвилини — партизаном чи васюківцем, котрий прибився додому з окопів? Ідучи серед білого дня до Васюківки, Ісак найбільше покладався на здібності переконати будь-кого у своїй нездатності воювати, стріляти, вбивати — він хоче просто жити, служити навіть окупантам у якійсь майстерні чи грати в оркестрі: ось при ньому і власний мундштук для труби-кларнета. Наївність навіть у своїх найсерйозніших намірах може серйозно сприйматися лише такими ж наївними недоумками. Ісак був

наївним простаком, домагаючись залишитися на окупованій території. Ніхто не розпізнав у ньому людину, неспроможну стати бійцем. Він визирав у щілинку запнутого вікна, бачив тонкостволі автомати і перебирав жадібними, повними страху, чорними очима людей, шукаючи серед них тільки одного. Не знайшов нікого з васюківців у шерензі німців і далі, за ними. Ісак розгубився ще дужче і вже не пам'ятав, де він і що з ним відбувається. Тупотнява насувалась на нього, в ній і затріщали проламані двері... Таке зчинялось десь далеко, там, на заході,— він бачив це в кінофільмах. Він обернувся на той тріск і грюкіт чобіт і уздрів перед собою лиш тонкі цівки автоматів з високими мушками на кінці. Люди, їхні очі, руки, обличчя були для Ісака однаковими, як і їхня зброя, шинелі, кашкети... Він примітив найнижчого серед них, з погонами офіцера, який пропихався між тісно стулених солдатів. Без розмашки офіцер стусонув його прямо в рот, у ніс і в очі чимось болючим, мабуть, залізом. Ісак не встиг навіть підставити руки, аби зм'якшити удар. Ніколи й ніхто за двадцять літ життя Ісака так не бив, і вся його сутність — почуття гордості, гідності, честі, страху, готовність кинутись на ворогів і загинути — вся життєва снага спалахнула в ньому: «За що?» Але цієї ж миті хруснули суглоби в плечах і ліктях рук — його зв'язували, били в голову, в спину. Всі сили тепер кинулись на захист болючих місць тіла, а він ще метався очима, перебігав по однакових обличчях, шукаючи одне. «Карпо! Карпо!»— кричав у собі. Тільки він, Карпо, побачивши Ісака в такому становищі, міг би відповісти йому хоч би одним поглядом. За що?! Він міг би врятувати його.

Ісак стояв, оточений натовпом німців у домі, де виростав, де ще жив дух його родини, але вже не

міг сягнути й промінчиком спогаду в те, що було колись, недавно, його стискували пекучими обручами болі, він лише намагався переймати увагою, звідки били, куди, щоб як-небудь оберігати себе. Він ще й ще дивився перед собою, кудись далі, вище голів... Та ось перед ним постав захеканий чоловік з обличчям степовика, у кепці, в куфайці нашого краю. Ісак стрепенувся, як на подих свіжого повітря. Німецькі слова посипались на нього з усіх боків, чоловік сопів кривим носом і кидав в обличчя із бризками слини:

— Партизан?! Партизан?!!

«Партизан!»— відлунилось у свідомості, в мізку у пекучих болях Ісака. «Партизан!»— відповіло стогоном тіло. До нього наче озвався пострілом його пістолет, затулений плінтусом. «Партизан»,— мовили очі й непорушні, закривавлені губи.

Полум'ям змигнуло в уяві: от би зараз стріляти, стріляти в них! Випалити б у них всю обойму і впасти на підлогу рідного дому мертвим.

«Партизан?.. Партизан!...»

Його били чобітьми в живіт, нижче, штурляли на виставлені цівки тонких стволів автоматів, а ті відкидали назад. Між ударами він чув одне лише слово «партизан» і чув своє, яке звучало у всій його істоті, в болях... Раз він побачив, а може, то здалось, знайоме обличчя, воно промелькнуло перед очима, коли падав... Його попхнули в інший бік — і вже перед очима було все інше. На ті повторювані запитання перекладача пам'ять Ісака мовчазно відповідала словами присяги, іменами, голосами товаришів, і чим дужче йому боліло, чим менше сил зоставалось у його тілі, тим частіше імена товаришів зринали в пам'яті, і він бачив тільки їх. Вони стояли незримо там, куди він звертав свій зір над усім тим, що чинилося з ним уже на подвір'ї. Він

мовчав, замкнутий вірністю, клятвою перед таким же червоним, як кров, що заливала очі, прапором, перед тими іменами, словами, котрі звучали в ньому...

Через деякий час його скинули на кузов машини і протягли по днищу. Він зойкнув і затих незрушній. У щілини запухлих очей побачив, як між постратами солдатів попливли назад від нього верхів'я дерев, дахи будинків, і що далі — швидше. В русі йому стало ніби легше дихати. Від того лету дерев над головою в його ногах ожив спогад молодечого бігу, лету над травою, землею... Він не витрачав гаснучих сил на думки про те, що стане з ним за кілька хвилин чи за годину — залишком тепла крові, енергії серця, тривалістю думки прикипав до того, чим жив останні тижні й дні найвищого свого обов'язку, довір'я товаришів... Це випало йому в найтяжчу пору для його Васюківщини, для батьків, для народу. І прийшла його клятва усіма, хто був з ним в уяві, баченні крізь кров, яка заливала очі. Смертним мовчанням послужу вам, хто залишається — вас багато, у вас є зброя... З вами Василь Васильович...

Дерева, дахи зникли. У просторі, який ще діставався його зору, він бачив хмари, зграї граків — їх наче відносило вітром. По зринулій над ним кручі Ісак зрозумів, що зупинилися над Вовчою, за селом... Тут недавно і він копав протитанкові рови...

Його знову потягли за ноги по днищу, в спину йому запекло; холодна земля, на яку впав, пригасила той вогонь болю. Його підняли, поставили на ноги, підтримуючи за пошматований одяг. Тепер він побачив перед собою зовсім інших людей: вони світилися плямами білих облич, іскрами прикрас чи знаків на одязі, золотом пенсне. Просто перед Ісаком стояли низенький і високий, біля них пере-

кладач, якого вгадував з обрисів постаті й куфайки, ще якісь постаті обіч цих.

— Гебітскомісар звертається до тебе: ти партизан? Назвеш своїх, скажеш, де їхня зброя, і тобі подарують життя. Чуєш?!

Вільгельм Фукс у цей час щось промовив до лейтенанта Фейге, кивнувши на молоді, оголені у прорвах штанів міцні ноги Ісака: той стояв твердо, угрузнувши босими ступнями в глей. Фукс шарпнув очима всю постать і, наткнувшись на спотворене пухлинами, кривавими ранами обличчя, на злипле загусклою кров'ю волосся на голові, похапцем став поправляти на своїй голові великого здибленого картуза.

Ісак мовчав. Фукс зіщулювся, зібгався увесь, повернув вухо до Ісака.

Ісак мовчав. Він жив тільки зором, вдивлявся у постаті, котрі мріли йому на схилах пагорба. Між кущами нагинці, рачки сюди пробирались хлопчиська. Вони падали й скочувались униз. Великий світ життя хлюпнув йому в душу, і защеміли очі.

— Ершіссен!¹

Ісак зрозумів сказане по-німецькому. Це слово повторювали інші. Його значення підтверджував і той рух, який воно спричинило. Ісак уже не сприймав, що чинилось із його тілом,— як смикнули його, як важко пересувались йому ноги, грузнучи у вивернутий на поверхню глей. Він zostався один. Попереду, просто перед ним, і так близько, вгледів лише кількох виставлених вряд солдатів. Не відчував свого болісного дихання і як билося його серце. Лиш земля під ногами озивалась до нього, не холодом — силою, міццю, на яку хотілося стійкіше опертися. Може, нею ожили, пробудилися жадобою

¹ Стріляй! (Нім.).

руху його молоді ноги. Він глибше вдихнув повітря. «Утікати!»— скрикнуло в ньому.— «Річка!..» Ці поняття вдихнули його плоті незламний дух... Він встиг лише похилитися в бік Вовчої і тут почув оглушливий, злитий з багатьох вибух. Може, то були гострі стріли, бо пронизали йому груди, задзвеніли в голові, сяйнули в мізку тисячами іскор... А він наче біг, на тополі, на білі хати край села. Ще живі ноги, уже підломившись, несли його... Несли в згасаючий світ...

У куцах густої безлистої акації, що росла понад шляхом, поблизу якого вранці купчилися німецькі машини і топтались солдати, офіцери, де залп шма-тонув тишу, увесь цей день товклися хлопчиська, пересовувалися навсидячки і навкарачки, аби не видно було їх. Увесь час вони пильно стежили за глеюватим бугриком і ждали, чи не заворушиться він. Їм здалося, що Ізя-трубач упав тоді на глей живим... Вони б одгребли його руками, аби заворушився. До мертвого ж підходити було страшно.

4.

Васюківка вдруге почула залпи над Вовчою. Серед жителів піщаної Крутої вулиці, мабуть, найдужче вразив цей залп Ліду Архипівну — смертю людини, котру знала з дитини, бачила в себе дома поруч із своєю дочкою-школяркою, вразив страхом перед зимою і замовклим, холодним обрієм сходу... Булавенко того ранку пішов з їхньої хати на світанку — Ліда Архипівна вдала, ніби не чула, як він набивав мішок від парашута своїм одягом і взуттям, якого вже надбав чимало, як тихо перемовлявся з Аркадієм, і лиш чекала, коли він причинить двері і хвіртку на вулицю. Він це, як личило «зятьку», зробив тихо й чемно, але вона з чо-

ловіком того ранку не розмовляла, не зустрічалася ні разу й поглядами. Була неділя, на службу до контори не йшла, отож коли через двори добігло, що «беруть Браславського», стояли мовчки вдвох, спершись на ворота, аби щось почути від перехожих.

Постріли вранці пройшли через людські душі по свіжому сліду, ще дужче напруживши тяжкі тривоги, а Фуксу, Фейге й усім з ними вони принесли вдоволення — для чистої совісті відразу позбулися останнього єврея у Васюківці. Гострий морозний вітер прискорив несподівану для неділі процедуру, бо пропікали карателям слова Булавенка, перекладені Гюнтером, про те, що Ісак прийшов до Васюківки з Дубовиків, що він з партизанського загону Бабича, що партизани розсипалися по селах, як голки в сіні. Отож недарма передбачені на неділю розваги офіцерів довелося відкласти. Гауптман Фукс уже відіслав додому кілька фотознімків Лазюти: як він хизувався, сидючи на сірому, яблуками, тонконогому коні, а Булавенко збоку тримав на руках його шинель; ще один — як стежив, нагнувшись до коня, за роботою коваля на подвір'ї кузні, коли той підковував його жеребця. На цю неділю було призначене тренування офіцерів з їзди на конях під наглядом доброго шефа райуправи. Коні цього дня залишалися в стайні, а з гаража райвиконкому по обіді викотились чистенькі, сухі пікап і БМВ, заповнені військовими й цивільними. Машини тихо проїхали до рогу, де стоїть з'їдена негодами століть кам'яна баба, схрестивши довгі тонкі залишки рук нижче живота, за нею повернули в степ, як недавно на світанку і два партизанські вози, і хватили далечінь на доступних швидкостях по старій, вибоїстій бруківці. Далі шлях у напрямку Дубовиків пролягав малоїжджений, стужавілий і гладенький.

Попереду їхав пікап, хляпаючи провислим від порожнечі кузова брезентом. Команда Фейге мала конкретні обов'язки: запобігати можливим замахам з боку більшовицьких залишків, гарантувати безпеку життя імперським німцям та нести з собою той самий страх перед німецькими заходами, який повинен бути в місцевих жителів сильнішим за відвагу до боротьби. Солдати Фейге з пафосом відданості, як і їх командир, поривались до дії і тому за селом запалили по другій сигареті: тутешній степ під осіннім небом, кілометри безлюддя й незібрані ниви кукурудзи обіцяли щось несподіване. Фукс посадив до своєї машини перекладача Леопольда Гюнтера, котрого, певно, по якійсь асоціації чи з особистих симпатій нарік применшеним ласкавим ім'ям Лепольд, що відразу стало й прізвиськом. Необхідним супровідником став Булавенко — він настирливо втирався в довір'я господаря району.

Капітан Фукс, оглядаючи ниви, скирти, невеликі клини потемнілої від морозцю, притрушеної легеньким сніжком озимини, занурювався в тепло машини і своєї добротної шинелі, у втішні відомості обліку зерна, худоби й обіцянки залізниці в найближчі дні все це вивезти.

Шеф, сидючи спереду, звично придрімував на гладенькому ґрунтовому шляху, вказаному Булавенком.

Карпо, махнувши за селом рукою вперед, лаконічно, по-сільському пояснив дорогу:

— Отак-о їдьте прямо й прямо, скільки бачать очі.

Мовчанка екіпажу вела Карпа кудись назад, від людей, з котрими їхав для вирішення важливих справ. Розумів, що їм необхідні його супровід, участь, допомога, котра назавжди визначала його власну долю. Зважував у думках чомусь не свою

долю, а взаємини з Гюнтером, до якого в ньому навально згромаджувалась неприязнь.

Фейге вів перемови з Лазютою при Гюнтері, отже, перекладач уже знав, що про Карпа розповідав Лазюта,— адже фотограф крутився серед «яструбків», чув, кого вивозили в степ скирти палити. Булавенко поки що відкрився перед своїм начальником лише з тим, що син розкуркуленого. Після того відразу Леопольд якось доїдливо гукнув:

— Ей, ти, куркуль,— до шефа!

Згадав Карпо в ці хвилини похмурої мовчанки на карб Гюнтеру того «куркуля» і ще дещо. Перекладач не пропустив того першого ранку, як Булавенко з Аркадієм Петровичем удвох ще в сутінках підкрадалися до будинку райвинконкому, до якого вчора вивантажили Фукс і Фейге свої домашні чемодани й подорожні нажитки — за ворітьми стояв не солдат, а невідомий цивільний у куфайці й шапці, пом'ятий, брудний з виду, тримаючи в руці залізну скриньку слюсаря чи кондуктора товарного поїзда.

— Стійте! Чого шпигуєте? Хто ви?— перепинив один двох, обмацуючи їх косими водянистими очима.

— А ти хто такий будеш?

— Я — арієць!— Він так вимовив це слово, наче брязнув об землю скринькою, аби налякати.

Булавенко тримав на ремені через плече самозарядку. Перекладач зміркував, що в цьому була його сила, і вхопився Карповою зброєю:

— Здай!

Лазюта відступився, навіть захилився в куші, бо пазрівало щось небезпечне. Булавенко розгубився — його розрахунки на побачення з начальниками німецької адміністрації опиралися тільки на цю гвинтівку і обсмоктану фразу, яку заготував для

високого пана. Хто ж цей забіяка, якого він ніколи не бачив у Васюківці? Стояли один перед одним, груди в груди, поїдаючи один одного очима, готові вп'ястися пазурами в горлянку. Булавенко почував себе дужчим за «арійця», хоч той і обхопив гвинтівку за самий затвор, однак самовпевнений дивак так гордо назвав себе арійцем, що від того наче потерпили йому руки. Ніхто й ніколи досі не міг отак перестріти Карпа. Хто ж розніме їх? Карпо сам вчинив би з цією людиною що захотів — її одяг просяк смородом мишачого посліду й прілої соломи. «Миша паскудна!» — подумки товкмачив Карпо, а його рука аж синіла — так стискала цівку. Струм непокори й спротиву бився у його дужому тілі.

З глибини парку на стежці раптом появилась висока жінка, вся в чорному, схоже — у траурному вбранні.

— Ось вона скаже тобі, хто ми такі. Пустити! — Булавенко несподіваним різким рухом вирвав гвинтівку з руки невідомого.

Назустріч жінці вийшов Лазюта.

— Ми до пана комісара з хлібом-сіллю, з припідношенієм од васюківської громади, — на відстані ласкаво промовила жінка, йдучи прямо на невідомого. — Ми од усієї громади. — Вона кинула відчужено-роблений погляд і на Лазюту.

Солдат з команди Фейге вийшов з воріт, він — наче намальований, парадний і суворий, якусь хвилину розглядав групу збуджених місцевих жителів. Уже розкрив рота щось вигукнути на всіх, коли упізнав Лепольда, підбраного в полі...

Згодом жінка в чорному, Лазюта й Булавенко увійшли втрьох, у супроводі Фейге, Стефана й Гюнтера до кімнати Фукса на другому поверсі, яка мала стати його кабінетом. Перекладач тоді, роз-

жовуючи фразу Булавенка, все-таки штовхонув здорованя в білих засиджених штанях і розтоптаних сандалях таким поглядом, який здався Карпові найогиднішим косяком...

Булавенко сидів у авто за спиною гебітскомісара. Хитавиця повертала Фукса в нудний стан тривалої поїздки. Перед Карпом згойдувалась напнута, засмагла, пристаркувата шия, Карпо намагався проникнутись добрим почуттям до шефа і збирав докупі в думках усе, що мав зробити в Дубовиках для нього. Та не дав той додумати все до кінця.

— Булавенко.— Він помахав перед собою піднятою рукою. Карпо підскочив з місця, нагинаючись, як тільки міг, до шефа.— Ти зналь командир Бабич? Да, зналь.

Булавенко опустився на сидіння, наче його хтось осадив за плечі, й зиркнув на Гюнтера — той ніби відштовхнув його своїм поглядом. Дух Булавенка впав, страх скував його мову.

— О, не говори зараз. Ми будем все розказаль, слухай,— Фукс знову, тепер уже заспокійливо, помахав перед собою піднятою рукою і легко розгорнув фразу за фразою своєю мовою.

Леопольд слухав, проткнувши голову до шефа і не зводячи очей з Булавенка. В цій же позі переказував, що почув:

— Гебітскомісар розуміюче поставився до твого шоку. Він тобі цілком довіряє, пане Булавенко. Але в наступних поїздках тобі зручніше й корисніше для Німеччини буде їздити в пікапі Фейге.

Булавенко обмер, сидів безчулий. Йому здавалося, що ось зараз зупиниться авто, першими вийдуть німці, поставлять його перед собою в кюветі і розстріляють. Лише слова шефа, що не відразу дійшли до його свідомості, повернули йому якесь самоволодіння.

Фукс обернувся до своїх супутників так, щоб хоч краєчком ока бачити Булавенка; його худа, довга шия вкрилася сухими, дрібними зморшками, а обличчя, з напругою обернене до Карпа, ніби світилося чулістю. Шеф і руку поклав перед Карпом, розправивши довгі, кістляві пальці. Говорив до обох, а пальцями, які загинав після кожної перекладеної фрази, ледве не діставав повної щокви зблідлого Булавенка.

— Хто вчинить злочин проти нашої, моєї, влади,— він смачно прищокнув і загнув указівний палець,— хто підбурюватиме до невиконання наших, моїх, завдань, хто вчинить насильство проти мого службовця або нашого союзника,— шеф вказав пальцем на Карпа,— хто нищитиме будівлі, худобу, ухилятиметься від трудової повинності,— Фукс тепер розправив вказівний палець і зігнув його так, наче натиснув на спусковий гачок гвинтівки,— розстріл!

Він ще напружив шию, подивився на Булавенка обома холодними, плюсклими, без глибини й певної барви, очима:

— Розстріл! Ти будеш серед своїх знаходити ворогів наших і твоїх, будеш з лейтенантом, ні, оберлейтенантом Фейге, а ми будемо робити їм смерть. Фольксдойче не буде палити, шкодити, вбивати нас, ми знаємо,— він поклав свою руку на руку Гюнтера.— Твої партизани і хто не буде з нами, той — більшовик!— Ще показав прижмуром і пальцем, як стріляють, і відвернувся, застиг у твердій позі самовпевненої людини.

По розлогій впадині степу, обіруч шляху, який прагнув далі, на бугор, тим часом показалось видне здалеку село: двома рядами понад вибалочком рябіли хати, між ними клубочились сизими хвилями вишневі сади, над усім там і там височіли осоки. По цій же долині ген-ген проступали

з імли далечіні хутори, помітні лиш верхів'ями дерев, силосними баштами господарств,— а весь простір наче затоплено смутком, нерозвійною млою, що точилася на землю з хмарного неба.

Фукс любив їздити, та лиш недалеко і не до втоми. Ще малим він часто залишав подвір'я з мамою на батька, і вони їхали в гості до родичів у Берлін. Після мочарів, рудих озер і подвір'їв з купами гною, худобою, засміченою, втопаною землею, місто здавалось хлопцеві святковим чистотою і тим, що в ньому на все так приємно йому дивитися. Ті враження юнака від свого подвір'я і від Берліна стерлися, розчинилися, поступилися іншим, коли взявся господарювати сам і вдивлявся в усе, що робив, що доглядав, що збирав, ростив, що сам продавав (зосталося з тих молодих років у пам'яті вичитане прислів'я: главі родини належить продавати, а не купувати), і все його власне стало для нього потрібним, а місто лиш збурювало гуркотом, ідеями, примхами попиту людей. Свій хутір трьох господарів-гросбауерів він вважав райським куточком на планеті. І зараз неосяжний простір пробуджував у нього меланхолійний настрій. Він і не намагався уявляти собі того села, куди їхав, воно було чужим, байдужим йому; земля, і дерева, і те, що він знав, скільки і в якому селі лежить для Німеччини призначеного хліба й усякого добра, сповнювали його почуттям оптимізму.

Перед селом шлях почався розмішений, машина петляла, оминаючи вибої. Фукс, не обертаючись, замахав над собою рукою, розреготався.

— Булавенко, говори, ще говори, як бив тебе батько... О, хорошо!

Людина вважає себе володарем долі, коли сама обирає напрямок і спосіб діяльності, до кінця повіривши в успіх своєї справи. А в що вірять?

Мабуть, найперше в справу батьків, якої вони навчають дітей і їм передають себе не в спадщині матеріальній, а з тонкощами, з майбутнім того, на що витрачено життя, вік. Було у Васюківці кілька вечорів, проведених за бесідами Булавенка й Гюнтера з гебітскомісаром — гауптманом Вільгельмом Фуксом. Він оселився у хатинці на подвір'ї райвиконкому, в якій жили конюхи й сторожі, але вона припала до смаку аграрію-городнику й grosбауеру з Сілезії, котрий уже господарем кілька разів перечитував Генрі Торо «Волден, або Життя в лісі». Фуксу з перших днів сподобався українець Булавенко, котрий відрекомендувався йому так: «Мій батько любив землю і хліборобство, він не віддав усієї сили і любові своїй землі. Він був крутий чоловік, часто бив мене за те, що я робив не так, як він. Я хочу бути таким, яким був він». У чистій, опорядженій, натопленій кімнаті за простою стравою і чашкою кави Фукс розмовляв з Булавенком і Гюнтером про Васюківщину, землеробство, худобу; його приваблювали відступники від усталеного способу життя й думання людей на землі, які Гітлер віддав і йому, Фуксу, у його володіння. Він прагнув якомога більше знати про Україну і її жителів. В один із таких вечорів Булавенко багато розповідав про свого батька, як він виховував і наломлював синів до господарювання. Розповідав чужинцям правду, якою ніхто й ніколи не цікавився, і Фукс сміявся, підохочував, розважаючись, і тоді Булавенко повірив у Фукса, що він триматиме його біля себе в господарській управі, що зробить і його господарем на тих низових васюківських землях, які Фукс одразу назвав золотими... Але чому ж він сказав йому щось зовсім несподіване — про Фейге і його пікап? Може, через те він змінив своє ставлення до нього, що сьогодні

рано-вранці Карпо прибіг до нього і скалатав повідомленням про Ісака Браславського? А може, Гюнтер доніс, що йому розповідали васюківські поліцаї про винищувальний загін? Про спалені скирти... Про партизанський загін Баби́ча, ві́рив він, ще ніхто з окупантів нічого не знає... Видно, Гюнтер хоче бути один наближеним до райшефа. Та й Фукс відверто симпатизує єдинокровному Лепольду.

Думки і сумніви Булавенка перервав сміх комісара, оте: «Говори, ще говори, як батько бив тебе... Хорошо!»

Карпові з цими словами комісара світ розступився, наче камінь звалився з його душі. Напевно, пан Фукс пожартував, що передасть його жандармерії.

— Мій батько не терпів на чистому подвір'ї ні соломини, ні пір'їни. Якщо мати або ми, діти, йшли до клуні чи до скирти по соломі, він перепиняв, коли до корзини не постелили ряднинку. Не доведи господи, пронести соломі без підстилки! То ж йому на цілу годину вибирати, вимітати.

Фукс і Стефан уже налаштувалися на село — їхали потихеньку. Карпо затараторив, аби всіти розповісти.

— Одного ранку батько проти двору боронував чорний пар. Розпушена, чиста, чорна земля ниви тішила й радувала його найбільше за все.

Шеф уже знав, що це за нива — чорний пар, читав про нього й чув розмови. І Карпо розповідав йому, як доглядається хліборобами вигульна, кохана ділянка землі і які врожаї вона потім дає протягом двох років підряд, і тепер шеф аж обернувся до Булавенка, опершись обома руками на спинку сидіння, аби довше так утриматись і краще чути оповідача. Карпо повів далі річ пристрасніше, ніж досі.

— Ми, діти, теплого ранку бігали, падали, качалися, боролися на густій, молодій траві, і нам було видно, як батько там, за гони від хати, раз у раз проходив з кіньми, ведучи їх, запряжених у борінку. Він носив полотняний білий одяг, у нас були вороні коні, і нива ставала після борінки чорна, ото ж батько проходив у просвітку воріт кожні десять чи там п'ятнадцять хвилин, ясно біліючи. Раптом він чогось спинився саме проти воріт і посварився погрозово до нас піднятим у руці бато-гом. Ми так і завмерли: значить, нам не годиться качатися по траві? То ми й не будемо... Але батько сварився й після цього. Він гучно свиснув, щоб його ще й почули. Ми не зрозуміли, чого він хотів од нас, і вже поглядали на двері: чи не вийде мама. Звісно, як же вона могла не почути саме батькового свисту, коли він таким чином не раз викликав її, будучи парубком, з хати на вулицю. В нас усі так роблять на селі. І мама вже дивилась на нього, мов на Ісуса Христа, що явився із-під сонця, яке вже стояло височенько. Мама теж ніяк не могла второпати, чого ж батько увесь час махав до нас і на нас бато-гом. Та ось він нахилився низько, майже до землі, і почав гребти й відкидати назад себе руками землю, як це роблять кури. «Ой; лишенько,— забідкалась мама.— Та он же кури на купі гною гребуться. А киш-киш, прокляті. Хіба ж ви забули, що хазяїн паліччям б'є — ганяє вас із цієї купи!» Ми розігнали курей, батько повів коней далі.

Шеф не засміявся, нічого не сказав на цей спогад Булавенка, тільки дістав рукою Карпової голови, прихиленої до нього, і поплескав її, торкнувся навіть щоки. Тим, що їхали в машині, здалося, що шеф розжалобився. Гній, кури, коні, борінка, весняна нива, подвір'я, сім'я — адже цим він жив деся-

тиліття і раптом позбувся цього невідомо на який час, якщо не назавжди. Перейнята від батька праця стала його життям.

Карпо на якусь мить подумав про це, але за хвилину в машині всі зойкнули, — на сковзкому її зносило вбік, а попереду виднівся в балочці дірявий, кругляками застелений місточок. Стефан прикипів до керма.

Дубовики... Дубовиківські хутори... А шлях подерся вгору, щоб там кинутися до вибалка, в долину і знову спинатися на бугор, і так аж до самих донецьких кряжів, до самого моря, куди прагне цей степовий шлях, щоб влитися у сухий, надійний Азовський, з давніх-давен вперше позначуваний чумацькими возами. Самарські ліси, степове роздолля, колишне «пустельне, дике поле», де «шляхов не знать», «только живуть переходя», де «трави великі росли... як глянеш, так наче жито стоїть... підеш косить, косою не одвернеш», де зарослі терну, ковили, чилиги, степової вишні, де «звіра, і птиці, і риби множество єсть». Та вже у 1657 році Богдан Хмельницький благав царя російського, аби дав права жителям України на пересування по їхній землі, «бо запорозькі козаки, небагаті люди, ходять на промисли для ловлі риби і звіра на Низ, і тим харчуються».

Величезні степові простори Причорномор'я, Подніпров'я і Придоння, обміряні й обчислені за «генеральним межуванням», українські селяни й поселення розорали, розскородили, засіяли, пробудили до хліборобства.

«Українці, котрі жили по Міусу, — засвідчив західно-європейський мандрівник по Росії і кавказьких горах наприкінці XVIII століття, — орали великим плугом, впрягаючи в нього чотири пари волів». Від зимівника до пасовиська, від кошар до

водопоїв, від куреня до землянки, від хутора до хутора хтось прокладав перший слід, по котрому вторувався і цей довгий степовий шлях, що ним цієї неділі пізньої осені 1941 року їхали автобус «бенц» і легкове авто БМВ завоювницької держави, щоб досягти села споконвічних українських хліборобів і чинити над ними своє беззаконне право.

5.

Поклавши довідку польового військкомату до прискринка, в зелену коробочку з-під цейлонського чаю, ще до революції купованого, Мирон Якович того ранку відчув себе дома. Люди з «окопів» на горищі і в клуньці його не тривожили, як Марину, — вірив їм, хотілося навіть погомоніти з ними, що думають робити, що сам чув та бачив. Марина бурчала тоді на чоловіка.

— Випровадив би їх з двору. У кожного тепер свої окопи, і нащо нам чужі воші? Свої хати, не бійсь, недалечко, за бугром. Не віряться мені ці окопи.

Мирон прислухався, що діється на горищі, та не вкрадався звідти жоден звук, і він похмуро мовчав. Євген та Ванько озивалися до татка ніжно, жалісливо думали собі: «Що тепер він робитиме?»

Дома були нині всі, крім Степана. Хто почує щось про нього — де він, як йому? І згадували Маріїноного чоловіка — Яшка. Хіба він десь там стріється з ним... Мати не давала розводити балачок про це, не любила фантазій. Он корова, теля, гуси й кури за порогом — усе треба годувати й берегти...

Осінь прийшла без школи, то господарюйте нарівні з батьком...

Ярмола і його жінка не появлялись на люди, ні з ким не перемовлялись навіть через межу — стільки було таємниць за парканом, у хліві і в хаті, що не до сусідів... Мирон Журавель, без якого не обійтися своїм і чужим — один він уміє пустити двигуна й млина,— теж не потикався який день на вулицю, лиш допитувався у своїх хлопців, хто й що здер із «Чорноморця», надто ж оті мідні трубочки, ремінь, нагрівальну лампу. В думках, однак, ніяк не міг поєднати багаторічну роботу на людей в колгоспі з життям при насильних розпорядниках, які будуть... Будуть!.. Порядкуючи біля прикладка соломи — обставляв соняшниками від курей,— Журавель пересновував у думках поїздки до Первозванівки, ніч, коли зчепився з Тарасом. За три двори від Журавлів стоїть його хата. Як же тоді розпалився Тарас, скільки в нього ненависті до Журавлів, якими словами сипав при Євгенові, сік Мирона погрозами!.. Близьке, повсякденне глушило Миронові тривоги. От хоч би й двигун, єдиний у колгоспі. Немає для Мирона нічого більш зрозумілого з сільської техніки за цього «Чорноморця». Десяток літ вдень і вночі, на токах і в млині чахкає, мерехтять маховики, безкінечно біжить широкий пас. Мирон першим в артілі вивчив «Чорноморця» на курсах в МТС, опанував його потужність і примхи. Невже тепер позбавлять його праці на «Чорноморці»?.. Марія, дочка, залишилась на своїй роботі, і нині така ж непосидюща, жвава, як і була,— старається для своїх людей, щоб ферма, хоч мала, а жевріла, існувала. Тільки чому вона ніколи не доходила до батьківської хати, поки оті «окопники» трималися горища? Тепер, бач, забігає щодня, розпалена, нашвидку, зодягнена аби в що — достеменно в далеку дорогу, — завжди у гонах і поспіху.

Родина Журавлів лагодилась обідати, виглядали Марію. Дома — свекруха стара, глуха, клопочеться лише про тепло для ніг, а невістка, скаржиться стара, якраз і не дорожить теплом... Та відомо ж, що старим скаржитись і сваритись — як з гори бігти, вони себе наче підбадьорюють цим, правотою підкуражують сили.

Марині вчулося — наче хряпнула хвіртка, яка виходила на город, мати подивилась на Євгена; той миттю шмигнув від столика, хоч уже й пахло гарячим борщем. Мати посилала його по кілька разів на добу — послухати, чи вони й досі сидять?

Євген і зараз обійшов навколо клуньки, навіть постояв, хоч знав, що тих двох — басовитий голос і глухий, наче говорив зав'язаним ротом, — уже немає; хлопець виконував материне доручення по-своєму, він слухав більше й уважніше, ніж було потрібно, бо співчував тим, що виходили тільки вночі і зникали майже до ранку. Після «окопників» до клуньки ще ніхто не заглядав, з неї нічого не брали — такі люди, сказала мати, могли й покинути чи забутись щось таке, на чому й підірватися можна.

Євген кинувся до столу, відповідаючи батькові, матері й Ванькові разом: Марії не видно, хвіртку взяв на нижній гачок — цього домагалася мати, а братику підморгнув, мовляв, щось скажу.

— Машина! Дві! — скрикнув Ванько.

Господарі ще не встигли побачити їх, як вони одна за одною, впритул, зупинилися проти двору.

Мирон поклав, схоже — впустив ложку, бо подумав передусім про тих, що перебували на його подвір'ї. Він давно не звідував страху — траплялось це з ним лише коли двигун зненацька самодовільно зменшував оберти маховиків: тільки неполадки

з машиною могли збити його в упевненості... Поглядаючи на своїх, він розгублено піднявся із стільця, біля порога нащось узяв шапку, приготовану на холод. Вийшовши надвір, сильно вдарив за собою двері — не повірив синові, що в клуньці нікого немає.

Якийсь цивільний ішов попереду двох солдатів у темно-зелених шинелях і таких же кашкетах, з гвинтівками на ремені. Мирон не ступив далі порога й кроку, шапку тримав у руках, не помітив і того, що поруч, у вікні, були дружина й хлопці; дивився тільки на свого, намагаючись упізнати в ньому хутірського чи васюківського. Хто він? Чому веде до нього в двір чужинців? А той ішов рішуче й прямо на Мирона. Це нічого доброго не віщувало. Лиш довгий, аж до ботинок, темно-синій плащ, нацуплений на товсті, широкі плечі й приплескана до тімені кепка цивільного були своїм, зрозумілим і подавали якусь надію. Миронові вже здавалося, що він десь бачив цивільного, і тепер вчепився в нього напруженим зором, ждучи, коли той обізветься.

Карпо на відстані вловив схожість Степана з батьком. Непокрита голова з сивуватим волоссям, на яку спускались ріденькі сніжини, щось підказували Карпові, але схилена набік постать — це вже набридло Карпові од Лазюти, і виставлена наперед у руках стара шапка додавали люті. По тому, як спокійно, не роззираючись, ішли солдати, Мирон оцінив, нарешті, що їм нічого не відомо про «окопників». Тепер він завважив і короткі шинелі на них, і білуваті трафаретки на кашкетах, і розгледів біля машини двох офіцерів у повному спорядженні.

— Журавель?

Окрик відвертої, нетерплячої зневаги і погрози, чого Мирон не чув протягом всього свого життя,

враз обірвав дошукування в цивільному чогось знайомого, нагадав про суворий час. Мирон випростався перед червонопиким молодим селяком і став проти нього.

— Журавель. А ви хто такий будете?

— Я? Ось хто!— Карпо кивнув головою на солдатів — вони обидва стояли твердо поруч нього, насуплено дивилися на господаря, байдужі до Булавенка і його мови.— Я — знайомий комуніста Журавля Степана Мироновича, твого сина. Що треба ще казати?

Булаве́нко виждав якусь мить і відступив набік. Солдати враз опинилися біля Мирона, спонукаючи йти з ними. Мирон підкорився. Згадав про шапку і лиш тепер накинув її на голову. Чув плач Ванька, голос Марини; підніс руку, змахнув нею, не озирнувшись,— вся увага прикута до машин, до німців, що стояли біля них, і ще одного цивільного.

На подвір'ї розляглись приглушені долонями примовляння і плач Марини. Вона зверталась до хуторян, яких ніде довкола не було видно. Одвічно в селян живе дух громади, в неї вони шукають підтримки, порятунку й захисту отим слізно-благальним «Людоньки, та що це робиться на світі? Чи ви ж бачите наше горе?..» Хто почує голос і слова, добуті з глибини страждальної душі, у того краятиметься серце; в такі хвилини протест спроможний рвати кайдани, у самозахисті люди йшли за інших на смерть. Мирон відчув усе це, спиняючись перед ворожими людьми, в обличчях яких, у позах, у поглядах, в одязі уже не знаходив ні rischi, ні промінчика свого, ні краплинки світла людяності, до якої міг би звернутися. У всій різноманітній природі нашого світу найстрашнішим є відчуження людини од людини — від цього немає захисту; людська

ненависть розростається в серцях, як епідемія серед здорових, вона розпалюється, як полум'я, на пожиранні всього, що може згорати, і важко перепинити її, аж доки не розіб'ється об залізну силу протидії, спроможну розчавити зло і вселити в душі, спустошені лютістю, почуття здорове, животворне. Ця боротьба дорого обходиться людству, але яка ж вона потрібна, яка благородна! Вона очищає людство на цілі століття! На своєму віку Мирон ще не стикався з людьми-ворогами, які могли вчинити з ним, що захотіли б. Він мимохіть звертався внутрішнім голосом до тих двох цивільних, один з яких стояв при худому, високому офіцерові. До цього високого, мабуть, приблизно одного з ним віку, Мирон і наважився зробити ще один крок.

— За що ж мене?..

Перекладач заторохтів швидкою безчулою говіркою до офіцера, дивлячись на Мирона, ждучи, що він скаже далі.

— Роботою у млині я служу людям.

— А скільки ти партизанів переховуєш у своєму млині?

Фукс злостиво посміхнувся до Миронової сяк-так приліпленої шапки, а безбарвними очима обмацував поблідле, стверділе ненавистю обличчя селянина, якого зблизька бачив уперше.

— Не чув я про таких! Може, то були якісь перехожі прості люди? — Мирон бігав по обличчях, шукаючи порозуміння.

Обер-лейтенант Фейге миттєвим рухом вдарив Мирона в підборіддя. Наче вогнем запекло в щелепах, задзвеніло в голові. Мирон збагнув, що сказав зайве, що надто близько став біля них, і одхитнувся назад, його відштовхнули вперед.

— Комісари?! Командири?! Називай!

Мирон обхопив щелепи долонями, гамуючи біль.

— Немає в нашому селі нікого! Немає, папи офіцери! Наші люди хто біля худоби, хто при дітях.

Він одводив думки подалі від того, що бухнув сам. І від того, що почув у дворі. Той, у плащі, стояв десь позад нього. Мирон увесь час відчував його за собою. Тепер, озирнувшись, остерігся і його. Булавенко не показувався перед ним, знаючи, що тяжчого звинувачення за те, що він кинув при двох солдатах Журавлеві, не може бути. По дорозі на Дубовики гебітскомісар зненацька повів мову про те, що необхідно в кожному селі поставити старосту. Карпо відразу подумав, що на такі посади вірних гітлерівцям знайти буде нелегко, і якщо в Дубовиках доведеться шукати таку людину, то він швидко зуміє це зробити. Розпитуючи про Степанового батька при в'їзді в село, Булавенко почув, що він мельник. Карпо також знав, що для коней стайні Фукса потрібний фураж, та й на хліб борошно простого помолу. Булавенко розумів, що вже відверто виявив своє ставлення до Радянської влади, бачив, як негайно використовується шефом і командою все, що він знає; не з жалості до людей сказав собі: «Стій, Карпо, не розкидайся своїм добром».

І в ці хвилини, дивлячись у спину літньому чоловікові, помічав, як той здригався від кожного слова й жесту окупантів — його далі допитували, намагалися щось вивідати. Булавенко пам'ятав, що першою базою на кілька днів для загону стануть Дубовики.

Ясно, що партизани вже розійшлися по селах. Мабуть, ще не зовсім згасло в нього почуття вини перед батьком за вбитого сина, і Карпо вихилився із-за спини Мирона:

— Молов колгоспові?

— Молов,— відповів Мирон, ждучи з тремтінням в душі удару.

Фуксу набридло дивитися на заляканого вкрай літнього чоловіка, їхав-бо сюди в господарських, адміністративних справах. Почувши про млин, наказав їхати до нього. Стефан уперше з таким поспіхом відхилив перед шефом дверцята БМВ. Фукс, підібравши поли шинелі, довго вмощувався; з другого боку шмигнув на заднє сидіння Гюнтер — всі інші поки що стояли незрушно. Мирон не розумів того, про що перемовлялись німці, лиш позирав на солдатів з гвинтівками. «Розстріляють»,— зринувло з усього, що набгалось у його мізкові. Не одважувався навіть повернути голову й подивитись назад, на подвір'я. Може, так усе й кінчиться?.. Ось і солдати, і той, у плащі, подались до пікапа, здираючись на нього, тільки двоє, що вели його сюди, ще лишались при ньому.

— Гер мюллер!

Мирон побачив, як офіцер з легкової машини відчинив дверцята й ніби когось підгукував.

— Мельник!— крикнув перекладач, вказуючи на свої дверцята.— Сюди! Бігом!

Мирон не зразу спромігся на підбіжку.

— Ферма, зерносховища, млин... Зібрати колгосп,— по-німецькому перелічував шеф Гюнтеру.— Мельник мусить бути поруч з вами, Гюнтер, і відповідати на всі запитання по господарству. Ти партизан?— раптом обернувся Фукс до Журавля.

Почувши це, Мирон знову обмер. Обернувшись до Журавля, шеф виразно показав на собі, як зашморгують петлю.

— Я сам затягну віршовку на шиї першого партизана, якого зловимо у вас. Зрозумів, мельнику? А поки що я партизан для тебе, але ти мені нічого

не зробиш. Не правду я кажу?— він підморгнув Гюнтеру.

Шеф далі мовчав нісенітнички для розваги, які приходили від доброго настрою.

6.

Дубовики — молоде степове українське село з двох вулиць і двох рядів хат понад мокрим, розлогим вибалком і потічком джерельної води. Примерхлі лугові трави, вибілені очерети й осока, задивлялись у небо дрімотні водостої; молоді садки й хати у молодих родин, багатих на дітвору. І село чимось було подібне до того потічка, що тихо пливе, не пересихаючи жаркого літа, і доносить кудись там струмком, росами, туманами свою солонкувату воду. Молоду, здорову ходу села перепинила війна. Все, чим вона ранила його, била, чим загрожувала, чим дивувала, село сприймало, переживало. І цей приїзд шефа райуправи з жандармами, перекладачем і невизначених обов'язків чоловіком у плащі, задовгим — до черевиків, у приплюснутій, насунутій на очі, колись білій, заношеній кепці, село простежувало від першої хати й до останньої. Старші люди оцінювали поведінку чужинців, вдивляючись у них на відстані так, що аж різало в очі, перехоплювали й переказували іншим, що чули, відчужуючись душею од ворогів, остерігаючись доторкнутись поглядом до живого, ненависного зла людського.

Молоді ховалися за старших, не цураючись цікавості, а діти й підлітки із своїм непримиренним ставленням до окупантів пізнавали все, і ото ж з усіх сил погнали балочкою, городами навперейми машинам на колгоспне подвір'я: воно тулилося під бугром, посередині села, приземкуватими ко-

рівниками, стайнею, амбарами, кузнею, бригадною хатиною, гаражем і млином.

Як тільки рушили машини, Євген шуснув до вишняка. Смикнувся й Іванко, але мати не випустила його руки. Заплакана, не побачила, де й подівся старший. Напрямець, через недосипану греблю ставка, артільне подвір'я було метрів за триста; ця відстань здавалась хлопцеві безкінечною. Розстебнував піджак, біг, нагинаючись проти вітру, ловив ногами втопану за літо стежку. «Що вони зроблять з татом?»— Євгенові уявлялось тільки найстрашніше. Якщо він побачить таке, то прорветься до батька і крізь штики, затулить собою. «Смерть німецьким окупантам!»— беззвучно, важкими видихами проказав слова. Знали б товариші, що його батька повезли на розправу... Застати б Луку Семеновича з дробовиком... Ми ніколи не підкоримося псам-лицарям!

Він палав ненавистю до окупантів, гарячкові думки творили план за планом рішучих дій товариства «десятий клас», позбавленого тепер можливості навчатися.

Машини стояли біля корівника, перед широкими бічними дверима. Над кашкетами стриміли штики — ножі гвинтівок — солдати перегороджували вхід. Євген оббіг причілок і шугнув до отвору, через який викидали гній. Поміж коровами проник аж до середини проходу. По ньому розважно й байдуже до всього йшли німці-офіцери, кілька солдат, бригадир Ярмола. Між цивільними, своїми й чужими, Євген з радістю нагледів батька й Марію. Бен-тега й напруга сил відпустили його, хотілося до чогось прихилитися, передихнути. Група наближалась. Євген заховався. Ось ураз усі притихли. Виразно чулась німецька мова. Потім обізвався перекладач. Євген полід коритом підкрався ще ближче.

— Хто господар? Чиї сименталки?— Високий офіцер плескав по стегну корову, його палиця стукала, мов об дошку.

Бригадир і Марія мовчали.

— Чиї корови, питаю?!

— Наші, наші, колгоспні.

— Немає колгосп! Є робітник і корова. Чия це?!— шеф стукав по засохлих на стегні кізьяках.— Хто хазяїн? Хто зоотехнік?

Ярмола перебіг очима по обличчях доярок, спинився на сторожеві.

— Ти на мене не дивися! Сам отвіт держи, не перед ними,— Лука Семенович махнув рукою в бік німців,— а перед людьми і худобою. Усе живе потребує поняття. На себе й показуй!

— Я зоотехнік,— обізвалась Марія, ховаючи молоде обличчя в опалій старій хустці.

— О!— вигукнув Фукс і кінцем палиці штрикнув у підборіддя, підводячи жінці голову.

— Хвора я, зуби в мене,— забідкалась Марія.

Фукс вказав обер-лейтенанту Фейге на молодицю, той подався до неї, але шеф рухом палиці перепинив його.

— Скільки корів?

— Тридцять дві,— похопився Ярмола, розпливаючись у догідливій усмішці,— загроза просвистіла над ним.

— За кожну корівку, за цю прикрасу,— він знову постукав,— штраф по десять карбованців. Я хочу пити молоко з ваших рук.— Фукс пробував вдивитися в обличчя Марії.— Штраф! Розуміє фрау? Триста двадцять, завтра до дванадцятої, банк. Пану начальнику жандармерії Васюкофка квитанція. Не будеш заплатити,— на розспів мовив кожне слово шеф,— будеш заплатити дорожче.— Він ляпнув долонею по кобурі пістолета.— Розуміє фрау?

Процесія огляду повернула назад. Євген кинувся до сестри. Вона йшла, дивлячись під ноги. Євген узяв її за руку. Марія поглянула на нього. «До дванадцятої... Триста двадцять... Розстріляють!»— вертілося в голові, а кожна думка бралася жалем і страхом.

Нащо вона вихопилась? Адже за все відповідає тепер Ярмола, він сказав Марії при доярках, що сам із своєю дружиною доглядатиме, обходитиме залишок ферми. Марія вже кілька днів не була тут, але це її корівки, вона приймала їх купленими десь далеко теличками, вона виростила їх, лікувала, як могла.

Це наше господарство, її праця, і не зречеться вона її ніколи!.. Триста двадцять... Де їх дістати зараз, де?.. Вона згадала Яшка... Жодного слівця, жодної вісточки... Марія обхопила брата за плечі, оперлась об нього.

На виході з корівника товпились люди, зігнані вершниками: вони й зараз сиділи на конях дозорцями, аби хто не втікав. Старі доблагалися у солдатів увійти в приміщення, в затишок. Ярмола пірнав у людську гущу, поміж мовчазних, занурених у себе думками сільчан, уникаючи насуплених, безчулих поглядів. Ніхто не прийшов би сюди і під гвинтівками, якби не оті хлопчики, що перехилились з коня до вікна, які слізно благали, клялися своїми батьком і матір'ю, що йдуть усі, що вже там Журавель, Ярмола й ще, ще... Уже на фермі Карпо Булавенко відрекомендувався Ярмолі головою райсільгоспуправи, що в його особі — наша влада на весь район-округ, а ще — розмальовував доброго гебітскомісара, називав його щастям для Васюківщини; нагинаючись до лисої голови Ярмоли, Булавенко наказував: «Недільна сходка! Гукайте, наказуйте, грозіться на всіх моїм іменем!»

Уже випхали людей з приміщення на вітер, за стінами прихистилися Фукс, Фейге, Гюнтер, Була-венко. Колишній «голова», як сказав про себе Ярмо-ла, звертаючись до громади, відмовився від кол-госпу, бо «одпало воно, як грязь від колеса»,— люди на це дружно загули обуренням і осудом, їх поштовхали в спину солдати гвинтівками, за-тихли.

Вже громаді, а не колгоспу, належало кричати, ко-го поставити головою управи громадського госпо-дарства, кого — старостою сільської управи. Фукс, Фейге, Булавенко і Ярмола знали, кого назвати, але не було в них жодного довіреного.

Чорною стіною муру стояли дубовиківці. Зоста-лися вони в своєму селі, як та вкущена озимина на полях, аби перебути зиму й забуяти життям навес-ні. Стояли вони, закам'янілі вірністю землі, були в старому одязі, в якому ставали до найбруднішої роботи, взуті у надвірному старому, в чому не всту-пали до хати, і вбралися так не з нарочитого намі-ру виглядіти такими, а з чужості до тих, хто скли-кав їх сьогодні.

Очі з-під сивих брів, з-під запнутих на лоб зимо-вих хусток іскрилися нескореною волею, незмінним життям.

Євген аж тепер протовпився між постатями до батька, притулився плечем до його руки.

— Тату!

— Женько?!

— Я, тату!

— Обстебнися.

Євген часто, схвильовано дихав, батько дивився на нього, поки обстебнувся. Син був йому вже по груди, помітив це зараз, притиснув до себе. З ко-рівника пробивався чийсь голос, його скручував ві-тер. Перемішувалися два голоси, шефа й перекла-

дача, і люди позирали на боки: що це таке? Євген гострив слух на зрозумілі слова.

— На завойованій вермахтом радянській території декретом фюрера назавжди оголошено владу великої Німеччини. Я — влада Васюківської округи, в моєму розпорядженні жандармерія, суд, тюрма, зброя. Ваша поведінка віднині визначена німецькими законами і буде визначатись моїми наказами та розпорядженнями. Хто не підкорятиметься їм, підбурюватиме людей проти закону, буде шкодити, знищувати громадське майно, не дбатиме про громадську худобу, власність, того жде тяжке покарання.

— Війна закінчилась. Хто зберігатиме зброю, хто не підкорятиметься нам, переможцям, той буде знищений. Німеччина дарує хліборобам можливість працювати на землі для вашої нової влади. Майно колгоспів стає на деякий час вашим громадським майном, будучи власністю Німеччини. Наказую: все, взяте з подвір'я колгоспу — зерно, худобу, реманент,— повернути на подвір'я протягом однієї доби. Нагляд за виконанням мого наказу покладаю на старосту, групенлайтера-бригадира і голову управи громадським господарством. Перевірку — на обер-лейтенанта Фейге і місцеву поліцію. Всяка дозволена діяльність і праця на Україні є благо німецького рейху і народу. Старосту і голову управи господарства буде призначено сьогодні ж.

Якусь хвилину Євген не міг визначити, хто говорив і про що — чужі слова падали на нього, як холодні градини, завдаючи болю, йому хотілося затулитися від них; люди, вже забілені, у мокрому одязі, пониклі, мов неживі, непорушно дивилися незрячими, не своїми очима. Євген трохи подався наперед. Із-за плеча жінки він побачив разом усіх тих, що стояли навпроти людей: їх було мало,

і Євгенові polegшало — від знайомих облич, щільно стулених постатей струмувала і передавалася сила.

Євген слухав і дивився то на зброю, то на гебітс-комісара, який стояв в оточенні солдатів, широко опершись ногами в затоптану гноєм долівку корівника. Євген бачив його в шинелі, тепер з вузьких пліч гебітс-комісара звисав чорний дощовик, з-під якого визирали товсті лискучі халяви чобіт. Гебітс-комісар, доки переказував тлумач, дивився кудись поверх застиглих, мов закрижанілих, уже забілених снігом людей. Постаті стулилися в суцільну стіну і, здавалось, трималися вони тут, слухали, мовчали саме через те, що відчували одне одного. Євген їв гебітс-комісара злим поглядом, нашукував у його образі противне, відразливе, бридке. Чистий, акуратний гебітс-комісарів одяг не давав Євгенові насититися зненавистю до нього, і він чіпався його розбухлих халяв, великого носа і надто задертої голови.

Зачувши останні слова про благо рейху, Євген спалахнув гнівом, руки йому смикнулись, він зробив якийсь різкий рух, наче хотів піти вперед, сусід придушив його суворим застережливим поглядом, і він укліяк.

Настало, мов провалля, хвилиenne мовчання. Задні, ховаючись за плечі інших, пригиналися, кидалися з гурту.

Солдати і цих миттю перейняли, декотрих стусонули прикладами, жіночий голос зойкнув і луною відбився в глибині корівника, люди заворушилися і швидко завмерли. Євген знову опинився біля батька.

Мирон, відчувши синову руку, поглянув на хлопця і тут же забув про нього, бо наперед вийшов Булавенко.

— Пани селяни!— Він пробіг поглядом по обличчях і не зміг зупинитися на якомусь одному. На нього ніхто не дивився. Настала гнітюча пауза.— Пани хлібороби! Нам дано мир і землю. Ми приймаємо благо великої Німеччини, у праці віддячимо своєю любов'ю до нашого рідного степу. Пан гебітскомісар сьогодні у вашому селі призначив мене начальником райсільгоспуправи. Я служитиму німецькій владі не так, аби ви мене оце побачили й забули. Цього не буде. Хто що забрав з артільного подвір'я, поніс, покотив чи повів,— нехай поверне сьогодні ж. Якщо не хоче, щоб завтра його посадили за ґрати. Скарґ і позовів у цій галузі ні від кого не прийматиму. Будемо хазяйнувати за новими порядками: хто що заробить, те й матиме в руки. Трудповинність буде однакова для всіх. Крадіїв, тих, хто шкодитиме, палитиме, хто переходуватиме комуністів і партизанів, німецька влада каратиме жорстоко, смертю.

Люди глухо загомоніли. Євген відчув, як його стиснули, перехилиючись один до одного в розмові.

— Хто там щось мимрить? Скажи те саме нам,— викрикнув Булавенко і ще дужче почервонів.

Ступив кілька кроків до когось і враз обернувся до гебітскомісара. Лепольд переклав йому останні слова Булавенка. Фукс подав якийсь знак — схвально кивнув головою. Булавенко швидко знайшов Журавля.

— Наказ пана гебітскомісара виконати сьогодні!— на всю силу легень гримнув Булавенко.— Керівником господарства призначається колишній бригадир Грицько Ярмола. Вийди наперед! На старосту села самі називайте порядного чоловіка.

Люди мовчали.

— Ну? Заціпило вам усім, чи що? Хочете, щоб привезли вам чужого?

Люди похитнулись — наче подихом вітру сколихнуло їх, а їхні обличчя залишалися непроникними. Селянська натура зіткнулася з лихою силою. Фукс із цікавістю вдивлявся в обличчя селян, відчував, як від них, усіх разом, б'є німа, зором виказана не-підступність, ненависть до всього, що він приніс до них із собою. Це тішило його.

Він, посланець великої Німеччини, стояв перед ними, володарями цього степу, і перший оголосив їм, що вони — не господарі землі, будівель, майна, хліба і віднині робитимуть те, що накаже їм ім'ям фюрера.

Люди мовчали. В душі Фукса наростало збурення. Він поглянув на солдат, на Фейге, і вони аж потяглися до нього, наструнені й готові діяти. Вони вдарять у стіну чужості, потопчуть тих, що тримають її.

Булавенко ще пройшовся важким поглядом по обличчях — ніхто не хотів зустрітися з його очима. Він відчув таку тишу — ніби в одному кроці від нього була прірва.

— Кого поставите старостою Дубовиків?!— Булавенко розітнув тишу гучним голосом і тих, котрі дивилися кудись у простір, повз нього.

— Ха-ха-ха!— розкотисто зареготав Фукс.

Булавенко притьмом обернувся на цей сміх. Комісара трясло од невтримного сміху.

— Булавенко, ти розкажи їм про свого батька. Як він гріб і кидав назад себе землю. Покажи їм, якщо вони не розуміють твоєї мови. Сипни їм в очі — і вони прокинуться. Це ж твої хлібороби, українці. Я дивлюсь на цю комедію. Я чекаю. Потім я стрілятиму у ваші визвірені очі свинцем! Переклади їм, пане Гюнтер.

Булавенко стояв, мов між двома каменями, які зсовувалися, вони вже давили, душили йому на

груди. Він усе зрушував своєю силою. Булавенко розумів: тільки той відніме носовика і побачить незмінний вираз ворожості, гебітскомісар злякається і цих людей, і його, Булавенка. «Нащо привіз його сюди? Нащо?..»

Булавенко обернувся до селян і знову наткнувся на Мирона. Думка спалахнула враз:

— Старостою у вас буде Журавель Мирон Якович.

Мирон зняв шапку. В роті йому стало сухо, ледве поворухнув язиком:

— Громадо, люди, пани... Як же так?.. Нащо ж на мене?.. Я старий і...

— Мовчати!— вшкварив, як батогом, скриком Булавенко.— Дякуй за те, що німецька влада тобі віряє ціле село. Виправдай себе старостуванням, службою новому порядку, якщо хочеш жити!

— Та я ж хіба проти порядку?— Миронові впав голос, він ледве шамкотів. У душі похололо, а синова рука, якою той вхопив його, стала важкою, як кайдани.— Я не вмію, пане, на людях,— звертався вже до старшого з окупантів.

Але Мирон однак уже збагнув, що Булавенко вчепився в його душу і вже не випустить. Він готувався стати на коліна і благати. Фукс рушив повільним, розважним і владним кроком до гурту. Фейге йшов обіч нього, виймаючи з кобури пістолет.

— Тату!— затремтів, тулячись усім тілом, Євген.

Ярмола здер з голови руду стару мокру шапку, згорбився. Мирон вивільнив себе од сина. Фукс підійшов до нього впритул.

— Ну, поздоровте один одного. Ви — перші сільські працівники Васюківського округу, яких німецька влада бере до себе на службу. Потисніть один одному руки, а то я не повірю вам. О, тепер обні-

міться. Хайль Гітлер!— раптом викинув над ними свою правицю.

Офіцер і солдати, Булавенко і Гюнтер повторили це за ним. Ярмола випростав руку над головою, як голосують на зборах. Мирон підніс руку і дивився в землю. Набачив під ногами розчавлені колесами зерна, що білили крапинками в чорноземі. «І мене ж отак,— подумав, сказав про себе, застогнав.— Діти мої!.. Люди!»— Обернувся до гурту, але там, де стояли, вже нікого не було. У гною білили роздушені чи цілі зерна, а може, то крупини снігу.

Так і стояв один...

Наказавши сьогодні ж пустити млина і завтра привезти до Васюківки хуру фуражу й борошна, Фукс, шулячись, немов боячись удару в спину, ледь втримуючи на собі роздутий дощовик, поспішив до авто.

Коли БМВ рушила, Фейге, стоячи на приступці, випалив у небо кілька разів з пістолета. Оберлейтенанту згадалося польське літо — пістолет у нього залишився той самий.

Пікап змигнув фарами, жваво покотився в долину.

Мирон не завважив навіть, коли одійшов Євген. «Чому я не крикнув їм в обличчя: «Стріляйте!? Не коритимусь!» Заболіло, занило в грудях. «Пропав навіки... Староста... Німецький слуга. Покинутий усіма. Неіснуючий...» Витер брудною полою щоки і, не бачачи перед собою нічого, поволік нечутні ноги, не відаючи куди. Опинився перед високими дверима і вжахнувся: млин стояв незамкнений. Він завжди останнім залишав це приміщення і сам його замикав. Тепер засув було збито, на долівку звалено полицю, інструмент розкидано. Мирон згадав, що треба молоти їм і людям, роззирнувся і став

міркувати, як перетягти з току в село двигуна, де та що шукати. Руки рятували нас завжди, а душа... Душа одна до всього, що дає життя людині... Намелемо, одвеземо їм — може, більше й не їздитимуть.

На дверях хтось замаячив. Мирон підвів голову — на порозі стояв Грицько Ярмола. Мирон і далі підбирав з долівки інструмент. Ярмола присів на ящик з піском, схилившись до стіни. Кілька важких днів перекотилися і примусили цих двох різних чоловіків нині однаково стояти поруч у житті. Мирон зрозумів: треба шукати спільності в неминущих господарських справах.

— Гукай чоловіків та перетягнемо двигуна,— обізвався Мирон з кутка.

— Мене вони не послухають. Ти старший тепер над усіма. Батько розказували, яку бляху носив колись староста. Отаку-го!— Ярмола засміявся.

Мирон різко пошпурив ключа, загрозливо брязнувши залізом, рішуче направився до Ярмоли. Той хотів швидко встати з ящика, та провалився в нього і безпомічно метляв короткими ногами, взутими у здорові чоботи. Мирон вхопив його за петельки, випростав перед собою. Очі Миронові палали, широкі чорні брови зступилися на перенісці. Зсукав великого кулака перед сухим носом Грицька.

— Будеш дорікати мені старостою — уб'ю! Уб'ю і зарю вночі, як собаку!

— Та ти що, Яковичу? Нечистий вселився в тебе, спаси й помилуй.

— Нечистим я ніколи не стану! Чуєш?

— Чую, Мироне Яковичу, і слухатимуся тебе, як старшого брата.— Ярмола наче повис на дужій руці мельника.

Мирон ще ближче притягнув того до себе.

— Совісті своєї слухайся, а не мене! Людиною

будь!— Він відпустив Ярмолу, перевів хвильне дихання.

— Кажи, Яковичу, кажи. Кажи все, я перед тобою, як перед священиком.

— Не юродствуй! Я тобі не піп, а ти не ладанщик. Бригадир людьми розпоряджався. Ось ким ти був, ним і залишайся. Не лияй перед загарбниками!

— Та я ж, як і ти, невольно запряжений.

— В один віз запряжені, так і доведеться волоти його, поки не повернеться наша армія.

— А вона повернеться? Мироне, ти щось знаєш? Повернеться, правда? А я ж, дурень, уже й букер загорнув на городі. Всьо, думаю, перемінилося навіки.

— Переживемо лихо. Тільки не блазями. Родство, кумівство, одновірство — все розкуражимо, нехай тримаються люди гурту. А між нами, слугами поганими, злагода повинна бути. Наказують молоти — намелемо, засиплемо їм пельку, самі ж собою зостанемося. Такими, як наші діти й брати на фронті.

— Так і я ж за таку лінію! Яковичу, прости, коли що не в согласіє сказав. Піду по дворах, зберу чоловіків. Як же — двигуна перекотимо на колодах, нехай чахкотить і душі звеселяє.— Ярмола постулався до дверей, бігаючи очима сюди й туди.

Мирон уже впрів од ярості і завзяття, підійшов до дверей, сів на ящик.

— Не обіжайся. Пече мені отут, Грицьку, розриває мені груди. Якби людина могла вирватися з себе... Поспішав з Первозванівки додому — гадав, що хуторянам і сім'ї буду потрібний, а тут вороги вп'ялися пазурами в саме серце. Діти мої, Степане!..

Ярмола видибав за двері, обсмикав фуфайку, стягнуту на грудях, лайнувся і зник за причілком.

Мирон сидів, обхопивши голову руками.

І до свого двору Євген повертався городами, стежкою понад очеретами й лозами, вже не біг, а йшов спроквола, ні на що не дивлячись, старався, аби і його ніхто не вгледів. Товариші й ровесники... Ніхто йому нині не потрібний, ні з ким не став би він говорити. Хотілося закурити, відчутти гіркоту тютюнового диму в роті, задихнутися ним так, щоб потьмарилося в голові. Адже віднині все чисте, славне, дороге йому буде існувати для нього як докір, як мука, бо ні на що він не зможе поглянути своїми очима без страждання... І Степан уже нехай не жде від нас вісточки, нехай не вертається до своєї хати ніколи... Його тут чекає ганьба рідного батька, вона впаде йому на голову. І ви, друзі мої, односельці, не стрічайтесь мені на шляху, не ждїть мене, не завітаю до вас — словом не обізвуся, в очі не погляну, бо ви вже ненавидите мене, проклинаєте себе за те, що відкривалися переді мною сподіваннями й надіями, давали слово вбити того першого, хто піде на службу до чужинця.

Євген одступив із стежки і вгруз чобітьми у чвакотняву, на сліди корів. Перед ним у ямках від ратиць маснилися руді витоки з берега, Євген розглядав їх, як щось таке, чого ніколи не бачив. Сніжини падали на озерця, довкола них, очерет тихо шумів, хитаючись од вітру, і враз ушухав, застигав, ніби до чогось прислухаючись або ціпеніючи від раптової остороги. І Євгену захотілось стати очеретиною, вrostи у землю й воду, бути невпізнаним для людей, все чути, бачити, розуміти, але ніколи не повертатися до них. Нехай зітнуть його серпом, нехай морози і сніговії б'ють його, нехай спалять у вогні: матерія не гине, вона тільки змінює форму і суть свого існування, та чим би він

не був, усе б сприймав, розумів, тільки не відчував би приниження, яке вдерлося і вже розрослося, душило його.

Євген змахнув рукою, гойднув очеретини і взявся за одну. Нашось забагнулось вирвати її, але вона міцно сиділа в глибині муляки і не скорилась. Євгенові защеміли долоні. Тернув ними об піджак і одвернувся: очерети — не підвладний людині світ. Хлопець зійшов на стежку. Стало легше, думки полинули поперед нього—до хати—й завели його до неї, і він торкався поглядом до всього, що полишив там годинку тому.

Євген нараз спам'ятав про людей, які були в їхньому подвір'ї і яких він ні разу не бачив, лиш чув їхні бубоніння, і зберігав Маріїну застерегу: «Женька, ні слова, ні подиху про них!» Як світилися сестрині очі і як пильно дивилися вони йому в душу!.. Хто вони, ті чоловіки? Що вони замислили вчинити у нашому хуторі? «Крадись по землі...»— згадав почуте від них. Де знайти Бальзака? Ні, Миколу Островського! Бальзака й Островського! Коли б ті чоловіки знали про те, що відбулося нині на подвір'ї, що вчинив його батько... Як йому бути? Що робити з собою? Як жити в неволі?

Він продирався крізь вишняк до клуньки, не підслуховувати, як робив не одного разу, а просто ніби йшов до них. Не було нині в хуторі нікого, крім них, хто б порадив, обізвався до нього надією. Нікого, крім тих невідомих, які переховувалися від окупантів.

Євген постояв біля клуньки — там було тихо. Обійшов її і зупинився перед дверима. Кілька свіжих, ще сухих стеблинок сіна лежало на землі. Євген оглянув подвір'я, подивився на хату — дома наче не було живої душі. Обережно смикнув на себе двері клуньки, і вони відхилилися. Євген жадібно

вп'явся зором у морок, і йому здавалося, що ось-ось зблиснуть там чийсь очі. Але в приміщенні було порожньо, і тільки чужий жилий дух засвідчував, що недавно тут були люди. Впадини у сіні приховували їхні місця. Євген порився в сіні, шукаючи бодай якоїсь їхньої речі, сліду. Не знайшов, і йому стало ще тяжче, ніж було. Він повалився в сіно, вткнувшись обличчям у підкладені долоні. Теплий сухий дух лугової трави огорнув, поглинув Євгена, обійняв, як сон після втоми. Все, що він пережив за кілька минулих днів, зараз повернулось до нього болем, тривогами, жалем, і крізь все це, мов крізь каламутну воду, він дивився заплющеними очима. Дивився і вимовляв — кричав беззвучно: «Таточку, таточку!..»

Темна ніч світліла першим снігом, що встеляв охолоду землю.

Розділ сьомий

*Сніг падав на сухе, безбарвне
листя, на почорнілі стерні, на
замерзлу, омертвілу землю і тихий плин степових
річок.*

*Заходила зима. З почужілим, швидким сонцем,
довгими глибокими ночами, з далекими остудливими
вітрами.*

*Природа узгоджувалась, єдналася з природою.
Люди довірили себе домашньому вогнищу, теплу
і надіям на весну.*

*Крига поступово сковувала річки від берегів.
Уперта, проворна, чиста, холодна вода горнулась
до теплої землі і шугала під крижаний панцир; во-
на ще десь прорветься до світу, зблискуватиме на
сонці і знову її не стане, хоч вона буде, шурхотіти-
ме ошугою, тектиме, прагнучиме до великих рік, як
і одвічно, до моря, до лона всієї планети.*

*По снігах, крізь негоди й тумани люди торувати-
муть стежки й шляхи до весни, до літа.
Як і ти, о могутня природо!*

1.

Обрій на сході ще тільки займався блідо-рожевим морозцем, по сніжку стриг світанковий зимовий вітер, зайці-степовики ще спали в м'яких, з буркуна й тарапаки, влєжаних кублах, коли по дубовиківському шляху на Васюківку нагально заторохтіла однокінна ресорка. Марія, занутивши ноги в лугове сіно, кинуте до передка, раз у раз підгортала під коліна поли старого, латаного кожушка і потугіше затягала на грудях крайки вовняної хустки, поверх якої кошубилась заячої шкурки шапка. Неспокійні очі шукали довкола щось живе, рухливе, та погляд губився в темних лісосмугах, що перетинали степ, а то в похмурих нивах перестояного соняшника, й досі схилоного на холодне сонце.

Марії необхідно поспіти у Васюківку до початку роботи установ, якщо вони тепер діяли в райцентрі, дома застати одну людину, якщо та не покинула його. Що вчинить далі — не уявляла і хвилювалась заздалегідь.

Вчорашній день наздоганяв Марію в дорозі...

Батька-старосту бачила на згірку входу, затоптаному гноєм,— стояв обмерлий перед широкими дверима корівника. «Люди, та що ж це діється? Куди ж ви мене запроторили? У мене ж діти...»— Він благально здіймав над собою руки. Потім, коли всі розходились, закам'яніло продовжував стояти на тому ж місці, наче неспроможний зробити й кроку.

Марія йшла додому, як і Євген, одна, не бачила, куди ступала чобітьми по грудкуватому, сков-

зькому підтинню. Каламуть віхоли розчинила час, усе навколишнє наче провалилося в сіру безвість. У житті зникло, пропало найважливіше, найдорожче. Досі Марія кожним помислом своїм опиралась на стиснуті в міцний вузол пам'яті обов'язки перед законом, а нині не могла подолати в собі страху, що нависав над нею... Їй довірено таємниці, доручення, та що ж тепер скаже Бабич? Батько Журавлів — її і Степана — пішов на службу до окупантів.

Не зайшла й до матері...

Дома на неї чекав вогник каганця.

— Я вже боялась за тебе,— стріла Марію свекруха біля порога.— Люди чомусь нуртуються цілий день. Верхівці гасали по вулиці, аж у голові мені гупало... У вікна щось гукали. Чи не ферму ділили по дворах?

Звичайне порання в хаті пов'язувало в Маріїних думках сьогодні й завтра. З повним відром води від колодязя внесла до хати свіжий холод.

Аж тепер відповіла свекрусі:

— Нема чого ділити, пани вже оголосили людям свій закон: їхня земля, їхнє майно, їхня й худоба.

— Значить, хазяїнами об'явили себе.— Явдоха стояла посеред хати, тримаючи перед собою старечі руки, наче впав на них якийсь вантаж.— Це все він пише, їхній ідол многоглавий? Буде і йому, і всім його зарізнякам суд. Суд живих і мертвих, як сказано. Це ж якийсь із них, може, батько когось із тих, що сьогодні машиною проблищали по вулиці, полоснув у вісімнадцятому мого чоловіка плисковатим штиком. Згадував, бідолаха, коли помирав у цій хаті... Життя й вода ніколи не повертаються, течуть в один бік, а вони, бач, на моєму віку вдруге пасунули на Україну і скрізь... Боронь боже, служити їм!

Марія вже присіла до столу з хлібом і мискою, не могла нічого взяти в рот, слухала... Свекруха передавала їй щось таке сильне й незмінне — як тепло і дух хати, своє вистраждане, що перейшло через жіночу долю. Марія схилилась обличчям на руки і заплакала. Розкішна чорна коса, розсипавшись, намагалась приховати її розпач.

Призналась, що їй доведеться заплатити великий штраф за корів. До півночі радились, що ж робити. Свекруха посилала зараз же йти до Ярмоли, щоб узяв половину штрафу на себе, та потім склали до купи всі гроші, перелічили кілька разів, але їх не вистачало... Ледь світало, як Марія підхопилася з постелі, зодяглась на зимову подорож, взяла Яшком припасений батіг і, ні крихти не вкинувши до рота, подалась на колгоспне подвір'я...

По широкій вовчанській долині смутно зарябіла в ранковій холодній млі Васюківка. Побачивши знайоме село, Марія розхвилювалась; думки й сподівання завихрились, переплутались, коли проворний гнідко зацокав копитами по бруківці головної вулиці. До Васюківки Марія давно знала дорогу — там навчався Степан у десятирічці, і Журавлі наймали кімнатчину в старій хаті на Крутій; хазяйку чомусь називали не тіткою, а як учительку — Лідою Архипівною; у неї була дівчина, трохи старша за Марійку, ім'я котрої теж смішно вимовлялося — Жанна, Жанночка, але Марійка звикла до нього, і вдвох із Жанною бігали на кручу до річки дивитись, як поїзд виповзав із Кривої посадки, швидко-швидко котився й оглушливо гримотів на мосту через Вовчу. Пізніше Марія сама навчалась у райцентрі на зоотехніка і спала на тому самому тапчані у Ліди Архипівни, що й Степан, а батько привозив із Дубовиків на опалення кімнати гарбою соломую.

В'їздила Марія у Васюківку, мов у свою юність, котру не часто їй згадувала, лиш учора тривоги скуражили незабутнє. Поверталась додому, віхола сипала під ноги, кружляла легкі великі сніжини, і згадка перехопила дихання. Навесні цього року проводжала Яшка до військкомату — тільки відпустили із строкової служби, враз і призвали на перепідготовку... Йшли хутором удвох, рано-вранці понад дворами, попід вишнями, вітерець посипав весняну стежку прив'ялим сумним цвітом. Потім їхали до Васюківки веселим гуртом і співали, й співали, доки похрипли. Марія починала кілька разів «Іхав козак на війноньку», не відаючи, що для Яшка так воно їй сталося...

Сьогодні Марії неодмінно треба зустрітись на хвилинку, хоч пройти повз Володьку Теслю і сказати йому кілька важкених слів: «Батька поставили старостою сільуправи... Перекажи Байді». Хтось так назвав Баби́ча, і прийнялось. Їй хотілось — і це було б найзручніше — направитись до райспоживспілки, де Марія знаходила Ліду Архипівну за тих уже давніх днів як свою, близьку людину. Приїздила до райцентру на бюро, на пленуми райкому комсомолу, і не було ні разу, щоб передусім не звернула до райспоживспілки порадувати Ліду Архипівну гостинцем. Коли приїздили спішно сфотографуватися, — це вже, як Ліда Архипівна зійшлася з Аркадієм Лазютою, — то знімалися Журавлі у них дома, на фоні білої стіни старезної хати. Марія любила гостювати у людей і сама вміла порадувати інших щирістю приймання й частування. Це прищепилось їй матір'ю та їй батьком: коли вже переказали, що хтось із родичів приїде з іншого села на празники, то виміталось подвір'я, підмазували долівки в хаті, страви готувались, як на паску чи різдво... І самі ж як ішли чи їхали до когось,

то стільки тих пиріжечків, півників укладалось у вузлики, бо не з правила, а з душі примовлялось у Журавлів: хто в гості не їздить і до себе не зве, той недобрим сливе. Отож було ще недавно, коли Марія спиняла коня й двоколку зоотехніка біля райспоживспілки і часто з батіжком у руках, не надаючи цьому ніякого значення, лунко стукала каблуками по коридору — майже всі жінки установи впізнавали дубовиківську веселу, жваву дівчину, потім і активістку-молодичку, по її ході й по голосу: сміливо відхиляла чиїсь двері й віталася дзвінко: «Привіт! Рахуємо, звітуємо», — що, між тим, означало й таке: я — в Ліди Архипівни, і знайомі жіночки збігалися туди під всякими приводами.

Довгий і широкий під бляхою будинок райспоживспілки з наскрізним коридором, десятком кімнат, ганком виходу на площу цієї осені наповнився службовцями окупаційних окружних і районних управ, як злими осінніми мухами обліплюється теплий, поживний закуток. Сержанти, офіцери — чоловіки й жінки, в акуратно пригнаних мундирах, пошитих столичними кравцями, снували з дверей у двері; поміж ними зрідка прослизали, майже нагинці, попід стінами, й васюківці — без них окупаційній владі не дійти до селян із нагальними оперативними завданнями рейхміністра і військових фронтових штабів. Місії окружних управ і постачальників дивізій групи «Південь» сполучалися в дії, як трибки подібних шестерень: вони обертались у повній узгоді з однією метою — брати, відвантажувати, вивозити все, за чим прийшла на Україну гітлерівська армія і чого ждуть не діждуться в Німеччині ті, що послали її сюди. Найнижчі інстанції державних організацій підкорення окупованих на сході сільських областей зосереджу-

вали свої інтереси на таких об'єктах, як колгоспні комори, ферми, елеватори, селянські засіки — до чиста підмітали зерно, борошно, насіння, цукор, олію, мед, сало, м'ясо, а ще шкури овець, кролів, собак, вовну; провадився також облік сільського населення, накладалися податки та різноманітні штрафи — гроші, гроші; виштурхувався люд із домівок на важкі оборонні роботи й для вивезення до рейху.

Про теперішнє життя райцентру нічого не знала Марія, зокрема й про те, що за столом секретарки райуправи сиділа якраз Ліда Архипівна, невідомо ким рекомендована чи суворо припрошена на відповідальну посаду. Секретарка райуправи щодня з'являлась як до своєї-таки райспоживспілки, сходила на ганок, мимохить озирнувшись праворуч і ліворуч, чи хто не бачить її, потім спиняла погляд на вікні, в якому чомусь побоювалась угледіти Василя Васильовича — він раніше часто першим стрічав співробітників уже в своєму кабінеті, і швидко проходила понад стіною до кімнати секретаря-друкарки. Темний домашній платок для кожної жінки ставав нині єдиним знаряддям і засобом переводити себе, принаймні за першим враженням, з молодого й середнього віку в значно старший, робити з себе геть зовсім байдужу до білого світу людину, власне, платок ставав тим самим, чим була для чоловіків борода — чорна, сива, руда, нечесана й нестрижена, в яку можна залізти, сховатися, мов у густий кущ, мов у маску діда, звідти все бачити, за всім спостерігати і все оцінювати по-своєму. На обов'язку Ліди Архипівни було збирати, видзвонювати по телефону, виривати з сільуправ відомості про виконання численних наказів і вказівок, вистрілюваних із цього будинку в різні напрямки підвладної Фуксу і його підручним округи.

Чи знайде ж вона свою вірну Ліду Архипівну дома? А може, та й тепер у райспоживспільці, і спокійніше буде побачитися на людях, почути від жінок те, про що тільки вони можуть і вміють допитуватися, зв'язувати нове з тим, що так само ж кидалося до пам'яті вчора, ще раніше, аби не забувалося надовго, на все життя?

Безлюдна вулиця, затулені, зачинені, запнуті вікна будинків засмутили й насторожили Марію, але вона роздивлялась на всі боки; вхопилася знайомого червоного цегляного будинку й подвір'я школи — там в одному з класів чи помешканні для житла у високому вікні несміло блимав вогонь, мабуть, розпалювали грубку або плиту. Ще на віддалі впізнала кам'яну бабу і зраділа їй, мов живій постаті. Із-за неї де не взялись двоє солдатів.

— Хальт! ¹

Закутушкані з вухами й пілотками у волохаті шарфи, вони миттю зайняли проїзд з обох боків і разом виставили перед себе багнети гвинтівок. Перетнули шлях Марії, а найпаче — гнідкові, звиклому до цієї вулиці, до сірого каменю, баби й обох поворотів, праворуч і ліворуч.

Марія спинила коня й попустила віжки. Менший, товстий, з майже круглими плечима, учепився кінської вуздечки; високий, прямий, як дошка, у куцій зеленкуватій шинелі — таке все чуже в цих людях! — навис над Марією. Блимаючи зеленими очима, суворо вимовив-виплутав неслухняними, сухими від морозу губами:

— Аусвайс! ²

Це слово Марія запам'ятала з перших занять у штабі загону, які проводив із зв'язковими ін-

¹ Стій! (Нім.)

² Перепустка! (Нім.)

структор, вона аж зраділа, що почула його від справжнього німця.

— Аусвайс? Бітте!

У неї було посвідчення й перепустка разом — розпорядження гебітскомісара Фукса, написане по-німецькому, з його власним підписом, розпорядження до банку прийняти від неї штраф. Не була б вона довіреною партизанського загону, коли б не зуміла зараз скористатися цим. Діставала посвідчення із спідньої кишені куфайки, і доки возилася, з її колін спав кожушок, шапку теж довелося збити назад, з чола. Солдат мигнув очима на обличчя, на ноги.

— Зі зінд фрау? ¹

Марія вже тримала в руках папірець — як надію на все добре. Слово «фрау», вимовлене солдатом, обсіпало її жаром, перехопило їй дихання, але вона сміливо простягла розпорядження:

— Шеф гауптман Вільгельм Фукс!— Це було сказано так, ніби вона мала прибути до самого комісара.

Солдати вже обидва стояли поруч неї, розглядали виразний підпис і зацікавлено зиркали на молоду українку. А на них з-під чорних брів недовірливо дивилися широко розкриті неприхованою тривогою молоді гарні очі. Марія не випускала з своїх пальців папірця, він здригався від кожного удару її серця, вона тамувала дихання і напругою волі вдавала себе зовсім спокійною, ждучи сподіваного. Її можуть і не пропустити далі? В неї з'явилась тверда витримка: і не поворухнула віжками, які стискала рука. Шукала на обличчях солдат тієї миті, щоб смикнути віжки. Солдати вже розглядали її колісницю, коня і зброю на ньому, раз

¹ Жінка? (Нім.)

у раз накидаючи оком на візницю, очевидно, сприймаючи все, як туземну екзотику.

— Фрау їде до Фукса?— високий солдат пожвавішав, він навіть підморгнув з якимсь натяком колезі, й вони продовжили розмову між собою.

— Жінка зовсім не уявляє собі, що від Фукса до Фейге лише один крок.

— І що від нього майже ніхто не повертається.

— О так!

Марія відчула свою мить і стьобнула коня віжками. Солдати відступили од коліс і навіть прихилили до себе гвинтівки, як це робили за командою «струнко». Крізь бентегу душі й палючу зненависть Марія кожному зокрема мимохіть кивнула головою й якимось болісно усміхнулась. Тільки рушила, знов відчула, що довкола все було завмерлим і ніби теж чужим, як ті постаті, котрі ще маячили перед очима і на які вона б ніколи не поглянула ще раз; їй хотілось крикнути на гнідого, щоб швидше йшов, біг, аби втекти подалі від того, до чого вона доторкнулась, що побачила.

Вулиця, впираючись у торгові рундуки, які Марія добре запам'ятала з піднятими козирками дерев'яних затулок вікон, звідки все й продавалось; рундуки відчинялися рано, і в одному з них вона завжди бачила продавця з великим червоним нароснем на щоці, від чого обличчя старого перекосилось, наче в безперервному плачі-скарзі; вона знала й ім'я та по батькові старого єврея, він був для цієї площі, молодого парку, кінотеатру, для теплих весняних вечорів, коли тут вирувала молодь, чимось обов'язковим, неодмінним, із цукерками, ситром, морозивом — їх увечері вже продавала його моторна привітна дочка, а він сидів у темному закутку й спостерігав, чи вона впорується і чи правильно лічить гроші... Темні, запнуті вікна

будиночків, зачинені рундуки, безлюддя — все це ніби зупинило час, ранок, початок дня, і Марія почувала себе так, наче входила в чужий, холодний, неживий світ, від якого було тяжко на душі.

Вже порішила в думках повернути праворуч, у бік райспоживспілки, щоб там опам'ятатись, освоїтись, поспитати когось про Ліду Архипівну, про банк, де він тепер, але цьому наміру бракувало впевненості. Марія ладна була зупинити гнідого, однак він, пам'ятаючи, що поворот вліво веде до їдальні, де спинявся не раз, і сам узяв ліворуч, на низ, де й жили Лазюти.

І по Крутій ранок не проклав жодного сліду по ветхому сніжку. Марія, проте, й не звернула на це уваги, і не поглянула на ряди хат обіруч. Утиналась очима поміж деревами наперед: чи не забиті ж вікна Лазют? Чи застане ж вона хоч когонебудь? У ці хвилини спам'ятала й про те, що не взяла нічогісінько з дому на гостинець людям, до яких ніколи так не з'являлась. Холодом взялося, мов замерзло життя навкруг.

Невже і в її душу вступив цей холод?

2.

Дух застояного, холодного повітря, хвороби й ліків стрів Марію на порозі знайомої хати. Ліда Архипівна подала із-за грубки, з малої хатини слабкий голос:

— Хто там?

Марія ледве розчула його, бо й сама в цю мить проказала просто до тих, хто тут мав бути, своє щире «драстуйте». Слід людини ніколи не гине в іншій людині, він лиш розмивається з часом, залишаючи навіки знак і колір добра чи зла. Дві жінки різного віку ще не загубили й риси з образу

одна одної і, ще не вгледівши зараз одна одної, кинулись усіма почуттями навстріч. Ліда Архипівна підвелася з постелі на болісну в суглобах руку, повітліла на обличчі, сяйво життя зблиснуло в її очах. Вона всі ці дні ждала когось із близьких, а їх не було — виїхали, зникли в сутінках непримитності; згадувала й Марію, повторювала про себе, що любила в ній. Майже піввіку Ліда Архипівна прожила серед жінок, котрі оточували, були їй вірними супутницями, — самі жінки, і тому з цією степовичкою, вродливою, чесною до найменших крупинок самовияву, молодую, як ранній день, з Марією, тільки з її голосом поверталось до неї все найдорожче, що нині в її душі страждало, мучилось, гинуло.

У Марії ж сю хвилю, перед ліжком Ліди Архипівни, при її вигляді озвалось своє — стояла, мов на розпеченому залізі... Ще дома свекруха сказала: «Провідаєш, може, когось. Та гіркі гостини в лиху годину». Ой, не принесла ж вона самотній, недужій в холодну хату ні іскринки радості.

— Марійко, в мене ще не топлено... Але ти роздягайся... Воно не так і холодно.

Марія замислено й зажурено, ще не знаючи, що все це тут означало, що трапилось, повільним рухом відгорнула назад з чола й голови товсту хустку разом із шапкою, і її обличчя й чоло наче засвітилися до жінки.

— Що з вами, тітонько?— Вона присіла на табуретці близько і взялася потирати руку об руку, аби покласти на її свою.— Як страшно все змінилось у Васюківці!

— Хмара впала на нас, Марійко,— хрипло промовила й закашлялась господарка.

— Швиденько вкрийтеся ж. Я запалю в плитці... Не говоріть ні слова — я хочу все чути.

Біля плити стояло в погнутій коробці кимось наготоване — дрівця й вугілля. Отож незабарно заворушився на стіні візерунок вогню, котрий пробився крізь конфорки, а кімнату наповнили звуки порання, теплий душок диму й нагрітого заліза.

— Тепер, коли я знала, що ви тут, буду ж провідувати вас якнайчастіше. Гостинчика привезу й за сьогодні.— Марія винувато засміялась, на що Ліда усміхнулася.— Ну, чого вам хочеться зараз, чого?

— Голубко, я хочу, щоб ти присіла біля мене.

Ліда Архипівна поправила волосся рухом обох рук, і Марія відзначила, що її тіло зм'якло й пожовкло.

— Він десь подався із своїми триногами. Може, фотографує тих, хто запросить. А може, тих, кого їм треба.— Вона твердо підкреслила «їм». І мабуть, від цього голос її зміцнів, а погляд набрав сили:— Ти знала Василя Васильовича? Знала, аякже!— відповіла сама, і наче вся цієї хвилини сповнилась енергією життя.

Марія вдала, що до цього імені вона байдужа, і голос їй теж не зрадив:

— Якось бачила в президії, чула виступ.

— Мені б хотілося, щоб ти знала цю людину. Це потрібно сьогодні ж!— підкреслила Ліда Архипівна і враз погасла, глибоко зітхнула. По паузі сказала значливо, десь із душі:— Шість років я працювала поряд з ним.

— Ой, це ж у вас одного разу я зіткнулася з ним на дверях. Високий такий, русявий, горбоносий, мовби не наш, не васюківський. «Будь ласка, проходите»,— поперед себе пропустив мене голосом і таким, як ото в артиста на сцені, жестом.

— Він справляє на людей враження першими ж словами. У нього якась наче жіноча натура. Він

і пісні любить жіночі, зажурливі. Як сестрі рідній... нікому, ніколи, хоч би й смерть нависла над тобою. Він зараз десь тут, у нашому районі. Він повинен якось дізнатися про те, що я тобі розповім. Змінилося, Марійко, життя круто, на все тяжке, на горе людям.

— А що вкинути чи засипати в кип'яток?— Марія одхилилась до плити. Їй здалося, що вона червоніє на обличчі і що ось-ось у неї з язика злетить, зірветься щось небажане. Все, що чула від Ліди Архипівни, вдиралося в її душу, каламутило думки.

— У нас є що їсти, знайдемо... Він був добрий господар і фотограф. І скельця ж оті зберіг... Та про це потім, потім... Поклади картоплю, нехай вариться в кожущках, тоді сальця підсмажиш.

Назвавши мимохить те, що палило її всередині, те, що таїла сама від себе, вона заговорила далі безупинно, про все зразу:

— Коли померла моя мама,— пам'ятаєш, як вона лічила свічки після кожного пересердя?— ми з маленькою Жанною бідували, у нас не було нікого з родичів на селі, ніхто не допомагав, заробіток малий, отоді мені й підвернувся Аркадій. Якраз пішла по селах мода робити з фотокарток «портрети». Він обходив весь Васюківський край, збирав фотографії, потім привозив їх з Дніпропетровська побільшені й підфарбовані. Подобались вони колгоспникам... А нам з Жанною не вистачало такої людини, як Лазюта, і ми віддали йому кімнату. Заробляв, піклувався про нас, оживив наше подвір'я... Ой, та нащо це воно тобі?..

— Лідо Архипівно, та ви ж ніколи раніше зі мною отак по-жіночому не балакали, а все як з дівчинкою.

— І я зійшлася з ним... І Жанні він сподобався. Слова знав німецькі, вона якраз навчалась цієї мови в школі.

— Іх лібе діх, іх лібе діх¹,— Марія сплеснула в долоні.— А ще «Дайне ауген зінд тіф, ві ді Волга»²! Вона й мене вчила підспівувати їй. Пам'ятаю!

Марію звеселив спогад юності. Вона кинулась до гарячої плити, до варіння, наче розбила перед собою похмуру картину дійсності і повернулась в інший час.

— Візьми сало в сінях, у закритому ящику, на полиці, а мені подаси п'ятнадцять крапель на воді... Ми люто посварилися з ним тижнів два тому. Я тобі розповім, через що саме... А ти їхала з Дубовиків прямо до мене?— Вона подивилась на гостю проникливо, з витримкою.— Тепер у кожної людини стільки клопоту за саму себе, за своїх, що в думці чужому й місця не знайдеться.

— До вас я приїхала. Гнідко сам привіз мене до вашої хати. Не встигла віжками смикнути, як він повернув наниз. Я дуже покарана, Лідо Архипівно. Великий штраф наклали на мене. Вчора у нас був райшеф Вільгельм Фукс із Булавенком. Мої корівки не приготувалися до цього і показалися перед паном Фуксом з кізячками на боках.

— Булавенко?— Ліда Архипівна усім подихом вимовила це прізвище.— У нас з тобою один камінь на плечах. Я тобі скажу тепер найстрашніше. Коли б я могла розшукати когось із родичів Василя Васильовича, я б сьогодні забила дошками двері й вікна своєї хати... У нього вже цілиться Булавенко.

¹ Люблю тебе, люблю тебе. (Нім.).

² Твої очі глибокі, як Волга! (Нім.).

Марія зойкнула:

— Я накрापала більше, ніж п'ятнадцять.

— Дарма, не хвилюйся. Я вип'ю трохи менше. Тобі не вистачає грошей?

Марія відчула, як жінка, котру знала поза всякими службовими справами, нині заволоділа нею, і зусиллям волі берегла притаєне, найважливіше тепер у її долі. «Вона щось випитує в мене!»— здогад пронизав свідомість. Марія відразу повірила в нього, і все, що хвилину тому так зв'язувало її з Лідою Архипівною, наче обірвалось. Раніше Марія ніколи не надавала значення тому, про що вела розмову з нею,— казане жило тільки день, другий, а це, до чого навертала Ліда Архипівна зараз, було нині її життям. Марія знов підхопилась і заходилася готувати їжу.

— Вчора Фукс і Булавенко настановили мого батька старостою Дубовиківської сільуправи. Одмовлявся, благав зглянутися на дітей.

— Булавенко?— Ліда Архипівна обернулась до Марії і застигла в позі напруженого чекання. На її худій шиї випнулися судини, її очі поглинали Марію.— А він знав Степана?! Де твій брат зараз?

«Я наче їй нічого не сказала. Ні!»— Марія вже боронилась від її хворобливо палаючих, загрозливих очей. Відчула, що червоніє під цим поглядом. На долівці лежав якийсь папірець, мабуть, від порошка — нахилилась за ним. Їй потрібна була ця хвилина. Той, хто назвав Марію зв'язківцем між партизанами кількох сіл та командиром і штабом, очевидно, помітив у жінки блискавичну реакцію на складні ситуації. Вона підвелась, уже маючи, що сказати:

— Ви мене запитуйте про таке, що я ні спом, ні духом...

— Ти не щира зі мною, Маріє...

Тепер Ліда звернула погляд в себе, в ту ніч, коли почула, як Булавенко з Аркадієм, зачинившись у нетопленої кімнати, перебирали негативи. «Журавель? Степан?— нетерпеливо, сердито перебив Булавенко.— Викинь! Непотрібне!» І чоловіки застигли, наче щось несподіване почули знадвору... Пізніше кількома днями, випивши за вечерею, Карпо розхвалював себе, що не дав Журавлеві спалити ожереди пшениці. «...Так комуніст і заорав носом у землю!..» Як сказати про це Марії? Невже вона не знає, що робив Степан в останні дні перед відступом наших? Я ж сама бачила Степана при Бабичі в ті дні...

— Маріє, ти молодша за мене на двадцять літ, і я тебе завжди приймала як вірну мою подругу. Ти тепер можеш бути мені за вірну товаришку? Кажіть прямо!

— А ви мені ще не сказали про найстрашніше. В такі часи клятву товариша дають перед найстрашнішою небезпекою чи найтяжчим подвигом.

— Ти — розумниця. Для нас обох найбільша небезпека — Булавенко. Він призвів мого чоловіка до зради. Я смертельно посварилася з Лазютою, він пішов і сказав, що не повернеться. Я не жалкую. Йому вже ніколи не повернутися до нас. Я сьогодні боюся свого чоловіка, бо знаю його вчинок, я боюся Булавенка, бо вигнала його із своєї хати. Боюся і Василя Васильовича. Вбити мене мають право і наші, і вороги. В моїх грудях уже не серце — відкрита рана. Я була занадто відвертою. Ми виростили прямодушними, такими й пішли в життя.

— Він у вас квартирував?— Марія поспитала без цікавості, наче це було їй байдуже.

Ліда Архипівна мовчала. Прислухалась, як протікав теплий ковток з краплями. Ждала, коли перестане поколювати в серці. Думала про себе,

заплющивши очі й поклавши на груди руки. За хвилику тихо, співчутливо поспитала:

— Тобі потрібні гроші?— І не чекаючи, відповіла:— Я позичу тобі. Ти будеш платити в сільському банку. Фукс поставив на директора банку Сокиру, з Бабицевого батальйону, і той уже рятував людей. Про це радився зі мною. Квитанцію тобі видасть, що прийняв гроші, записку поверне. Прибережи її, вона ще проведе тебе, як треба буде... Я вмираю перед кожною ніччю.

Марія припала чолом до її згорнутих на животі рук.

— Ти наготувала снідання. Їжі мені не хочеться бачити. Снідай сама. А мені вище підніми подушку, щоб я бачила тебе.

Ліда Архипівна заговорила дивним тоном — наче була сама в кімнаті, наче впала у напівзабуття. Озивалось пережите, що взялося в душі каменем, і відламувала від того скалки.

— Якби допитатися, де він сьогодні... Я почула тоді з його вуст: «Сплю свої папери, коли ви будете далеко звідси». Коли б він знав, яка загроза нависла над ним і його товаришами, він би цієї ночі знищив їх усіх наскоком. У них є зброя... Я залишилась заради чоловіка. Ми вийшли до шляху, машини мчали переповнені, одна спинилась. Жанні простягли руки військові в шинелях. І мені подали руку. Дивлюсь на дочку, вона вже сидить у гурті, на машині, а я думаю про Аркадія. Як же він один, без мене?.. Поїхали... Жанна довго махала чорною тюбетейкою, прощалась зі мною назавжди... Чому ж ти не їси? Що, хіба недобре?.. Він осквернив мою чесність, потоптав мою вірність. Я пожертвувала своїм життям ради нього. Мене вб'ють... У нас були цінності, вони зв'язували нас. Він багато працював, ночами киснув у розчинах. Ми з донькою

думали, що він працює на нас, я доглядала його як слід... А прийшли вони, і людина змінилася за одну ніч. У нас тоді жив Булавенко. Диявол, він щось поробив йому, затуманив розсудок... Де ми ховали свій скарб, зосталось пусте місце... Хтось був у нього в Дніпропетровську, вони вдвох чекали свого. Одні жили відверто, інші серед нас приховувалися і чатували, як вовки в засідці.

Непорушне обличчя з маленьким випнутим підборіддям було подібним до холодного скульптурного образу, лиш скута пристрасть, важке, глибоке дихання, націленість жінки у якесь видіння робили її образ живим. Вона вже не повертала голови до Марії, напевне, їй було байдуже, чи та слухала її і чи була поряд. Марія стояла над нею, тримаючи стиснуті в чеканні руки, готова вхопитися її рук — теплі вони чи холодні? Вони обидві були в однаковій стані: віддані на поталу переживанням, не відали, що їм належить зробити зараз, ще сьогодні. Марія, забувши про час, чогось ждала: перед нею розкривалась людина, яка страждала від чогось ще тяжчого, ніж у неї, і просила слухати її, як рідну сестру.

— Василь Васильович мусить знати, що розстріляли Браславського... Він не назвав нікого з винищувального батальйону. Для окупантів Ісак загинув, як єврей, і тільки, а люди знають, що він з батальйону Баби́ча. Я чула, як Булавенко кляв Ісака за те, що той мовчав і цим підвів Булавенка... Йому вже так не віритимуть, як досі... Маріє, — скрикнула вона, мов отямившись, — ти розшукаєш родичів Баби́ча, сьогодні ж! Дай мені слово, що ти все перекажеш йому, бо мене цієї ночі поведуть до Вовчої і скинуть у протитанковий ривчак. Як з моїх уст, він повинен почути від тебе, що Булавенко і Лазюта передали ворогам список батальйону,

фотокартки й прізвища всіх комуністів району. Першою карточкою у них значиться Василь Васильович... Сокира допоможе тобі без перешкод доїхати до Павлівки... Назови мене Сокирі і... Тебе послав до мене сьогодні всевишній... До хати привела твоя чутлива душа... В моєму підголів'ї гроші — дістань їх... Ще накапай мені п'ятнадцять крапель... Там, на вулиці, хтось гупає, Марійко!..

3.

Дрімаючи, гнідий раз у раз ворухив ніздрями, коли вітер повівав запахом сіна, що лежало в двоколці. Прокидався зовсім, коли біль у ногах змушував їх перемінити. Дивився він тільки на ворота, на хвіртку, за якими зник господар-їздець. Коні в казках і піснях розмовляють з людьми, і гнідий щось таке наче мовив беззвучно, ворущачи губами. У стоянні перед ворітьми він сумував за людиною, обриси якої вже почали розпливатися в мізку від холоду. Ця людина сьогодні так рано вивела його із стайні, і він одразу передчув далекий шлях. Тепер забував і про це — все переборював запах сінца, чимось прикритого на сидінні.

Темна постать із сірим на голові швидко йшла прямо на нього. Гнідий підвів важку голову, стріпнув усім тілом, як від укусу гедзя влітку. Постать не зупинилась, лиш сковзнула теплою рукою по холодних губах коня і зникла десь позад нього. І знову гнідий дрімав, сила його живилась запахом корму, він міняв ноги і смикав отерплою від холоду шкірою спини. Їздець ще раз пройшов повз нього, і запах сіна перебився якимсь противним духом, що нагадував йому карболку, і він пирхнув, зовсім пробудившись, готовий іти, бігти, аби не стояти, аби прогнати від себе невідомий дух карболки. Сіра

голова знову несподівано появилась перед мордою гнідого, він вгледів ще й батіг у руці. Їздець зразу смикнув його вудилами, яких кінць не встиг взяти на зуби, змусив проворно розвертатися; скрипіли голоблі, колеса грузли в мілко промерзлому піску, щось давило коневі в боки. Вулиця, схилена донизу, полегшила їзду, і двоколка приємно задзвеніла, сталки віжок неболяче поторкували коня, не даючи йому думати про тихий крок. Вулиця впиралась у якусь високу перепону, гнідий дивився на неї і вже чув запах, з яким пов'язувався гуркіт, торохнява, гудки, котрі лякали; нагледів темний проїзд, і в його пам'яті, хаотично заваленій подібними відбитками, озвалося літо, шлях по луках, гурти, сонце і незгладимий запах теплої трави, дух землі, на якій було приємно лежати, м'яко перекидатись з боку на бік, стираючи щемливі укуси гедзів.

Марія їхала не бруківкою, не через високий залізничний бар'єр, як їздять до Павлівки з Васюківки, а низом, луками, понад Вовчою. Тут і цього літа дубовиківська ферма випасала молодняк. Ось вона, знайома розлога рівна долина колишнього річища незбагненно давньої, мабуть, ще доісторичної ріки. Далеко попереду, на обрії, де губився край рівнини, за прибіленим безмежжям згущалося ранне надвечір'я, посилене темними хмарами, в розщілини яких пробивалося сонячне світло. Марія змалечку боялась птьми, тучі і зараз позирала то на обрій, то на заріччя, де попід буграми мріло білими разками хат село. Надзахід чорні хмари, наче величезна брама, розсунулися, немов для того, щоб показати синє небо й дихнути на землю високим зимовим холодом. На душі в Марії попросторішало, думки її шугнули в просвіт, кудись аж у тепле, робоче літо, згадалися їй минулі дні й вечори. Та чорна брама знову замкнулась, думки

наштовхнулись на неї і послались по землі, шукаючи шляху. Вона одважилась на цю поїздку через те, що її дуже просила Ліда Архипівна, довіряючи тільки їй і більше нікому те, що знала. Марія ще за шкільництва мала в характері таку прикмету — спалахувати рішучістю: може, у птаха така мить означала розбіг, змах крильми або й сам політ. Вона й дівчиною була така: слухала мовчки, дивилась в очі, спрямовані на неї, щось переймаючи, насажуючись чи руйнуючи те, що їй радять, і вирішувала спалахом, враз, що робити: від своєї думки ніколи потім не відмовлялась, не переінакшувала її, а діяла натхненно, переконано — летіла, прагла, насолоджувалась працею. Може, в тяжкі хвилини це називалося б відвагою чи й подвигом, про це Марія не думала, тільки відчувала, що перші зо два десятки днів життя в напрузі й страху, а надто ж слова, болі й страждання Ліди Архипівни (як вона могла підозрювати її, що вона випитувала в неї якісь таємниці?) напластували в Маріїному характері невичерпну енергію рішучості. Таку рису молоді людини можна було назвати й самостійністю, однак було це чимось більшим і суттєвішим за самостійність, адже Марія отак рішуче кинула себе й у небезпеку партизанської боротьби. Оце й зараз не з одного лише співчуття до Ліди Архипівни і не з її волі молода жінка тряслась по виямках прирушеного сніжком пасовиська, мерзла — прагла донести палкі слова, свої і чужі, до Баби́ча. Марія сьогодні з особливою ясністю осягнула, що коли на гітлерівську армію ще неспроможні впливати так, як би хотілося, наші бомби, кулі, вся армійська бойова сила, — це буде, це настане, — то нині треба палити, рвати вороже залізо, нищити військо, окупаційну владу зненавистю, котрою володіє кожна людина, — цією незримною зброєю.

На змах батога, на голос чи посмикування віжками гнідий повертав голову набік, щоб краєчком ока вгледіти їздця. Марія сприймала той рух коня, сама до себе говорила: «Виголодався, бідний. Нагодую, напою, зігрієшся, гнідко, як тільки дістанемося затишку».

Шлях до призначеного подвір'я вона знала за оповідями. Хати на покрученій, вузькій вулиці понад річкою рано затулили вікна віконницями, солом'яними матами. Марія це вже бачила і знала, що в кожний двір десь там зорить вогник, що тут скрізь живуть люди, чують пізню двоколку. З бадьорою надією Марія спинила коня біля куткового колодязя з журавлем. Від часу бесід у райкомі партії з інструктором по підпільній роботі вона вже не раз подумки, уявно підкрадалася до цієї хати з причілком на колодязь та з дощаним парканом і з дашком над хвірткою. Підтикаючи краї ряднини за наритники, поплескуючи згарячілого коня, Марія вслухалася в звуки чужого сільського вечора і вивіряла сама перед собою легенду приїзду. «До тітки позичити грошей... Ось же який штраф заплатила великій Німеччині і покаялась...» Уже завчила й деякі їхні слова...

Десь у глухоті вулиць собаки гнали гавканину, немов передаючи від подвір'я до подвір'я перехожого. Низьке хмарне небо гасило одсвіти сніжку на білих стінах, було довкола сіро, Марію огортав смуток. Зовсім близько жили люди — он у тій хаті і в цій, вона довго й здалеку їхала до них, а чи скаже вона кому слід із них, тому одному, про те, що знає і що мусить передати, що стократ передумала й зважила в дорозі? Їй неодмінно треба почути й побачити Василя Васильовича, та немає ж у неї до нього і найтоншої надійної ниточки... Без його думки про неї, про Степана, як і без її розповіді, не

можна повертатися їй у Дубовики, на ферму, куди вже приписали її Фукс і Булавенко. Треба вдихнути, відчутти справжнє життя, яке, напевне, палає навколо Баби́ча прихованим вогнищем і гріє. До цього вогнища і їй би приставити долоні, відчутти його тепло!.. Всі ці думки, бажання й сумніви промигнули в уяві, в чуттях за якусь хвилю — жіноча натура зазнає більшого, ніж чоловіча, емоційного впливу оточення, та й самовитворів, підказаних щойно почутим, побаченим. Марія вкутувала змокрілого коня, гладила, звільняла від заслинених вудил і позирала на причілкові вікна, на хвіртку.

Парольний стук і слова відкрили їй замкнені на ніч двері й душу людини, яку Марії належало знати особисто. Вже за порогом, у теплі, дві жінки постали одна перед одною зацікавлені й здивовані, і лиш прикручений каганець порозуміло сприймав їхні тремтливі уста й хвильне дихання.

— Я з Дубовиків, — першою озвалась Марія.

— Пройшла стільки чи приїхала?

— Кінь стоїть на вулиці. Приторохтіла до вас, тітонько, позичити грошей, щоб заплатити штраф.

Перед Марією знов була старша жінка, годилася б у матір, і її спокій, сама дорідна плоть посилювали їй довіру молодості. Тільки блакитні очі, побільшені якоюсь внутрішньою, скутою у витримці тривогою, незрушними темними зіницями ще чогось допитувались, дошукувались в образі Марії.

— Мені обов'язково треба до Василя Васильовича, — Марія вимовила це жалісливо, як значно молодша перед жінкою, котрій личило й немов належало бути строгою.

— Роздягніться, зігрійтеся. Морозець увечері прискіпівся.

Марія присіла, як була, на край лави. Хатне тепло враз помножило втому, розморщило Марію.

— Тільки завтра буде від нього людина...— Ці слова наче розбудили Марію.

«Павлівські люди завжди були гордовиті й неприступні»,— подумала вона і вирішила домагатися свого.

— Я до вас, як до рідної тітоньки... Мене справді оштрафували, тільки я вже розплатилася з ними. Я з Васюківки приїхала — там таке діється, розстрілюють наших. Люди, не Бабичеві, переказали йому щось надто важливе. І в мене своє... Мені треба побачитися негайно.— Марія схилила голову, щоб сховати очі, і лиш зараз відчула, що вона досі в шапці поверх платка.

Збила все разом, як учень змахує одним невольним рухом шапку чи кашкет перед учителем, раптом збагнувши, що ускладнює свою вину забудькуватістю. Очі ясніли від глибоких, стриманих сліз.

Харитина опустиласть поруч з нею, поклавши руку на ще холодну куфайку. Тепер скрізь таке діється. Василь приткнувся біля родичів з товаришами, ховається від білого дня, від злих очей. Його ж знають тут. Бабичів та Бунчуків півсела, є розсіяні й на хуторах. Печеться ж своїм ділом, до нього вже приходять ночами, радяться... Їм багато чого треба, і привоз необхідний усякий. Мені страшно й чути від сестри, чим стає хутір Широкий. А є ж і вороги, їх нажив кожний, хто казав, так робиш чи ні. Незадоволений колись тепер на тебе зашморгом дивиться.

Марія розуміла все з півслова, все лягало їй на душу.

— Кажіть про все, не бійтеся, я знаю, що під язик ховати для себе. Ми ж за одне присягали в райкомі перед народом, перед Василем Васильовичем.

Харитина поставила їжу, припросила Марію попоїсти, а сама вийшла до малої половини. Там увесь час було тихо. Марія навіть жаліла Харитину, що одна, сама в хаті під таку пору. «Ловка, дорідна й одна-однісінька». Їла вкрадливо, бо дослухалась, хотіла переймати кожний звук. Обізвався хлоп'ячий голос, потім хтось вийшов на подвір'я... Скрипнули ворота... Затупотів під стіною кінь... «Завели. Нагодують тебе, гнідко... Чужі люди стають рідними... Якби ж Василю Бабичу силу в руки, грозу-бурю вогненну на все небо! Щоб спалила і попіл вимела!..»

Господарка зайшла тепло зодягнутою, виглядала ще огряднішою. В кошелі щось було, накинуте рушником зверху, стриміло веретено з вовняною ниткою.

— Підемо на вечорниці, Маріє. Далеченько буде, набирайся духу!— Від усмішки в Харитини щокі округлились, мов яблука, а темні зіниці блакитних очей так і зоставалися безкомпромісно сурими.

4.

Тоді, вийшовши з Дубовиків, командир за ніч перетнув територію району з кінця в кінець. Села й хутори обминав шляхами, які знав краще будь-кого, бо виростав і жив дорослим серед цих просторів. Переходячи широкий, двоколійний, міцний насип залізниці, мимоволі зупинився між погаслих сумних рейок. Згадалось, як із хлопцями своєї вулиці після жнив, коли стерні бралися молодого зеленню мишію і хлібною порості, ганяли пасти до Кривої посадки. Степовики, великі й малі, завжди боялися залізниці. Довгий поїзд здавався їм швидшим за птаха і міг в одну мить вискочити із-за повороту посадки й «зарізати». Хлопчиська, проте,

сміло підлазили до рейок і, приклавши вухо, слухали їхній голос; вчувався їм далекий стукіт коліс, уявлялись небачені станції, краї, і дитячі душі мужніли від незборимого страху.

«Як тільки обізвуться рейки чужим голосом, нашими поїздами, перепинимо,— думав.— У нас буде чим перервати ці жили...»

Бабич окопався на хуторі Широкому, немов при-таєному за буграми й лісосмугами, крайньому від степів сусіднього району. «Окопався»— це треба сприймати в натуральному смислі, бо схованку вибрали в землі: під прикладком сіна в сараї і нішу в колодязі на садибі найстаршої Василеної сестри Євгенії. Кілька скібців униз, а там — стіни обтулено сніпками соломи, якась постіль, дещо з їжі, вода... Вкопуючись, землю виносили в покинутий старий погріб, шкреблися, штовхалися в тісній пітьмі; не придивлялися, що і хто змахував рухом руки з обличчя — піт чи сльози: гірко було й тяжко вгрибатися в глибину своєї землі, біля рідної хати, аби переховуватися, жити й боротися. Спорудивши, обравши місце для перезимівки, штаб загону відчув себе в небезпеці. Окупанти поки ще не зачіплялися напостійно по селах, крім Васюківки й вузлової станції Чаплинки, та раз у раз прошмигували по надійних дорогах, аби наповнити в селах кузови машин і власні кофери, пострахати населення стріляниною, своїм необмеженим правом розпоряджатися його майном, силою і життям. У цей проміжок часу Бабич, Колот, Фомін — керівники загону, не показуючись ніде на очі людям, ночами обходили бійців, осілих дома чи в надійних громадян. До Широкого, через явки у Павлівці вже зв'язківці доносили необхідні звістки, що пробивалися до глухого хутора як телефонні струми, а звідти од штабу передавались перші накази.

Відвага борців перед вогнем і залізом сягала вище їхніх фізичних можливостей; вона добувалась десь із глибинних відбитків характеру предків, з подій багатовікової давності, коли на степи і ліси, села й міста нашої землі з тупотом коней, скиглінням возів, висвистом канчуків і диким ревищем набігали юрмища війська, вихлюпнуті завойовницькими племенами й народами...

Ой повій, повій, та буйнесенький вітре,
Та й понад морем;
Та й винеси нас із кайданів, з неволі
В чисте поле;
Та й понеси на Україну,
Гей, гей, нас на Україну...
А на Україні — там сонечко сяє,
Козацтво гуляє, гуляє і нас виглядає,
наш виглядає!

По синьому морю
Байдаки під вітром гуляють,
Братів щоб визволяти,
Запорожці чимдуж поспішають.

Першого тижня листопада в Широкому ніхто й ніде ні вдень, ні вночі й на мить не міг забачити командира; товариші й сестра стривожились-засмутились, бо помічали, що при зустрічах він озивався одним-двома словами, безупинно чадив міцніючим місцевим тютюном, схуд так, що аж загострилися і подалися вперед широкі плечі, а ніс вигорбився, як у старого степовика-орлана; видно, козак уже й не доторкався до опалих, білявих, наче присмалених ще літнім сонцем вусів, які чепунив старанно. Сам-один, занурений у свої думи, плани й летючі в розліт до кожного бійця слова, виведені чорнилом учнівською ручкою і пером на аркушах із зошита, згорнутих вчетверо й запхнутих за підбійку халяв старих чобіт, зодягнутий у короткий кожухок, у витертій, облізлій на рубцях шапці, пішов з Широкого до бійців, котрі прижилися навколо

Васюківки й на станціях. Наблизившись до села чи до будинку, Баби́ч зупинявся, прислухався, згадував, і йому ніби хвилі довіри підказували: можна виймати з тайника душі пароль, ступати на поріг.

На блок-посту № 28 серед ночі скалатав павлівського чоловіка Івана Хомича Семилі́та. Він усе життя працював на залізниці, був старшим за Баби́ча років на десять і добре знав його долю. Командир ще в теплі місяці, коли війна підкочувалась до Дніпра, залучив до винищувального батальйону будочника Семилі́та, котрий служив обхідником колії на перегоні від роз'їзду Крутоя́рівка — давній цегляний приземкуватий казенний будинок з широким низьким димарем стояв під кручею. Колись, ще в двадцяті роки, Іван Хомич розповідав юнакам (серед них слухав його з розкритим ротом і Василь), як до революції жили-господарювали поміщики в їхньому селі. Запам'ятався Баби́чу той перший урок політграмоти із живими словами Семилі́та, і, коли наблизився фронт до Васюківки, порадив обхіднику залишитися на своєму роз'їзді, не евакуюватися в тил. Хто ще розповість партизанам все про перевозки на залізниці, як не він! А коли треба буде рвонутися міст чи полотно залізниці під ворожими ешелонами, хто зв'яже зусилля всіх у ті вибухи? У Семилі́та була молода родина — пізно одружився, нескоро дитинка появилася. Перед тим, як вступили німці, Семилі́т пересунувся з родиною ближче до Васюківки на блок-пост № 28, від якого рукою подати до мосту, і таким чином переїзд через залізницю на дорозі між райцентром і Павлівкою, та й хуторами теж перейшов під нагляд розгадливих очей постового будочника...

Баби́ч пішов до Семилі́та вночі з першими строго таємничими дорученнями, з планами загону. Від Івана Хомича багато чого вимагалось, та й хотіло-

ся Бабичу побути годинку в близьких людей, привітної дружини Семиліта й гарненької доньки, ровесниці його Раечки... Пішов з Широкого степом, навпростець, по стернях і бур'янах, не заораних цієї осені тракторними плугами. Легкий, узятий шкуринкою сніжок тріщав, наморозь на стеблинках бур'яну і стерні осипалась і прискала, аж дзвеніла, вітер приглушував кроки, та Бабича не турбувало те, що його хтось чутиме звіддаля — німа ніч лежала навкруги, тільки в намірах, прагненнях і думках командира вирувало увібрane в душу, в пам'ять велике, грізне життя часу. Прямував до Васюківки і знав, що в неї не зайде, не погляне на рідну вулицю, на свій дім, не зустріне нікого з товаришів, з якими роки прожито в турботах і радостях... Не почує голосу Павлини, не опечуть його рученята й поцілунок єдиної, такої рідної, незабутньої жодною рисою вроди, примхою і несподіванкою Раї.

Блок-пост ще не жив своїм призначенням, лиш на подвір'ї командир завважив ручну колійну тачку з одним важким колесом і слід — скочена сьогодні з рейок, щось робилося на лінії. Постукав, назвався, як належало, на голос господаря. Іван Хомич затримувався, певно, світив ліхтаря. Пройшли тихо до кімнати і враз присіли на табуретках при великому, дебелому, голому столі.

— Як живете, що робите, що чути, Іване Хомичу?— Баби́ч повільно розстebну́в ко́жушка́ й обережно розвів поли. Семиліт відзначив: у спідніх кишнях щось важке.

— Я щодня топчу свою стежку по твердому. Ти кажи, звідки йдеш. Може, голодний?

— Я із-за бугрів, нездалеку.

— Од своїх, значить. Були сьогодні тут... І на мосту.

— Паровозом?

— Поки що на дрезині. З плисовими комірцями на шинелях, з кокардами на картузах. Видать, інженери, транспортники.

— Значить, мости попереду нас уже поправили.

— Уже. І наш, васюківський, прийняли. За цим столом дуже весело балакали, їли й припивали. Зосталося перебрати шпали на розвилці перед мостом.

Бабич опустил погляд. Голос постового був зовсім діловий. Про що в штабі у ці дні розмірковували, Семиліт, звісно, не знав.

— Виходить, вони не сьогодні-завтра поставлять своїх солдат на переїзді? І прапорець наготували зустрічати поїзд?— Бабичу здалося, ніби вже щось прогаяно, впущено. Його моторна уява підганяла думку. Він устав, тихо пройшовся і знову сів.

— Будемо зустрічати і проводити, Василю. Спершу, звичайно, вони проженуть порожняк, їм треба пересвідчитись... Через Терсу вони ж покотили зразу цистерни з пальним, а там ще наші сапери залишили для них дещо. Тут вони танцюватимуть, бігатимуть сюди й туди багато разів... А ти, бачу, подумав щось не так, як слід. Ви будете, хлопці, мене слухати. Я сам підкажу вам, коли воно й що поспіє. Я стрічатиму їх сигнальними прапорцями і вам подаватиму сигнали. Та в мене ж, Василю, он за стіною... Не тільки мое життя...

— Спасибі, Іване Хомичу!— Бабич підсунув табуретку ближче, тепло подивився в худорляве, просякле кіптявою ліхтаря обличчя.— Не перестаю думати про ваших... І сплять, вважай, на рейках.

— Оленка спить, а жінка ні. Всього боїться, коли я не з ними.

— Нам, Іване Хомичу, як і поїздам, тепер і вночі треба ходити. Інакше щось проспимо, прозіваємо...— Він зітхнув, замовк.— Ви пам'ятаєте, як

нам, хлопцям, розповідали про революцію в Павлівці? Про маєток Павлової?— і знову подивився в очі Семиліту подобріло.

— Згадав?— Іван Хомич усміхнувся непередаваною словами, характерною, душевною усмішкою, котрою озивається людина до людини, сповнена приязні, довіри й відданості.

«Ви пам'ятаєте?» перервало важкі роздуми. Іван Хомич ясно побачив з цієї ночі зовсім інший час, відчув тихий, мирний подих життя й усміхнувся до того Василя, якого запам'ятав з тієї бесіди,— слухав він «старого» Семиліта з розкритим ротом,— і до командира загону Бабича.

— Згадав, Василю, давне. В народі кажуть: хто в темряву дивиться, той од світла кривиться.

— А ми й не хотіли вночі сидіти в темряві. Назбирували сухого, підкидали до вогнища і на вас дивилися.

— Нам тоді карасі залазили в ятері такі великі, що й не витягнеш, ниток не порвавши. Ще недавно перед цим біля панського будинку в річці не смій було й рибинки вловити, на луках не стопчи, не спаси й травинки. Революція була, революція і заради цього!— Іван Хомич підніс вказівний палець над собою. — Біднота ліпилась, чіплялась обдертими хатками по кручах, нижче панського палацу, як ластівки мостять гнізда на піддашках. Колись Варвара Павлова перекупила в Наковального вісімнадцять тисяч десятин землі і стала Павловою, господинею нашого села, а її чоловік уже сидів маєтком у степах навколо села Роздори. Льон, пшениця, двадцять тисяч овець шпанської породи і селяни, готові робити за шматок хліба, аби не вмерти з голоду. Про це я тоді балакав, га?

— Так. І про якусь білу фігуру, що стояла в парку на одній нозі...

— І це запам'ятав! Був у Павловші парк, доріжки, пісочок, лавки, квіти під склом до самої весни, а потепліє — аромати, музика для гостей аж із Петербурга... Ну, як і прорвалися ж павлівці в повалені ворота! І ми, хлопці, штурмом взяли палац. Революція була! Ми зайняли голими руками панські хороми і ну перестрибувати з ліжка на дивани, із стільців на столи. По роялю били кулаками, щоб він грав чи гавкав, нам все рівно, бо наші батьки одразу гатили в стіни, розбирали цеглу, якої бідняки і в руках не тримали ніколи. Не було ж ні каменя, ні цеглини, щоб покласти перед порогом. Революція рознесла палаци! Так, ревкомівці спиняли: «На школи, на громаду все піде!» Таки в Аврамівці, здається, й спорудили школу з тієї цегли... Про це розказував вам тієї ночі? Отож. А тепер, гляди, фашисти винюхають десь в архіві родича Павлових чи Мітлашевських, Зарудневих чи Наковальних і примусять наших дітей відробити поміщикам за ту цеглу й за білу фігуру на одній позі. От яка тимчасова картина вимальовується, Василю!

Старший і молодий обидва втопили погляди в темний куток, куди не сягало приземлене світло — ніби там, як на екрані, відслонилися видіння, змальовані в захваті спогадами Семиліта. Чоловіки за розмовою і не почули, як відхилилися двері сусідньої кімнати й на порозі, немов зринувши із сутінку, як у притчах ангели, постали жінка й дівчатко, разом обвинуті простирадлом. Дівчинка спереду, наче виросла щойно із самої плоті матері, як її повторення, — такими схожими були, такі подібні були обое, вродою і тривогою з неспокою. Вони мовчки дивились на чоловіків, чекали від них чогось, сказаного для них: як же їм бути? як жити їм?..

Бабич, угледівши матір і доньку, встав, поглядом прикипів до малої, його очі заіскрилися ласкою.

— Мені пора, Іване Хомичу. Проведіть трішки.

— Балачкою почастував чоловіка...

Відповів Бабич:

— Побачитися — сьогодні дорожче за все.

Світло заметушилось у ногах, ліхтар повів людей з тепла на холод. Приглушені слова двох, мовлені за дверима, падали до світла, до ніг, важкі, мов залізні.

— Повідомте в хату, що біля колодязя... Коли ешелони з цистернами, з військом. Якщо на Роздорах їх палили, то й нам щось перекажуть, коли палити. І за систему охорони — де й по скільки виставляють солдатів, поліцаїв.

— Буду переказувати.

Семиліт доторкався плечем Бабичевої руки, і командир ловив його дріж — з холоду, з напруги слухання чи від уявленого.

— До залізниці наші підвезуть, що треба, і приховають, — сказав Бабич.

Стояли перед насипом залізничного полотна. Семиліт ніколи не бачив його порушеним, зруйнованим, як і спотворених аварією вагонів на укусах, але погоджувався з планами командира — підривати все, що служить противнику. Недоторканим для Семиліта повинен був залишатися тільки міцний, як дзот, казенний дім блок-поста.

— Ви ж, командири, те... Десь подалі... Якщо отут — нам смерть...

— Повалимо ферми моста, щоб воду пили з Вовчої, і тієї ж ночі вийдемо на Павлоград, в самарські ліси, — Бабич стиснув руку Семиліта.

Іван Хомич проникся оптимізмом командира, а сказав сумно:

— Життя немає. Було і немає.

Може, тяжко знову поринати в самотні ночі й дні, може, не до кінця вірив у здійснимість рішучих намірів командира. Баби́ч не фіксував відтінків у настрої Семилі́та, вже був у всьому впевнений, на піднесенні, й перейшов до нової справи:

— Помітив я, що наші літаки взимку часто тримаються залізниці. Трапиться скинута листівка, то нехай дівчинка перепише кілька разів — дитячі почерки майже всі однакові,— Баби́ч раптом нахилився, лапнув себе за халяву, мигнув папірцем.— Оце моя хвороба. Як згадаю та прокажу щось із Тараса Шевченка, так і наснується своє. Візьміть, нехай дочка передрукує пером на листки із зошита.

Він якось дивно виструнчився і продекламував пошепки:

— Чорна хмара на Україні
Сонце затемняла.
Тимчасова влада німців
Тут запанувала.
Вітер віє, завиває,
Лише правду сповіщає,
Бо все бачить, де буває,
Як нас німець «визволяє».
Там спалили, повбивали,
Там дощенту все забрали...

От. Може, самі що додасте. Аби в лад. Розкидайте, де трапиться, й Харитину забезпечуйте. Нам треба в населення радянський дух підтримувати.

Баби́ч труснув руку Семилі́та і подерся вгору, через насип. Іван Хомич навіть не вловив ту мить, коли він зник, наче провалився під землю. Обхідник ще борсався в думках, збурених командиром,— вони обступили, навалились на голову, на плечі, позбавивши всього, чим жив ще вчора. Так, він пам'ятав, як погодився перед товаришами не евакуюватися, щоб працювати на своїй посаді і слу-

жити партизанам, але тривалий час про це ніхто не згадував; недалеко від Васюківки й Павлівки блок-пост, відсутність руху на залізниці вселили ілюзію тиші й спокою. Тепер в його голові не вмовало звучання слів, вимовлених пристрасним голосом: «Вітер віє, завиває, лише правду сповіщає...»

Іван Хомич, постоявши, вихилився із затишку. Нічний стриманий вітер степу дужчав пекучим передранковим морозом. Слух же ніби сам втинався у простір, на Роздори, куди слались рейки. Здавалось Івану Хомичу, що десь там ледь чутно стукали колеса, сотався шум поїзда.

За одну ніч Бабич поклав обов'язково побувати й у Никифора. Кликали так залученого до загону васюківця, якому штаб визначив особливе, надзвичайне завдання. Усім було зрозуміло, що самарські ліси й чимале місто Павлоград — це не те саме, що степовий район і його центр, в якому одна лиха іскра могла спалити ціле село. Отож за порадою прибулих з області інструкторів васюківчани взялися зазделегідь готувати шляхи й засоби зв'язків з дружним і рішучим павлоградським загonom. Никифору наказали «оселитися» в хуторі, котрий сусідував з павлоградським селом, і звідти виїздити до міста підводою то за пальним для колгоспного двигуна, то возити насіння на олійницю, то до млина — забезпечувати загін неодмінною інформацією, та й істотну допомогу підпільникам міста прихованими колгоспними продуктами.

«Чи застану ж тебе, Никифоре, в сьомій од краю хаті Очеретяного?» — запитував себе раз у раз Бабич, втомлюючись у ході. Шлях був грудкуватий, мулький, притрушений хрупким сніжком. Бабич не дивився, куди ступав, лиш безнастанно прозиравав густу сутінь, підсинену слабким світлом ночі.

Просілок якраз підводив Бабича до того поля, куди ще недавно посилали Булавенка й Степана палити скирти. Вдень там навіть здаля виднілися чорні монументи згарища, уже припорошені снігом. Стояли на бугрищі й обібрані з усіх боків, терзані сотнями рук, приземкуваті ожереди пшениці, біля яких раніше зупинялись вози, вовтузилися поста-ті... Бабич уже вловив зором скирти, котрі бовва-ніли, і кучугури попелища, як перед ним постало щось невідоме обіч шляху, на стерні — чорне, ніби й непорушне, але якоїсь миті наче й здвигувалось... Бабич зупинився, аби роздивитись і передихнути разом. Спокійно скрутив цигарку й доскіпувався, що воно таке загадкове. Коли погасив запальничку, його ніби й не стало зовсім, і Василь аж сполошив-ся, та знову добачив. Стало ясно: нічого загрозли-вого, живого такої ночі тут не було, і він рушив далі. Наблизившись, Бабич розпізнав покинуту, перекошену, без колеса чи й двох вантажну маши-ну і зацікавлено звернув до неї.

По бортах упізнав, що це був ЗІС, на якому в останній день перебування у Васюківці посилали палити скирти. Це ж він зустрів на мосту цю ма-шину, побачив за кермом Степана Журавля і поруч з ним Карпа Булавенка — двох бійців, яких від того дня загадково не стало в загоні. Знайомі речі й знаряддя нам іноді говорять більше, ніж найточ-ніші слова, бо з ними враз повертаються і час, і об-рази людей, і події з найдетальнішими обставина-ми. В пам'яті Бабича ожила напружена, гаряча ситуація тієї години, того дня: вибухи бомб, просяк-ле димом пожеж повітря, гнітючий сум прощання із своїми, обшарпаний бурею удару з повітря дім... Ожило все тут при розваллі машини і було воно вразливе, болюче й несподіване, ніби наштотхнувся грудьми на машину, котра була такою потрібною

тоді і про яку тривалий час чомусь не згадував,— у його передбаченнях і мотивах відсутності двох бійців вона мала бути десь далеко-далеко, поза небезпеками, як і ті двоє. Бабич перепочивав і відновлював у пам'яті все до подробиць, обходячи нині покинуту автомашину, із кожним кроком пересвідчуючись, що вона зупинилась отут ще в той день, поблизу двох великих скирт, котрі всім впадали в очі й котрі необхідно було за наказом знищити. Бабич додивлявся тепер до всього, що було навколо на землі і йому здавалось, що ось-ось натрапить на сліди від убитих товаришів у тій вечірній перестрілці з ворожими кулеметниками. Пригнічений спогадами, хвилюванням, безуспішними пошуками, він прихилився до перекошеного борта і знову вихопив з кишені кожушка газету й кисет з махоркою. Борт машини прийняв якусь частку його втоми, і тут Бабич став думати про Степана й Карпа як про двох різних людей, про кожного окремо. Сюди з того сухого, сонячного, осіннього дня долинули глухі, несміливі слова Степанові, його скарга на Булавенка, стерта, згладжена тоді командирським оптимізмом, і йому стало глибоко жаль Степана, якого він ураз уявив десь перехопленим фашистськими військами, загнаним невідомо куди в колонах замучених, знесилених полонених... Так, Степан покинув тут Булавенка і подався на схід, як і ще дехто із загону, про кого він уже знав.

Пішов від цього місця жваво й швидко, гнаний усвідомленим. І першим йому в розгарячілій уяві щоразу поставав Степан Журавель. Знав його впродовж п'яти років служби в районі, з багатьох перипетій життя, зустрічей, навіть сутичок з ним у районних буднях — молодий чоловік займав посади в райкомі комсомолу, в редакції газети, в райкомі партії при секретареві, і лиш перед самою війною

так склалося, що скотився на водія машини вже іншого секретаря райкому... Востаннє півтора місяця тому розмовляв із Степаном у кабіні машини... «Слова сичать, як гадюки». От як сказав! А я здогадався, хто сичав... Як побуцались, так і помиряться...

Занімілі, наче примерзлі до землі мла й тиша лежали під зоряним небом, як одвічно; їх нині розтинав то далекий постріл, то короткий спалах автомобільних фар, то зліт кривавої ракети, подібної до припнутого птаха,— вмить і падав наниз... Бабич перемовлявся із Степаном... На цьому шляху наче відкривав його, як людину для себе в собі, з власних відчуттів, із сліду людини у своєму житті. Потягнувся до нього з душевною потребою опиратись на щось надійне, вивірене — так пригортаємо до себе товариша рухом, що спалахнув у серці, і несподівано плачемо над труною померлого, до котрого байдужими були ще вчора. Два виміри найважливішої сутності для визначення ставлення до іншого діють у людському світі — добро і зло, і в сприйнятті ближнього самочинно озиваються в нашої душі співчуттям, коли її не потьмарило навмисне, ядуче, безрозсудне зло. На цій важкій нічній путі до людей Бабич зараз і не міг шукати в собі того, що давало б йому співпережити невідомість долі Степана. Якось ще не збагнута трагічна історія у взаєминах Булавенка й Журавля робила його пекуче винуватим перед Степаном. Він лиш тепер усвідомлював, чому таким пригніченим був тоді Степан у тій короткій подорожній розмові. З гарячим диханням, розпаленим у ході серцем Бабич горнувся до Степана тим людським, найчистішим, що відкладалось у його характері, набувалось за хлоп'ячих, сирітських літ, за щасливої служби в армії, коли кипів у вирі життя прозорою водою

на ярому вогні, коли бринів молодий, напружений, чуйний, як струна,— замполіт з червоною нашивною зіркою на рукаві солдатської гімнастерки.

5.

Почувши раз і вдруге постріли за Васюківкою, на протитанковому рові, Никифор на цілий день кидав дружину, доньку й старшого хлопчика, жив на інкубаторній станції, де працював завгоспом. Сторож мешкав тут, як і раніше, як і до окупації, доглядав двох коней, беріг воза, паливо, динамку з двигунцем для освітлення.

— Курчата лупитимуться й при окупантах. Без курки людям не обійтися,— сказав старий і заходився з Никифором утеплювати приміщення.

Никифору це йшло на руку — простою роботою найпевніше можна приховати перебування на станції, а з ним і свої важливі наміри. Сміливий і обережний, як кожний розсудливий селянин, він зрідка вночі навідувався додому. В замощеній, затуленій зсередини хаті жінка і двоє дітей, завмираючи, щовечора наслухали, чи озвуться кроки під вікнами. В темних сінях діти обпадали батька, а як всідалися гуртком у хаті, донька здиралась татові на коліна й не випускала його з обіймів, синок ставав якнайближче і строчив, строчив про все, що бачив на вулицях сам і з хлопцями; дружина сумно, ніжно й тяжко дивилась на чоловіка... Однієї дощової ночі з'явився додому з якимось чужим чоловіком. Батько цитнув на своїх, доторкнувся до дітей і пройшов з чужим до великої кімнати, котра й не опалювалась. Діти й дружина вдавали, ніби сплять, однак хлопець підсунувся на постелі до дверей і, хоч холонув од страху, що таке чинить, дещо вловлював гострим слухом. Схоплювати

Й розуміти основне, що мовилось, підмагало синові те, що він помітив раніше: чужий чоловік, входячи, здалось, прикривав полою обріза. Коли вже лагодилися виходити, син раптом почув таке, що ледве не підняло його з постелі, війнуло на нього полум'ям радості.

— Ех, полоснути б по них з вашого самопала! Всю ніч кулеметом охороняють в'їзд, стережуть, як собаки, Фукса і Фейге. Солдати в цю пору сплять, сам бачив. Нехай би фашисти знали, що і в нас є чим налякати їх.

— Є чим, Никифоре,— поважно відповів чужий чоловік.— Головне для нас поки що... Ти поїдь на склад за нафтою. Поїдь справно, по-бойовому!

— Беззастережно! Як же без «нафти»?— Никифор двозначно вимовив це слово.— Ви до Чаплінки й далі, на Покровку, найшвидше дійдете по залізниці. Хіба якусь будку обминете — це не зайве... А так на путях ще скрізь тихо.

Незабаром Никифор кудись виїхав на конях і возі. Мати підсилала хлопця до інкубаторної станції щось випитати у сторожа, старий розводив руками, бідкався, скрушно зітхав і по завгоспу, конях, возу, бочці й по дечому з продовольства, припасеного на зиму — все, вважай, пропало. Появився Никифор через тиждень, в'їхав уночі на подвір'я і, наче нічого й не сталося, жваво, аж весело взявся випрягати коней. Сторож, угледівши його у вікно, з подиву й несподіваної радості не міг потрапити ногами у валянки. Уже і вдягнений та взутий ще придивлявся у вікно.

— Никифор! Чи не привид? Никифор... І коні, і віз, і бочка...— мимрив про себе старий, поки не все прояснилося в голові.

Сторож не встиг як слід розпитати завгоспа, наговоритися про його поїздку, тільки пересвідчився,

що коні поставлено до конюшні такими, як і взяті, бочка була повна, важкенна, вкрита тією ж масивною рядниною... Никифор нітрохи не змарнів, ще ніби й посвіжів на обличчі, може, так здалося йому через те, що вернувся поголений і з підстриженими вусами. А наступної ночі Никифор тихо розбуркав сторожа і сказав: «Моїм передайте, щоб за мною не журились. Хазяйство бережіть». І зник. Ця подія в пам'яті старого зачепилась якимись химерними шматками, наче той дим гіркий або туман чи хмарина, гнана вітром над тобою,— не вловиш її зором, усе змінюється.

Так ожила серед снігів нічним вогником — прихованою роботою васюківських партизан сьома хата від яру на хуторі Очеретяному, близько павлоградського лісу.

Бабич входив у Очеретяний, як знав, з боку яру. Постукав у вікно незнайомих сільчан з довіри і по закону довоєнного часу. Ранковий мороз і вітер, і потерплі, глухі ноги не давали й хвилини на вагання й роздуми. Сподівався почути голос Никифора, побачити чоловіка таким, як був. Сніг скрипів лунко, спокій хат під солом'яними теплими дахами вабив, одгукувався болем у всьому тілі...

Никифорове обличчя уткнулося в клинець незапнованої памороззю шибки. В коридорі він доторкався руками Бабицевої постаті, наче брався за кригу.

— За мною, Василю, за мною... Світити не буде демо.

— О, в тебе хтось натопив від щирого серця.

— Куми не підозрівай. І я, брате, не я, і хата не моя. Роздягайся. Лава ось за тобою — тулися спиною до грубки.

Не сідали — стояли один перед одним.

Коли сходяться два чоловіки на ділову розмову,

мають сказати один одному щось вагоме й важливе, мимоволі кожний якось зважує те, що зробив у житті той, що стоїть перед ним, з цим самовиміром приходить гідність і ціна його слова перед товаришем. В ці хвилини між цими чоловіками такого не відбувалось — усе, що вони, зрілі мужчини, вчинили досі, залишилося десь у мирних днях, хоч було так близько на цій землі, але в даній зустрічі не мало ніякого значення. Щось інше нині стало їхнім життям.

— Може, щось чув про Булавенка, розповідай негайно, — опустил на коліна стягнуту з голови припітнілу зісподу й затверділу на морозі, мов каска, вушанку.

Никифор всьорбнув на повні легені повітря — це ім'я вертілось у нього в пам'яті всі ці дні. Ще недавно він сидів плече до плеча з ворошиловським стрільцем на лаві в кузові грузовика, коли виїздили по тривозі на пошуки диверсантів.

— Булавенко — зрадник! Його треба вбити, поки він не постріляв нас. — Никифор вхопився за борти піджака Баби́ча і майже припав до його грудей. — Він зрадник, Василю! Проклятий людьми. Він роз'їжджає по району в машині гебітскомісара, коменданта, шефа жандармерії. Вони вже розстріляли Браславського на очах у всіх жителів Васюківки. Булавенка бачили на місці розстрілу. Він, очевидно, вказав на партизана, він міг і допитувати його... Та навіщо йому допити? Він знає поіменно, з адресами, з дітьми й родичами всіх по нашому загону. Нам треба знищити Булавенка, як запроданця, інакше ми всі загинемо від однієї черги німецького кулемета. Я чекав тебе, чекав, щоб сказати все це тобі, лиш тобі.

— Їздити з ворогами в їхній машині — це ще не значить продатися і служити їм, — спокійно сказав.

Бабич, ловлячи в очах товариша глибоку бентегу.— Ти взяв мене в обидві руки, тепер спробуй зробити це з собою. У світі давно відомо: улеслива людина — гадюка у квітнику.

Бабич мимоволі поступився до застеленого ослона, що стояв біля грубки, присів. Никифор, високий, темний посеред кімнати, чекав од командира гарячих слів, аби вгамувати свій гнів. Щось було в цій розмові про Булавенку не по його. Життя привчило Никифора накидатися на щось недобре, як на злий вогонь: дивись, розгориться. Він ще кипів у собі. Булавенко викрав у них Васюківку, до неї не потикайся, сім'ям не жити в рідних хатах.

А тепло загрожувало Бабичу зараз дошкульніше, ніж Булавенко,— так би оце й повалився. Ніло в суглобах, пекло в пальцях ніг. Одхилився вперед, оперся ліктями на коліна, вставився очима у вікно — надворі світало.

— Я слухаю тебе, Никифоре,— зітхнув натомлено й заговорив сам із собою:— Це вже було зі мною, було... «А ми ж його не звоюєм, тільки роздратуєм, тільки нами, козаками, Дунай загардуєм...» Зробити, а потім думати... Ні!.. Другий місяць серед них... Дні й ночі... Дечого навчило. На війні, як на пожежі: оступишся, упадеш духом — тебе спалить. Клятва є клятва!— Він повільно звівся на ноги.— По горюче ще не їздив?

Від того запитання, від справжнього сильного голосу командира Никифор мовби отямився від гарячки гніву, од запаморочливої хвили відчаю.

— Їздив, їздив, Василю!

— То чому ж мовчиш? Розкажуй до мачинки.

Одубілим мізком, перегусклою кривцею, напнутими до кінця нервами, перевтомлений сприймав енергійну розповідь. Звуки входили в його свідо-

мість до самих кінчиків пальців рук і ніг, разом із теплом. Реальне, жадане розтікалось життєтворною снагою і засвічувалось іскрами, як вечірні зорі на темному небосхилі, і його розум, пристрасть, емоційно-пісенна душа осявались спалахами радості, зримої надії, бо щось догалужувалось до чужого і свого, мальовниче, казкове.

— І ти знайшов їх?

— Знайшов, бачив, розмовляв.

— Вони там? Вони є?

— Є! У них землянки, правда, мало придатні для зимівлі. Їм би завгоспа, такого як я, а то наколупали міські недотепи.

— І вони знають про нас?

— Як сказав їм, що приїхав з інкубаторної станції, та ще дідовими словами — курчатка, мовляв, лупитимуться й при окупації, і складаю договори з колгоспами — постачати на весну курчатками, хлопці зовсім повеселішали. Народ у них різний, більше з тих, що виходили з оточення. Ще не всі між собою і перезналися. Один, мабуть, із командирів, одвів мене набік, і ми як слід погомоніли. Просив після Нового року — це план такий! — прибути десь на середнє число місяця до них, точно туди ж, за Богуславку. Одному або вдвох.

— Подяка тобі від загону і від мене, велика подяка. Наче я теж потримав чийсь руку в своїй. А твій голос і тепла грубка беруть мене під гіпноз, чи що. Не поборю себе — і край. Ти не помітив, як я, було, на хвилину здрімнув? Зате ж побачив їхній зелений високий ліс, і на березі Самари багато людей з гвинтівками й автоматами. Я навіть закричав. «Ура!» Не чув?

— Ні,— засміявся Никифор. У хаті вже повидніло, і вони придивилися один до одного.— Не обморозив щоки? Наче почорніли...

— Ще рано. Мороз лиш намацує, кого йому придушити. Мені б кухоль холодної води.

— Це з холоду завжди, організмові треба.

Бабич випив одним духом і приліг на ослін. Засинаючи, йшов по якійсь вузькій, тісній вуличці. З-під старих похилених парканів, дірявих загат, кривих лісок висовували морди, гризли трухляві загорожі, гребли землю, здиралися на кілля розлючені собаки, бризкали піною... Але гавканини не було чути... І Никифор з'явився звідкись. «Чуєш, стріляють по наших?.. Булавенко називає і по одному виводять... Усіх перелічить, якщо язика йому не вирвемо зараз же!.. Ходім!..»—«Ходім,— сказав Бабич,— я тобі одному покажу, де закопані наші міни, гранати. Я знаю великий ліс...»

6.

Серед білого, бугристого простору, схиляючись супроти ранкового пружного вітру, командир долав короткими, втомленими кроками останні кілометри довгої дороги... Зійти ще на крутий кряж, побачити осоки й силосну башту Широкого, і вже дома. Ось і найвища місцина, куди хлопчиська збігають без передиху, щоб упасти на вершечку давньої могили з триногою вишкою. Аж тут розправив спину, тернув руками шапку і шоку, збив іней. Бугриста далечінь здалась пішоходу крижаним морем — наче зігнулися могутні хвилі і, переплутавшись, замерзли назічно. Раз у житті Бабич стояв на березі моря, під бризками шторму. Враження стихії вдерлося в зримий світ степовика, і нічого не забувається — все величне, непідвладне виразу у слові вкладає відтоді в поняття стихії моря. Піднесений настрій Бабича витворював нині таку ж картину, черкнуту палаючим обрієм.

Бабич повертався до свого притулку, до товаришів, задоволений одвідинами, розмовами з людьми: вони взяли на себе небезпеку, важкі обов'язки і жили ними; їхні хати й закутки наче світилися Бабичу в перейденому просторі, від кожного передались йому воля і впевненість; він розпустив загін у підпілля, щоб як хто зуміє жити й боротися, тепер знаходив усіх, за ким числилась зброя, припасені продукти, хто вже служив, стикався щодня з окупантами. Бабич від них почув, що декого вже й забирали, і в жандармерії низенький, мов калічний, шеф допитував, розмахуючи пістолетом перед очима, а поліцаї шмагали саморобними канчуками. Ніхто з партизанів не обмовився зрадливим словом, не сфальшивив у повторях завчених легенд. Навіть перед Булавенком — він сам допитував одного з них — не здригнувся голос бійця, не змигнуло в очах вагання, як відмовлявся від Булавенка, від себе й від Васюківки, застаючись чужим, нікому не відомим окопником.

Командир ніби з усіма ними разом ішов до Широкого. На відтинку шляху, який веселить завше і коней, і людей так, ніби все тобі згори й згори — до домівки близько, Бабичу згадався чоловік, наче гукнув до нього через бугри й сніги: «Я з вами, товариші!» На вузловій станції здибав його вранці, перейшовши через колії, по яких не прокочувались колеса і не ступала нога поміж покинутими врозбід сумними вагонами. Бабич знав його прізвище, де його сигнальний пост у кінці вузла. Суханов входив до групи партійного підпілля...

Бабич зупинився на віддалі, наче хотів про щось запитати. Суханов випустив з рук хворостяного віника.

— Ждете поїзда? — Бабич зробив крок до нього, шугнув у незайманий сніг.

Суханов зняв замашену рукавицю. Командир кивком голови показав, аби пройшли вони за вагони. Вітались по-мужському стримано й тепло; тиснули руки й жадібно дивились один одному в очі.

— Поїзд сьогодні не прийде, та не терплю стрілок під снігом,— відповів аж тепер Суханов.

— Скоро вам доведеться промітати окупантам дорогу.

Залізничнику здалось, що Бабич (зринуло в пам'яті «Байда», як кликали у групі Бабича) докоряв йому (був чоловік чесний, розбірливий і строгий у ставленні до себе й до інших): з його групи троє зникли хтосна й куди, а він вважався відповідальним за всіх... Корінний чаплинець Суханов пропускав через свої стрілки поїзди з паровозами — «щуками», «еховськими», потім з потужними СО, ІС; на пероні станції, яку щодня оглядали сотні пасажирів і своїх людей, роками стояв його портрет серед ударників... Так, він буде вимітати сніг і сміття між рейками на своїх стрілках, хоч вагони й везтимуть на фронт німецьких солдатів... Він також знає, що робитиме сам, особисто, аби окупанти відчували нашу силу й ненависть до них — він це осмислює днями й ночами, бо приходить на свій неодмінний пост і не перестає відчувати, що залізниця від Чаплинки тягнеться аж до наших фронтів, до міст за Доном, за Волгою... Бабич подобрішав очима, вийняв кисет з махоркою, одірвав папірець Суханову. Той поклав рукавиці під пахви підперезаного ватника, незалежно скрутив цигарку.

— Будемо промітати. Васюківка ж поправила міст на Вовчій?

— Ще ні. Під колії на розвилці треба підсипати гравій. І рейки замінити. Ви на двадцять всьому

Семиліта знаєте?— набухлі від холоду руки й сивина в бровах Суханова збили командира у постійному «тиканні».

— Тепер, товаришу Бай.. товаришу Бабич, люди в нашій шкурі пізнаються заново.

Даючи припалити цигарку, Бабич схилився до Суханова, сказав:

— Моста ми не дамо їм під колеса. Будуть вони його ще раз цупити знизу... Не дамо!

Сухановські очі засяяли:

— Так знайте, що я з вами! У мене серце комуніста. Поки битиметься воно в грудях, я з вами! Їхній бензин литиметься з цистерн не в мотори — на землю. І в кожній буксі вагона-цистерни буде пісочок. Вона загорятиметься не в нас, а вже на Керамічній, на Димурині. Від оцієї руки.

— До вас прийдуть з Дубовиків, принесуть листівки.

— Не забувайте, прошу. Я один.

— Один є і в Кобах, уже вас двоє. Приходять погрітися на пост. «Можна погрітися?» Від мене, значить, від Байди, чи що.

Суханов показав на цегляну квадратну будівлю між коліями за семафорами:

— У мене завжди тепло. Є вагончик з вугіллям. До нього ще ніхто не добрався.

— Дивіться, щоб до вас не підліз ніякий собака. Мені час іти.

Ще хвилинку постояли — високий молодий чоловік схилився до старшого і щось говорив, говорив.

Суханов любив дослухатися, як дзвенять колеса ешелона на стиках рейок.

Йому завжди ставало сумно, коли проминав останній вагон, і сильні звуки глухли, замовкали.

З бугра Бабич спускався до свого хутора в підземну схованку. «І хто це й за що прозвав мене Байдою? Аж смішно. Мабуть, колись і справді був такий вигадкуватий і геройський козак! Однією стрілою влучив у царя, царицю і в цареву дочку. Коли б мені вдалося отак усіх васюківських фюрерів...»

З холодного туману виступали крайні хати, білі дерева, де-не-де ясніли перші вогники. Вже подекуди курілися й димарі. Барви ранку, одвічна хутірська тиша, торкана там і там виспівами півнів, нагадали Бабичу малюнок з першого букваря... Мама... Тато... Хата... Школа... Вчувся брязкіт і скрип журавля громадського колодязя. Не тут було, не в Широкому — в селі, в хаті над кручею. Шкарубкі онучки не трималися на нозі, сухі чоботи не налазили, гунав ними об долівку... Аж ковтнув слину, згадавши смак домашніх сніданків — млинці, картопля, смажена на олії, хрумкий краєць хліба... І в школу брав олійки в каламарчику до хліба... Рано і так давно все це обірвалось для нього і для сестричок. Не прожив, як інші, як слід свого дитинства, належні йому літа. Любив свій край — Павлівку, Широкий, могилу на бугрі, Криву посадку, шлях на Васюківку... Він безбоязно й погодився zostатися на окупованій території. Сказав «так» від себе й за себе, подумавши, що у своєму краю, серед своїх людей зробить ворогам щось таке, чого й не сподіватимуться! І загін збере сам. Боротися проти окупантів і відчувати свій край — це ж одвічно, природно!.. Як у піснях ралось і як діяв Байда...

Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей втоптала орда кіньми маленькі діти.
Ой ти станеш з шабелькою, а я з кулаками.

З тривоги і обходів, з втоми й пекучих вітрів, з почутого від людей і самим казаного товаришам, з багряного ранку, зачервоненого обрієм, Бабич вийшов не тим, яким залишався, яким був тиждень тому. До сестриної хати, хоч звикло пригнувся в дверях, як робив сотні разів, уступив за поріг іншим. Євгенія сплеснула в долоні і враз притисла пальці до тремтливих губів.

— Не жахайся, сестро. Я відчуваю себе добре. Дуже липкий іній сьогодні. Колота б, Фоміна покликати зараз.

— Харитина з учорашнього передсвітку жде... Привела жінку з Дубовиків... Чорнявенька, молода, сидить у Бунчуків і плаче.

— Вода є?

— Вже нагріла, Васильку, нагріла.

— Жінок, що плачуть, втішати не вмію, а дітей — навіть люблю. Твої ще сплять? — І наче проковтнув гудучий голос.

— На печі трьом вистача місця. Тільки й щастя їхнього — в теплі поспати.

Хтось швидко промигнув повз вікна. Подвоєні тіні кинулись по стіні й комину до дверей, назустріч. Бабич і Євгенія завмерли від несподіванки. До кімнатчини, звідки був хід у схованку, вже не встигнути. Євгенія перепинила їх у коридорчику:

— Не спали та виглядали? Тільки що переступив поріг...

Марія благально дивилася в очі Євгенії. Харитина відчувала себе винуватою, виправдовувалась:

— У хаті Бунчуків, як і в тебе, ні ліжка, ні стільця, ні постелі. На піч кликала хазяйка, а ми пересиділи за столом. Я трохи й попряла на веретені.

Сестри були схожі між собою вродою, голосом, характерами. Їх спокій глушив в оточенні брата

атмосферу постійної загрози. Справа Баби́ча стала для павлівських і хутірських Баби́чів цілком родинною. Васи́ль і тепер був для них просто найстаршим, як колись за батька, вони вірили в нього і возвеличували його перед усіма любов'ю.

Євгенія мала намір затримати жінок, поки Васи́ль перевзувається, вмивається.

— Раз ви підстерегли, то й ще хтось не відхилився од вікна.

— Мабуть, товариші ждали,— обізвалась Марія, аби не забували про неї.

— Товариші скоро прийдуть. А є такі, що чутки хватають, як сороки пташенят.

— Якісь чужі люди?— поспитала Марія.

— Наші, хутірські,— сердешно, з обидою в голосі одказала Євгенія і притулилась до сестри:— Коли б ти знала, як мені буває страшно. За Васи́ля, за його товаришів... І за моїх нещасних діток. У хаті ж війна, як на тому фронті. Вилазять на світ тільки вночі, і хтось же підслідив, як звір той невисипущий. Мавру Шугайло знаєш? І в неї звідкись брат узявся, наче виринув з-під землі. Щоночі стукає в двері. Надіюсь, каже, все-таки когось застати із товаришів або й самого Баби́ча. Чує моя душа, каже, що у вас хтось таїться. Без них мені не жити. А вона ж, Шугайлиха, з чоловіком глека розбила, живе одна, якісь ходять до неї, п'ють, і сама з ними. Божечку! Чим і як відгородитися од лиха?.. Ви ще постійте. Ми з тобою, Харитинко, візьмемося біля печі, а Марія в хатині перегомонить.

Все, що мала намір сказати, Марія не раз передумувала, а в тривогах чекання воно скипілося в кількох словах. Як перед командиром згадати й зібрати ті слова? Легше по-жіночому виплакати, що болить. Тільки на це й була спроможна її

душа, налита через край жалем до батька, до Степана, до Яшка та й до Ліді Архипівни...

— Я з Дубовиків через Васюківку їхала до вас... Як мені далі жити, Василю Васильовичу?— Вона сховала очі в долонях.

— Заспокойся, що там у тебе таке?

Марія хлипала. Здригалась її коса, плечі.

— Мені передали, що ти приїхала до Павлівки. Вона підвела голову, витерла очі й червоні щоки.

— Є для тебе, Маріє, бойове завдання.

— Кажіть, Василю Васильовичу. Я потім про все... й за себе. Кажіть.

— Ти на бідарці прикотила, а за вчорашній день у нас снігу привалило. Дамо тобі санки, запряжеш свого коня і поїдете з Харитиною вдвох, тут недалеко. Перевезете з одного місця до нас ближче протитанкові міні. Чужа упряжка — менше балачок.

Марія дивилась на командира мов заворожена.

— Завдання небезпечне.

— Нічого, Василю Васильовичу. Не підведемо.

Вона слухала і наче виборсувалась із тривалої дрімоти. Її поривало зараз же робити щось важке, небезпечне, люте. Ніби дихнуло їй в обличчя холодною темрявою недавніх дощових ночей, коли гнала себе до знемоги по дворах, до скирт у полі, моталась знетямлена людською чулістю й обов'язком. Від ферми до потайних ходів з клунь, через городи, і все з посудом, хлібом, одежею...

— Харитина знає, як під'їхати до подвір'я густими шелюгами і куди й що доставити.

— Добре, Василю Васильовичу. Я привезла вам звістку од людини, яка пам'ятає ваші слова: «Спалю свої папери сам, коли ви будете далеко звідси».

Бабиц пополотнів на виду. Зіткнулися в його пам'яті й почуттях запорошений пилом день і

раптове зникнення жінки, її щоденні лагідні прості слова при його столі і фраза, по-своєму прочитана нею... А ще оті відголоски хорошого настрою... Коли ступав на ганок контори, передусім помічав у вікні Ліду, схилену над паперами, і з кабінету мимоволі задивлявся на її миле обличчя.

— Просила сказати вам її словами. «У них є зброя, я знаю... Якби однієї ночі наскочили і викинули їх у Васюківці всіх до ноги». Та мене, сказала, застрелять раніше, як це станеться.

Бабич проймався чутим і ждав чогось важливішого, що так хвилювало зв'язкову.

— Її чоловік Аркадій Лазюта злигався з Булавенком, і вони однесли в жандармерію негативи зніmkів усіх комуністів району.

— Підла зрада! Виходить, усіх нас чохом продали ворогу.— Бабич заходив по кімнатчині.— А що ж Ліда Архипівна, кусає собі лікті? Просить тепер, щоб ми знищували зрадників... Чому ж раніше не розпізнала свого золотого Аркашу? Персні блищали і засліплювали її? Ти не поспитала про це?

— Ні,— одказала боязко.

— А слід було!.. Та нехай німчики потішаються скляночками. В районі знають нас тисячі людей, а вказують на комуністів, бач, чужаки!

— Вона їх обох вигнала із своєї хати. Булавенко якийсь час у них мешкав, тепер сама зосталась, хвора, в холодній хаті. Я натопила їй.

— Я вважав, що вони подалися у глибокий тил.

— Жанну підхопила якась машина, а Ліда зосталась заради ж чоловіка.

— У тебе, Маріє, бачу, для мене багато гірких гостинців. А вам чим раніше виїхати, тим краще.

Марія встала. Бабича здивував такий рішучий, несподіваний рух жінки. Її очі, помітив, спалахнули бентежною відвертістю.

— Мого батька окупанти призначили старостою Дубовиків.

Високий, худий, з бородатим обличчям, що лякало, Баби́ч навис над жінкою, як загроза. Він силоміць стримував себе, аби не вибухнути першими, що приходять, словами, як діяв завжди. Перед ним стояла молода жінка, котру рекомендував до підпільної діяльності райком комсомолу, пристрасно хвалив Тесля, а тепер знала вся дубовиківська група. Командир не лаштував м'якенького виразу... Кроки туди й назад. Наче шукав, як вирватися звідси. Марія поводила за ним поглядом. Сміливо дивилась йому в обличчя, задержавши голову. Ждала, захищаючись палаючими очима.

— Як же ви докотилися до цього? Живете, гойдаючись на дунайських хвилях, чи що?.. Втік би на той час кудись. Ногу, мов, звихнув... Староста, фашистський прихвостень. І хто ж — Мирон Журавель, батько таких дітей!

Говорилося, однак, не те, чого побоювалася Марія. Баби́ч теж не знав, як уникнути їхніх пазурів. Навальню розповіла про те, чому і як це сталося.

— І тут Булавенко? — скипів Баби́ч, зачувши його прізвище.

— Булавенко! Тут у нього сила, яка потрібна окупантам — багатьох знає. Люди мовчали, стіною стояли перед Фуксом і Булавенком. Тоді Булавенко пішов з погрозами на нашого батька. Батько відмовлявся. Булавенко вирвав у нього з грудей душу своїми пазурами. За Степана постраждав увесь наш рід. Коли б Степан дізнався про це, він би відплатив зраднику повною ціною.

Баби́ч і Марія стояли по кутках кімнати, стіни якої визначали квадрат підвладного їм простору землі.

Порушив гнітючу мовчанку Баби́ч:

— Ти, Маріє, саме життя наше сьогоднішнє, його суд і правда. Якби так думали всі, як ти... Нам випало боротися не силою, а вмінням. Ми залишені тут не для прикриття тих, хто відходив. Ми перекриваємо шляхи ворогові в його тилу. Ми будемо перетинати йому жили, щоб плазував і здихав на наших очах.

Марія вловила паузу в його пристрасному монологі.

— Два дні дома не знають, де я поділась. Хоч би щось сказати мамі про сина.

Коли він став командиром винищувального загону, перед ним слалась земля всієї області — загін далеко виїздив на розшуки скинутих парашутистів-диверсантів. Потім на території свого району став начеб господарем, зрештою простір звузився до кількох сіл, десятка хат, а час для діянь — до ночі. Товариші вживалися в ці умови, кожний подібний до стиснутої пружини, готовий віддати себе в рішучу хвилину хоч і на одну мить нещадного бою. Загін зберігся, вистояв на допитах. Бабиц знав, хто зразу пішов з частинами армії, знав і тих кількох, що зреклися присяги. Вони легко переходять у табір противника і вже стріляють у людей, котрі запам'ятали їх як зрадників. Над такими ви роком нависає час — прийдешні дні й ночі як розплата.

В кімнаті було темно. Світло проникло крізь маленькі щілинки дверей із хати, куди щедро лився одсвіт білого, розлогого, схожого на привид осоко-ра. Стало гнітюче тісно в цій хатинці і серед того, що почув. Що внесла в сестрину хату Марія, кликало: «Треба діяти, діяти, діяти!»

— Батька не цурайся. Щоб усе знала, хто до нього приїжджає, чого вимагає окупаційна влада. Поговори з ним серйозно. Наш староста в селі — це майже наше село.

— Батько мій — двигуніст, у млині товчеться.

— Он що! Йому ж потрібне буде пальне. Є візник, який зможе привозити в Дубовики нафту аж із Дніпропетровська. Нехай меле батько на дерть, на борошно щодня, усім. А про Степана («Степаночку-брате!.. Ех, відбулося щось поза мною, прогавив я») ти поспитай у Ліди Архипівни. В нашому загоні Степан Журавель не числиться з кінця жовтня. Бачив його ще тоді, в машині з Булавенком. Їхали вони скирти палити.

Марія стіпнулась, наче зойкнула в глибині душі, слухала далі.

— Думаю, що Степан б'ється на фронті. Може, Булавенко й підштовхнув його на цей крок. Чоловік п'ять з нашого загону пішли за армією.

Ще якась думка, якийсь спогад змусили його мовчати — зусиллями стримував себе, аж скреготнув зубами.

— Ідьте! Ніколи ти не була тут, не знаєш, не бачила, не чула... Нам дуже потрібні міні!

В той день погода стояла ясна, тиха, врівноважена холодом висот і знеможеним теплом землі. Окинувши зором білі, чисті сніги на широкій долині — вони ген-ген світилися і на буграх, — людина могла сповнитися холодної святковості: як багато неба на землі!

Після обідньої пори однокінні санки, запряжені гнідком, з двома їздцями поруч на сидінні писали по гладенькому снігу вже другий слід від крайнього двору Вовчанського хутора. Ось уже й на твердому їждженому шляху заспівали полозки саний.

Непримітний транспорт із страшним вантажем, прикритим луговим сіном, очевидно, поспішав: коня увесь час підстьобували, щоб тюпачив.

На такому рівному, легкому шляху їзді затуляються від холоду, милуються навколишнім і ведуть малослівні розмови про гаряче гостювання «по дорозі» у добрих людей, про все, що повертається до нас з літами.

Дві жінки, котрі їхали на санках того хорошого зимового дня, на цьому шляху нічого подібного не звідували. Від тієї миті, як побачили залізні круглі міни, загорнуті в масний грубий папір, і обережно, наче скляний посуд, складені на спідку ящика саней з підмосткою того ж сіна, сиділи наче на краечку життя: їм увесь час здавалось, що вибух ось-ось розшматує, розвіє їх, мов попіл, по снігові. Передчуття вибуху, не раз чутого раніше, озивалось на кожному виямку дороги і кригою торкало душі. Скоріше б довести ці «залізні калачі», як назвав міни щербатий шепелявий чоловік, господар садиби, нікого б не зустріти на дорозі і передати б їх без пригод кому наказано.

А попереду якраз щось зачорніло і незабаром зблиснуло відбитком низького сонця.

— Машина!— вигукнули жінки разом.

Харитина випустила з рук кошлатий старий платок, яким обпинала голову, і, дивлячись перед собою на шлях, виловила у Марії віжки. Подумала, що оце й кінець усьому, що наснували товариші на хуторі,— лиха не об'їхати. Вона дивилась на Марію, чогось ждучи від неї, а заговорити до неї так і не змогла: страх відібрав у неї мову. Марія думала, що робити, як бути їм.

Страх, подібно сліпучому світлові, затоплює людину. На Марію найшли ті хвилини, коли вона, що б там не діялося, скріпила себе увагою, слухала, міркувала і дивилась на небезпеку, наче заплісненими очима на разюче світло, не давала йому запанувати над собою. Згадала чомусь про ремі-

нець, котрий помітила раніше: звисав, бовтався кінчиком під грудьми коня біля хомута.

Харитина напнула віжки, кінь став.

Машина швидко наближалась. Їхали в ній, звичайно ж, тільки німці, до цього вже звикли. Марія ще сиділа непорушно, думала. Якщо вони просто стоятимуть, німці зупиняться, їм цікаво буде оглянути місцеві сани — білий ящик, чорну оковку, фігурно загнуті вгору полозки, а там і погребтися в сіні: що везуть сільські молодичі... Утікати від них — це лише накликати підозру. Як відгадати, що роблять ці чужі, ворожі люди?

— Звернемо вбік! — Харитина смикнула сталку віжок.

У Марії спалахнуло своє рішення, вона вчепилась у віжки й собі, крикнула:

— Пустіть!

— Не віддам!

— Пустіть!

Пригальмовуючи, чорна БМВ, котру наче десь уже бачила Марія, тихо рівнялась поряд із саньми. Гнідий понуро і вперто стояв посеред шляху, лиш повернув у бік машини голову. Марія згадала: бачила БМВ в Дубовиках... На ній могли їхати Фукс, Булавенко, як і тоді... Страх скував її рухи. Дивилась у переднє скло. Невже хтось із них? Однак її вигадка, як обманути, викрутитися, була сильнішою за страх своєю простотою.

— Закутуйте голову! У вас зуби, зуби, — нестерпуче наказала Харитині, зіскакуючи на землю.

В машині начеб нікого знайомого не було. Марія сіпнула раз, удруге за ремінець, який стягав дві половини хомута, і він розійшовся зовсім. Марія збила назад шапку й платок і далі панічно стрясала хомутом, плачучи, вказуючи офіцерові на несправу, розпачливо благаючи допомоги.

Офіцер стояв по той бік авто, у кашкеті з хутряними вухами-одворотами. На сидіннях позаду лишалося двоє; вони дивилися на розгублену жінку і, підсміюючись, радили старшому виручити її. Офіцер обійшов обережно закутаного памороззю гнідка, потім вступився з-під великого козирка сірими вибалушеними очима на засмагле на сонці й вітрі молоде жіноче обличчя.

Після поглянув на санки й Харитину — та копилася на них огрядною постаттю з ще дивнішою головою.

— Пане офіцер, біте, біте.

Офіцер, подумавши, певно, про сани, кинув погляд на високо накладене під ногами у їздців сіно, зробив навіть крок до них, але з тим різким рухом йому на очі насунувся кашкет, і він вхопився його. Харитина ж, збагнувши намір офіцера наблизитись до неї, прийнялась розгойдуватись та постогнувати. Офіцер поступився назад. Марія усміхнулась до нього з-під руки, яку так і тримала біля очей, і тут же вгледіла на задньому сидінні знайому людину. Це був, згадала блискавично, Гюнтер. Увесь час, доки офіцер займався допомогою, перекладач, опустивши скло дверцят, стежив за ним, чекав, коли буде потрібний. Марію він бачив лише збоку, в спину. Тепер, піднімаючи скло, він аж ткнувся в нього лобом. Та збитий колесами авто сніг і дим заступили Марію від жадібних очей ворога.

— Рятівнице, розумничко, Марійко, сестрице...— запричитала Харитина, припадаючи до Марії, мліючи захололою душею, до якої немов поверталось життя.

Того ж вечора, уже в сутінках, до колодязя на кутку Харитини наближались дві приземкуваті постаті. Їхня повільна хода справляла враження важкої втоми. З колодязя хтось тягав і переливав до

відер воду, схлюпувана вода лунко розбивалася внизу.

Жінка й донька Семиліта не одважувались проходити поблизу колодязя. Смужка світла у вікні хати, до якої вела хвіртка з дощаним дашком, уже обнадіяла і радувала їх — вони таки перекажуть те, задля його йшли сюди з блоку, і тому, кого це стосується.

Важлива новина мала сколихнути увесь загін — у Павлівці, Васюківці, — дійти снігами за ніч до всіх, хто сподівався на неї. Адже бригада інженерів військово-залізничної служби вже оглянула міст через Вовчу, комендатура наказала старостам зганяти чоловіків з навколишніх сіл на завершальні роботи на полотні передмостя.

Ясна вечірня зоря і сизо-блакитне до самих горизонтів небо обіцяли на завтра холодний сонячний день.

В околоті, яким обтулено стіни землянки, щось різко посипалось, зашелестіло. Люди сиділи навкруг діжки, перевернутої догори дном, і при блимачкові розмовляли. Раптовий шелест примусив їх замовкнути.

— Миші! — сказав Кравчута і ладен був засміятися, та обличчя товаришів залишалися серйозними.

— Знову ходить, — тихо вимовив Колот.

— Так пізно. Хто це? — Бабица вже доймала ці кроки побіля сарая, від яких тут осипалася земля.

— Миші, — байдуже повторив Кравчута і позіхнув у кулак.

— Іван Осокор, — чітко вимовив Фомін, начальник штабу, і підрівняв аркушики паперу, що лежали перед ним на діжці.

— Він! — ожвавився Кравчута. — Ми вчора... Розкажи, Харлампію, ти.

Бабич і Колот звернули погляди на Фоміна. Харлампій знітився, ще постукав торцями аркушів об дно порожньої діжки і почав акуратно, послідовно оповідати вчорашню пригоду.

— Перестрів нас один, біля нашого хлівця, і просто вчепився за рукава. Слід було б відштовхнути його, але голос, мольбу людини не обійдеш. Ми вислухали його під стіною, в затишку, одклялися, мовляв, ми чужі, перехожі, й подалися на край хутора. Він ще й навздогін кинув: «Все рівно нападу на своїх!..» Я сьогодні багато думав про того парубка. Ще раніше мені казали Бунчуки, що приходить до них якийсь молодик і допізна просиджує біля печі на стільці, смалить цигарку за цигаркою, барабанить про війну, про себе і все до чогось прислухається. Вчора я переконався: це він. Справді, товариші, як же йому бути? Він шукає нас. Він горить ненавистю до окупантів.

— Так ви перед ним уже відкрилися? — Бабич суворо подивився на Кравчука, потім на Фоміна.

— Що? — Кравчута мав звичку перепитувати співбесідника, коли не хотів одповісти прямо. У кожній складній ситуації він у такий спосіб наче відкидався вбік, залишався на мить осторонь і знаходив, що відповісти.

Фомін, не чекаючи, що скаже Кравчута, повів далі:

— Він, якщо вірити, на обороні Дніпропетровська біля моста на шматку бляхи витягнув з-під вогню свого пораненого командира. Це по замінованому берегу ріки! Сам ставив міни і сам ризикував своїм життям заради врятування свого командира. Солдат! Пізніше йому обпекло рідиною руки. Йшли з

товаришем, котрий теж звідціля родом... Пам'ятаеш, Павло, як його?— звернувся до Кравчути.

І всі знову почули те саме «що?». Але на цей раз Кравчута похопився з відповіддю, назвав Дубовики, прізвище, ім'я сержанта, забинтованого на шиї до вух, і Фомін продовжив:

— Удвох вони тупали на схід, у тил, до нашого району. Пристало до них ще трое. Одного разу заночували гуртом в якомусь недалекому звідси селі. Ранком до хати швидко зайшов льотчик, у шоломі, із шпалою в петлиці, і строго поспитав: «Хто може вести машину?» Сержант обізвався і схопився на ноги. Командир наказав іти за ним. Сержант пішов, гадаючи, що все з'ясується на вулиці. Капітан підвів його до полуторки, на кузов якої було покладено і прицурковано хвіст літака. Моторна частина літака трималась на своїх шасі, як причіп. «Сідай за кермо. Поїхали!» Відпиратись було нікуди. А поки солдат, це був наш Іван Осокор, збирався вийти за товаришем, од машини-літака і сліду не осталось. Розчарований зрадою товариству, солдат повернувся до хати. Господарі тут сказали, що льотчик зупинився під деревами ще вчора, що його водій покинув машину і махнув на станцію. Теж знайшов нагоду швидше дременути в тил... Іван прийшов один, поранений, до своєї родички в Широкому — додому йти не наважився.

Кравчута, сьорбнувши повітря, додав:

— Права рука солдата зажила, і якраз нею Осокор у Шугайлихи на печі з гуми калощ вирізує печатки, штампи, яким довіряють і німці. На печі він якось розмножує й різні бланки для перепусток і довідок. А його сестра обмінює їх за продукти й самогонку.

— Кому, кому обмінює?— розгнівано поспитав Колот.

— Усім, кому вони потрібні. Майстру байдуже, хто платить.

— Це вже не майстру, а сестрі,— уточнив Колот.

— Я цього не знав,— відхрещувався Фомін.— Уперше чую.

— Зате про це знає весь район,— Кравчута допікав цим Колоту.

— Звідки це ти почерпнув такі відомості? Чи не лазиш до нього на піч?— Бабич порушив нейтралітет — у цій історії мінер його зацікавив.

— Від жінок, Василю Васильовичу. Вони завжди знають більше за нас,— Кравчута всіх оббіг примруженим, хитруватим поглядом.

— У тебе вже й тут є свій жіночий актив?

— Ех,— зітхнув Кравчута.— Це було б набагато веселіше, ніж обставити снопами соломи цей салон, щоб не можна було й цигарки припалити. Хтось із мудрих сказав, що людина бере з собою в рай чи в пекло тільки своєї таємниці в які ніколи й ніхто не совав носа.

— Так ти вже запасався такими таємницями? Щоб там було веселіше?

— В поточному столітті я вмирати не збираюсь.

Бабич піддався течії балачки. Вона розводила всіх по вузьких стежках недавнього. Всі знали, що Кравчута в таких розмовах невичерпний, його слухають, регочуть, кожний поспішає прилучити свої пригоди, переказані від чийогось імені, а не свого. Командир слухав, усміхався і не зважувався почати про головне, зненацьке й суворе, як постріл. Кравчуту він не вважав за серйозну людину, хоч і цінував його діловитість, енергію і послідовність у роботі. Бабич потерпав за найближчі події, вони клубочились в уяві, навіть у снах, бачились то здалека, а то враз найближче, як бачимо велике дерево — то на відстані взагалі дерево, а то в усіх

перехрещеннях гілок. Він відчував, що в тому, застрашньому, спалахне, як пожежа, щось справжнє, визріле в небезпеках, здійснене ними, васюківським загоном.

Саме ці слова — «васюківським загоном» — лунали для нього музикою гордості. Те, про що говорили товариші зараз, зіштовхуючись думками, було для Бабича лаштунками, за якими вже відбувалось, ні, тільки жило в ньому, жило в круглих, обмашених солідолом, металевих протитанкових мінах — вибух...

... — І ти одігнав худобу за Дон?

— Одігнав.

— І там залишив?

— Там здав.

— А дехто повертав її додому з напівдороги.

Осокор мовчав.

— Чому ж вільній Україні не вернув? Відіслати його до жандармерії.

По снігу, на холодному вітрі два верхівці з гвинтівками потурили хлопця рано до райцентру... Вирішили спершу показати Осокура зоотехніку сільгоспуправи.

Поліцаї наставляли:

— Зайдеш до нього — скинь шапку, поклонися.

Осокор переступив поріг і побачив за столом Мамлюка, зоотехніка свого колгоспу, з яким разом гнали на схід худобу. Мамлюка в дорозі не слухали люди, бо увесь час зволікав, відставав. Однієї ночі він таки вчинив капость — із своїм гуртом худоби повернув назад. За це його враз призначили райзоотехніком...

...«Осокор, Осокор», — чує Бабич. Кинув на діжку покреслений схемками папір. Колот, Фомін сидять під стіною на обрубку дерева, Кравчута цідить їм якусь історію.

— Все про того ж солдата-мінера?

— Це вже про його брата. Вони обидва втекли із сусіднього району в наш. Про них знають і говорять, бо сміливі ж, чорти!

— Так. І що ж далі?

— Що далі?— тягне Кравчута.— А те, що Мамлюк повів себе так, ніби ніколи не бачив і не знав свого односельця.

— До коменданта!— махнув рукою Мамлюк.

У колишньому кабінеті голови райвиконкому сидів старий, лисий, в мундирі, з перснями на пальцях комендант.

Перед ним за столиком — перекладачка, молода дівчина з наших, а по боках завмерли в почесній варті охоронники-поліцаї.

Один з сільських поліцаїв доповідає:

— Привели того, хто одігнав до більшовиків худобу.

— Документи!— простягнув комендант руку.

Осокор спокійно, з гідністю дістав з кишені пакунок, перев'язаний брудним бинтом.

Перекладачка розправила пожмакані папери:

— Акти. Квитанції. Кому здавав худобу.

— Точно. Квитанції, акти,— повторив за нею хлопець.— Усе, як по закону.

Коменданту без перекладу зрозуміло: акти, армія, контори... Він сьогодні настроєний благодушно, його радує просування армії на схід.

— Документ, армія — корошо. Алес корошо...

Перекладачка по-своєму розтлумачила Осокору:

— Пан комендант каже, що оформлено все правильно. Кому б не здав худобу, однаково все до самої Волги буде німецьким. Що своїй армії залишив, і те буде в нашій армії. Сьогодні не наше — завтра стане нашим. Все, що є на всій землі, буде німецьким!

Комендант схвально зареготав.

Поліцаї й собі хихотнули, тільки Осокор стояв насуплений. Перекладачка щось шепнула коменданту по-їхньому.

— О так! Вони чесно заслужили.— Комендант підвів своє важке, ожиріле тіло, постав перед селяками, які привели до нього Осокора, і так спритно вліпив їм по ляпасу, що ті й не зчулися, як це скоїлось...

— Перемелюеш чиюсь баечку про добродушних гітлерівців.

— Що?— різко обурився Кравчута.— Я говорив про сміливих братів Осокорів. Як ви слухали, товаришу комісар, не знаю.

— Досить!— відрубав Бабич.— Слухайте наказ.

Троє підвелися і, впершись головами в стелю, пригнулися.

— Сідайте!

І, як завжди, притиснулись плечем до плеча навколо каганця, що вже коптив і не ставало його світла й для дна діжки.

— Цими днями окупанти візьмуться за ремонт моста,— майже радісним тоном повідомив Бабич.— Штаб інженерної частини уже посів блок-пост № 28. Семиліта з родиною виселили до складського приміщення. На посту німецькі інженери вже попивають гарячу каву у своєму казино. Староста Павлівки отримав наказ підвозити на блок хліб, м'ясо й молочні продукти. Все це, звичайно, прийматимуть від колгоспних комірників інтенданти, але Павлівка може підкинути їм дещо і з нашої, партизанської, продукції. В ящиках із хлібом і салом можуть вміститися й «калачі» Петра Курочки. Хтось із нас цієї ночі,— командир повернув голову до Кравчути,— порадиться із старостою, як це зробити, хтось інший підготує людей, які перенесуть

ці гостинці на колію. Товариші, прийшов час і нам дати Гітлеру в спину за те, що забирає у нас скотину, дати в бороду за те, що помирають полонені з голоду, подякувати батькові-арійцю за те, що породив синів-кровопивців, дати йому вдень, щоб ізгнив, як пень, дати й уранці, щоб із'їли його пранці, послати йому з Васюківки привіт — аж сто чортів у самісінький живіт!

— Щедро ти одвалив добра фюреру! — комісар струсонув за плече міцну постать командира.

— Хіба це я? — знітився Бабич. — Комісар, як видно, зовсім не читає листівок-афішок, які розклеюють люди.

— Ти мені їх сам щовечора декламуєш.

— Буває, буває. Але руки моєї скільки не шукай — не добудеш.

— Ти вже підпільно од нас працюєш. Такі факти є.

— Значить, Кравчута йде на Павлівку, — записав і проказав Фомін. — Продовольство — це по його часті.

— Що?

Шаблонне питання Кравчути повисло під чертаною стелею без відповіді.

— Я в Широкому підбираю чоловік п'ять, які на санках підвезуть харчі для ремонтників, — продовжував начальник штабу.

— Згода, — схвалив Бабич. — Саночки в нас є хороші, щасливо прокатані жінками.

— Якими жінками? Я досі не чув про них, — не підробно здивувався Кравчута.

— Теплого молока в бідоні нехай підвезуть і павлівських паляниць. Можна й на простеньких білих рушничках. Щоб далеко їх було видно.

— Так, може, тоді вже нехай хтось і піднесе паляниці супостатам? — зірвався на іронію Колот.

Дивовижний план творився весело. Його маскували і скріплювали рушниками для хліба й для мін, бідоном молока, щоб винести за ним на колію хліб і зброю. Колот і Фомін враз усе збагнули, як замислив Бабич, презирнулися між собою. Кравчуту вкрай збентежила Павлівка. Як би йому зостатися на хуторі? У нього вертівся в голові план, але до нього потрібно схилити Бабича. Хіба він мало дбав про командира й комісара, щоб його не послушали? Куди не потрапляє кожний з них під час відвідин партизанів, скрізь є де переночувати, що попоїсти з наших запасів. Зброю з армійських складів перевозили до наших баз під чийм наглядом? Я один знаю сховища, кожну яму й двір. Усе перебрав, перелічив своїми руками. Тут моя присяга! Я виконую її. Мене теж підмовляли піти на схід, покинути Васюківку. Я не з хоробрих, але я залишився. З вірності й відданості командирю. Щоб загуркотів у прірву цей триклятий міст через Вовчу, я знайду в Широкому і хліб, і сало, і вишиті рушники. Мін я не повезу і не поставлю як треба, товаришу Бабич. Я стільки тлумачив вам про Осокорів, а діло з мінами Іван поведе, як ніхто з нас. І досі не здогадалися, нащо розповідав. Туголобі!

Бабич про щось перемовлявся з Колотом, навіть піднімалися по драбинці наверх, може, й до хати — від нього завжди щось приховують. Та він і не рветься до таємниць — чим менше їх у голові, тим спокійніше спить.

Уже повертаються сюди. По тому, як закрипіла драбинка, Кравчута безпомилково вгадав: спускається лише Бабич. Найважливіші справи вирішуються удвох.

— Ти й досі тут?

— Чекаю на вас, Василю Васильовичу. — Кравчута здався командирю серйозним, як ніколи. —

Я хочу ще раз нагадати, що Іван Осокор — фронтовий мінер. Наші підрильники, здається ж, намахали на нас п'ятами. Гай-гай! Може, в запасі у Фомина є хлопці або й жінки-мінери? Вибухові приспособи, як відомо, сліпі: вони вбивають чужих і своїх однаково.— Кравчута ставав самим собою.— Давай, командире, хоч і через мене, влаштуємо переговори з Іваном. Я старшого Осокора вивчив до кісточок. Сила!

— Кісточки нам його нащо? За його душу відповідаєш?

— Своею головою!

Кравчута відчув у голосі командира примирення, готовий був на які завгодно запевнення, щоб остаточно переломити його.

— Клич до Бунчуків.

— Єсть! Він, може, й зараз сидить у них.— Кравчута бгав гудзики в петельки кожуха і раптом спинився, завмер.

Баби́ч як стояв, так й осів на табуретку, обхопивши голову руками. Шугайлиха — непримиренний ворог Євгенії...

Хто б міг передбачити таке? В Москву цього літа послали на Всесоюзну виставку Євгенію, а райнаросвіта споряджала її, вчительку, за успіхи по шовківництву...

І його, і сестру на людях кляла Шугайлиха! І наймудріші звірі в пастку потрапляють одним-единим кроком.

Кравчута говорив тихо, але те, що треба:

— Якщо Іван пробереться в гурт ремонтників і покладе під рейки міни, вони скажуть усе і про всіх. Павло Кравчута ніколи Баби́ча Васи́ля не підведе!— Уже розумів, що мусив іти, зникнути. Але ще вкусив командира:— Може, ваші жінки вкладуть мінам душу?

Баби́ч підхопився, в його очах пала́ла ріши́мість:

— Іди! І пам'ятай!

— Іду!

— Стій!

— Шугайли́ха ніколи нічого не повинна знати про зв'язки Івана з нами. Вона може стати для нас смертельною міною.

Кравчу́та пригнувшись подерся до лазу.

На світанку, мабуть, в останні хвилини найдовшої ночі здійсню́лась хуга. Наче кимось здалека наслана, наче той щось вивідав про затаєний намір людей кількох великих сіл, задля якого вони сьогодні так рано вставали з неспокійних постелей, мовчки зодягались у найтепліше і найстаріше, аби гріло і трималося плеча.

Хуртовина́ була з північного сходу, з того простору, де настоюються тривкі й кипучі морози, звідки вони сунуть на південь і, зустрічаючись з теплом, куйовдять хмари, женуть вітрами по землі сніги. Хуга мела, забілювала все, сліпила очі, боро́ла постаті, котрі рано вийшли в степ, на шлях до залізниці. Ішли за саньми гуртками, дехто й присідав скраєчку, щоб не доторкатися до засланого вантажу — тих же бідонів, лантухів, хлібин загорнутих — це з Павлівки, з Широкого, а іншими шляхами — з Богданівки, з околиць Васюківки і з Чаплинської сторони. Їхали кіньми, на санках, аби підвозити щєбі́нку, костилля, плити́ на перебірку́ полотна «чаву́нки».

Закуйовджені, облі́плені на вусах, на бровах, на закомі́рю, не впізнавали один одного, лиш по якійсь одежині, по одному слову, по ході на мить вгадувались чоловіки старшого віку, а молоді, підлітки — всі були однакові. Павлівка послала в наряд наказом старости Залізня́ка, званим Петро́м Тимофі́йовичем, найбільше, і він сидів на передніх

санях, повернутий плечем до вітрової штурханини, виставивши вбік свою колодянку, що стриміла грізно, мов кулет. Сам їхав, щоб скласти звіт комендатурі району, показатися й залишити надійне враження.

— Підсікла нас погода, як некованого коня крига.

— Підкуємо. В затишок би нам, за насип, до мосту ближче.

— Осокору б там стати.

— Значить, рудий свого доцюкався. Ви обидва погодились чи Байда сам?..

— Що Байда?— голос командира змусив Фоміна й Колота спинитись.

Бабич ішов у кожушку з піднятим і обв'язаним коміром, як робили матері школярам в негоду. Шапка, борода й брови заліплені снігом.

— Швидко наздогнав.— Колот ухилився од продовження розмови з Фоміним. Того вечора в землянці вони різко розійшлися у ставленні до поповнення загону. Колот нагадав Бабичу історію з пекарем, наспіх зарахованим восени до групи Кравчути на його домагання,— пекар зник невідомо куди,— і вони мовчки розсталися, ткнувши один одному роки.— Візьми оце.

Колот висмикнув пакунок із-за поли опушеної снігом, наче підновленої угорки, і подав Фоміну — той хутко перейняв його і так само заховав під полу.

Ішли серед останніх у розтягнутій арбайт-команді, збоку, в білій каламуті, за ними коливалося кілька схилених проти вітру постатей. Лише трое із трьох десятків ремонтників, зібраних старостою Залізняком в селі й на хуторах, знали про сани, навантажені всяким добром і ще чимось, відчували,

де просуваються зараз, і що вони — неодмінне, найважливіше, обов'язкове, загрозливе.

— Кому даватимеш листівки, кажи всім: написане комendanтом, нехай не тремтять. «Суворо заборонений вступ на рейки цивільним особам. При підході поїзда, кому не дозволено, повинен негайно покинути станцію чи колію. Хто діятиме проти цього закону, буде розстріляний».

— Вдруге читаєш мені цю директиву.

— І ти читай кому слід. Відповідаємо за життя людей. Усім треба натуркати повні вуха, хоч вони й закутані.

Бабич збагнув, про що йшлося. Комісар, бач, метеликів намножив чимало. Командир і в дорозі перебирав подумки цілоденні вчорашні клопоти із Павлом Трохимовичем, і його нині спонукало бажання наздогнати Залізняка на санях Осокора, обмінятися хоч поглядами, кивнути, дати зрозуміти, що дорожить його підтримкою, що це з його святої відданості заgonу заряджено павлівську валку страшною вибуховою силою. Командир ступав шпарко, рівно, збурхуючи чобітьми сніг, думкою, наче невидимою линвою, прищуркований до саней Залізняка й Осокора. Бабич простежив сам, як Осокор спокійно і швидко переносив і акуратно вкладав під сидіння міни, як обгортав білими шматинами полотна підрильники і вмощував у куточку. На виїзді із села Бабич пройшовся поруч із саньми, бачив, як Осокор напнув на себе великого кобеняка з відлогою на шапку і потонув у ньому. Лиш гостроносим обличчям визирав з тієї халабуди, як звірок з дупла. Хтось присів біля Івана, і він заговорив до того весело, легко, заспікувався з ним, усміхаючись парубочими гарними зубами. «Молодець, Осогоре!».

І відстав.

Сніг косо, аж прилягаючи густими лініями до землі, стругав простір.

По низу все наче текло, сунуло, мов льодохід безмежної ріки, і все довкола прялося в крутежі холодного білого світу, паморочило голову стихією владної зими.

Люди нізачо не покинули б сьогодні теплих хат, коли б не Залізняк посилав, коли б не їхав з ними сам цей чоловік з колодянкою, котра стриміла з санией, мов кулемет, та й коли б не дійшло до сільчан ним сказане для всіх: «Ради великої справи перемерзнемо один день. Перестелимо їм колії перед мостом. Постелимо нашу постіль, нехай околіють на ній навіки». Павло Трохимович втратив ногу на залізниці якраз у ремонті: рейкою віддавило. Через усе життя йому гуркотіла ешелонами ця магістраль, звик він до гомону вагонів і гудків, до їх порядку, й тепер все обзивається до нього, сниться ночами... Він міг би нагадати своїм ровесникам і молодикам, котрі йшли під цю завію з клунками через плече, як було приємно людям, тепло на душі почути вранці знайоме наростання шуму поїзда у Кривій посадці, а по гудку паровоза перед мостом звірити дома ходики й уявити собі запилений, зав'южений швидкий «Ростов — Київ», чи «Київ — Тбілісі», як з громким гудінням, розлуненим погодою на дощ, промигали вагони між фермами нашого моста, чи не єдиного від Дніпра аж до Тихого Дону. Залізняк не впадав у замрію, він несхитно вірив, що так знову буде.

Він пам'ятав і нагадав про це партизанам тієї ночі в хаті Харитини, перед виступом...

Залізняк ударив кулаком по столу й сказав:

— Не будуть окупанти гнати свої ешелони через Вовчу! Не сидітимуть при вікнах пасажирами з сигаретами в зубах.

Бабич і це згадав зараз, побачивши крізь завію Петра Тимофійовича. Махнув йому рукою і тут же відстав, щасливий з певності справи, яку несло їх, кілька чоловік, наспроти лютої хуги до заповітного місця. Ще вгледів Бабич Фоміна, обкутаного башликом, сказав глухо:

— Залишаєшся один... Не попадайся на очі васюківським собакам.

Як і на тому перехресті, восени серед ночі, удвох з Колотом, одійшли вбік з дороги, притиснулись плечима, скрутили цигарки, запалили. Потепліло в грудях, глибше дихнулось. Не хотілось уже нікуди йти звідси, оддалятися. Стояли невидимі, наснажені тривогою і вірою.

Ще, мабуть, павлівці не дійшли до насипу, як на полотні, в напрямку моста, бринькнуло залізо — так гудкає вдарена на землі рейка. Ще брязнуло щось. Застугоніла вантажна машина.

Вслухалися в кожний згук. Все, що доносила звідти, спотворюючи, хуртовина, озивалося в серці.

— Це ми з окупантами ще ніколи не були так близько, як зараз.

— Можна б їх і вичортувати, гадів, та не почувють.

Бабич і Корній перейшли по кризі річку, взяли на край низової Васюківки. Там, у Ляшка, перебути, перестраждати день, наче зависнувши над прірвою.

Глибокий слід двох на хрупкій шкуратком заморозі не зализувала й догідлива сніговиця.

На блок-посту № 28 в той день зранку в'юнився клубок оперативно прибулих на дрезині інженерів з армійської військово-транспортної служби польового залізничного батальйону, з саперних військ. Васюківські районні та округові шефи мали з'явитися прямо до моста, де передбачався одноденний

штурм, але таке зчинилося з погодою, що куди приємніше пересидіти в теплій, обставленій для перепочинку й вгощення будці — хаті Семиліта, ніж ризикувати здоров'ям. Німці в майже літній обмундировці мерзли, шулились, натягали глибше кашкети з утепленими підкладками. В приміщенні жваво потирали руки біля напаленої до червоного плити, та щоразу перепитували, як там і що, в того, хто вискакував у хурделицю і під охороною солдатів і місцевих поліцаїв обдивлявся кожний ступінь зробленого. Солдати з батальйону переймали накази інженера і розсотувались між ремонтниками, до яких у офіцера не було ані найменшого інтересу, як і в людей до німців. Павлівці знали, що їм треба переносити, розрівнювати, утрамбовувати, що вкласти, закріпити, як наказують, і сьогодні, сьогодні закінчити, щоб надвечір піти звідси. Як тут пропускатимуть якийсь випробний паровоз, дрезину чи й цілий поїзд, бо дорога, кажуть, уже ціла від Синельникового й далі, аж на Донбас,— це байдуже, не хотіли вони ні чути, ні бачити, аби тільки швидше покинути вітряний високий насип...

Гебітскомісар Фукс не мав прямого відношення до військових транспортників, але сприймав цю роботу з погляду своєї господарської діяльності і державних обов'язків. Він прагнув показатися перед офіцерами польових військ: з Васюківської округи теж надсилалася інформація в штаб групи армії «Південь» й особисто командуючому генерал-фельдмаршалу фон Рейхенау.

Людина, котра в житті на багато й не заміряється, однаково шукає для себе і знаходить зразок, підмурок, на який опирається, виправдовуючи свої захоплення, іноді й химери, особливо ж ті, що потім нав'язує іншим. Вільгельм Фукс ще в Німеч-

чині прочитав про фельдмаршала Рейхенау, який і на фронті щоранку тренується в їзді на конях з неодмінною стрільбою. Найулюбленішим одягом для нього був спортивний костюм, в якому він просто з тренувань прискакував до штабної їдальні й накидався на гарячу каву, неодмінну яєшню з беконом, присипану зеленою цибулькою. За два місяці служби у Васюківці гебітскомісар Фукс завів при своїй резиденції стайню племінних, як тут казали, коней, знайдених у колгоспах, навчився бездоганно їздити в полі та ярами за селом, де на скаку стріляли по мішенях у кручах. Займався цим, звісно, не один, прилучав офіцерів з гарнізону, яких пригощав у їдальні, обтулений фотографіями коней і жокеїв. Відчував, як благодійно впливала ця пристрасть на нього не лише фізично: непомітно, мов тінь, зникла з його побуту й образ мислення філософія Генрі Торо одночасно з його записками «Життя в лісі» — не знав, де й поділась ця книга, впала кудись за ліжко чи дав комусь почитати й забув кому. Владування, нічим не обмежена воля розпоряджатися життям інших стерли, як напис на шкільній дошці, систему одних переконань та бажань людини і написали зовсім не подібну. Лист дружини з нагадуванням про брата Карлі Вільгельм прочитав і враз пошматував. «Карлі? — Кудись далеко, довго дивився безтямними, прозорими очима. — Я не напишу тобі, люба Марі, про це нічого». Згадав, як Фейге під крутим хмелем розплескав Фуксу, що знає про нього більше, ніж він припускає. Довідався ще перез виїздом з Берліна на фронт. Фукс удав, що не надає цьому жодного значення. Одного разу в об'їздах сіл району разом з Фейге їхні машини з польового шляху раптом вискочили на вулицю трохи незвичного своїм виглядом села Богданівки

(двосхилі, високі дахи, широкі й такі ж гостродахи клуні, сараї, амбари). Гюнтер вхопився за плече шефа: «Це ж Готендорф, пане комісар! Зупиніться! Ви просили мене... Готендорф!»— Фукс лиш кинув погляд праворуч, ліворуч, стрівся з очима Стефана, опутився нижче на сидінні й не промовив ні слова. На виїзді з села він почув, як чомусь подав сигнал пікап Фейге, але й це не зупинило БМВ.

Наказ головнокомандуючого групою армій «Південь» і 6-ю німецькою армією фон Рейхенау «Про поведінку військ на Сході», цілком таємний, замкнений сургучевими печатками, дістався до Васюківки через місяць після того, як був висланий.

«Основною метою походу проти більшовицької системи є цілковитий розгром державної могутності і викорінення азіатського впливу на європейську культуру...

...До боротьби з ворогом за лінією фронту у нас і досі ставляться не досить серйозно. Чому все ще продовжують брати в полон підступних, жорстоких партизанів?..

...Постачання харчуванням місцевих жителів і військовополонених є непотрібною гуманністю...

...Символи колишнього панування більшовиків, у тому числі й будинки, повинні бути знищені...

...Страх перед німецькими заходами повинен бути сильніший, ніж погрози з боку бродячих більшовицьких залишків».

Прочитавши ці слова наказу, Фукс уперше зазнав нездоланного страху перед своєю Німеччиною. За законами воєнного часу, він може бути розстріляний. Він ще не скарив на смерть жодного партизана, жодного комуніста, жодного порушника німецьких постанов. На окупованій землі — землі «Барбаросса» — він ще й досі не обмежив споживання хліба й інших продуктів місцевим населен-

ням. Українці, недостойні звання людини за вимірами арійців, у нього живуть сито й безбоязно.

Залізничний міст через Вовчу перериває магістраль Кривий Ріг — Донбас... Фукс із жахом подумав про те, що німецька армія, зайнявши рудні, шахти, металургійні заводи України, можливо, через недіючий міст на території його округу недодала Німеччині протягом цілого місяця ні краплі промислової сили. Майн гот, а він уже тут, у Васюківці, по своїй щирості й відвертості не раз декламував:

Мені геть не потрібна та колія,
Не ходив я ще жодного разу
Подивитись, куди вона йде.

Фукс говорив і глибоко вірив, що життя землероба є найсправедливішим, а його праця найкорисніша. Таким Фукс виїхав із свого обійстя на схід, щоб присвятити себе розбудові агрикультури на окупованих чорноземних просторах. Йому згадальсь роздуми в дорозі до Васюківки... Цілковите знищення більшовицької ересі, радянської держави!.. Нещадне викорінення ворожих хитрощів... Негайна, жорстока експлуатація захоплених покладів вугілля!.. Йому ніби вчулись ці слова... А якщо фельдмаршал прибуде на пуск моста? Якщо Фуксу доведеться доповідати про свою діяльність самому головнокомандуючому? Його трусило від думок, мов у лихоманці.

За ясної морозної погоди Фукс розпорядився, щоб староста найближчого до блок-поста № 28 села Павлівки вислав скільки потрібно робітників. Запевнення старости Залізняка надійшло вчасно.

Стефан увечері в кімнаті шефа приставив до теплої грубки нові фетрові чоботи, пошиті васюківським майстром, розіклав розгорнутою шинель, аби набиралася тепла. Домашні зручності, нове

опорядження заспокоїли комісара, він уже бачив себе серед офіцерів, та нехай і поруч самого фельд-маршала!

На блок-посту Фукс виявився серед почальників середнього рангу найстаршим. Йому доповіли, що робота в повному розпалі, ремонтники працюють з ентузіазмом, який трапляється рідко. Після міцної кави й перепочинку гебітскомісар у супроводі Фейге і поліцаїв вирушив по колії оглянути розвилку перед мостом, що мала пожерти десятки машин щєбінки й піску, підвезених здалеку, штабелі шпал, купи костилів, плит, гайок.

Про забезпечення матеріалами щодня чув Фукс упродовж кількох тижнів, але вони мало цікавлять, за них дбають війська; інженери стежать за технологією відбудови. Комісар сьогодні хоче на власні очі побачити людей своєї округи, великих сіл, які без ускладнень стали до роботи за лихої негоди і, отже, сьогодні послужать Німеччині, справі гебітскомісара, цілій системі окупаційної низової влади.

За стіною звихреного снігу й вітру не вмовкали робочі звуки. Зав'южені постаті, ніби зчеплені руками, схилені над рейкою, виринули несподівано.

— Разом — раз! Разом — два! І-і-ще — раз, дружно — два!

Відтинок рейки гудливо дзенькнув, ударившись об кінець закріпленої, люди розправились, стали і знепачька наткнулись на оббілених чоловіків, на зброю в їхніх руках. Німці спинилися перед купою щєбінки, притоптаної снігом. Десь далі, за метелицею, часто били в шпали важкі молоти, гупали трамбовки. Цій бригаді належало теж негайно братися до знаряддя, але люди не зрушилися, вони стиснулися щільніше, наче намагались заступити щось собою.

Фукс захоплено оглядав обличчя, одяг павлівців і щойно покладену рейку. Всього цього було забагато для гебітскомісара, котрий мав справу щодня з одиницями. Він раптом озирнувся й побачив позад себе таких же сільських людей, уже відгороджених від нього солдатами й поліцаями, на якусь мить відчув страх замкненого кола, йому здалося, що цим гуртом хтось керує один і може вчинити з ним, Фуксом, щось небезпечно. Це була мить розгуби, але він згадав, що хотів побачити, запам'ятати масове дійство, лагодився щось вивідати, почути про павлівського старосту; шефи сіл, старости, старшини, яких по-німецькому називали одним збірним словом «дорфоберман», як здавалось Фуксу, були найбільш довіреними й надійними з місцевих людей на селі. Він ще оглянув тих, що стояли найближче, і вхопився за вусатого, нижчого од усіх чоловіка, котрий стояв на одній нозі, а за другу був йому якийсь оцупок дерева, схожий на ногу дикої кози. І це явище видалось Фуксу якимсь дивом, загадкою, в якій таїлась несподіванка, що відлякувала його. Вся стіна чоловіків, натовплених, задиханих, яким випала хвилинка перепочинку, відштовхувала погляд гебітскомісара, була непроникна, непіддатлива, захована в згрудженість, і лиш ця вусата людина на одній нозі, схилена на молодого, з малим худорлявим гостроносим обличчям юнака в розстебнутій на грудях куфайці, де купчився кетяг снігу, підштовхнула його в намірі заговорити, зблизитись.

— Вас іст дас ¹? — поспитав Фукс чоловіка, обертаячись до перекладача. — Ветеран? Війна?

— Війна? — Залізник перейняв це без перекладача. — Рейка, — вказав на ту, що була перед ним.

¹ Що це? (Нім.).

Фукс підступив на крок до старости, його почет подався за ним. Гебітскомісар настроював себе до дружньої бесіди.

— О, рейка? Розумію. Це ж не сьогодні, не оця?— Фукс штовхнув чоботом у залізо і зморщив своє худорляве обличчя в усмішці.

— Ну, як можна — сьогодні? Давно, на залізниці.

— Залізник?— вхопився за слово Фукс.

— Так, Залізник.

— Дорфоберман? Староста?

— Староста.

— О, дай руку, Залізник. Староста — добрий чоловік.

Іван Осокор усміхався на весь рот білими густими зубами, мабуть, ще з того, що сказав Фукс про рейку, і дивився на Залізняка: той стояв непорушно.

Одним кроком, мов стрибком, Фейге опинився перед Залізником і Осокором, вгрузлий у сніг і від того ще куцший і грубший у піддягачках. Він стусонув обома руками в груди Івана, той поточився назад, там об щось перечепився, впав, змахнувши руками.

На нього напали охоронці Фукса, але павлівці спритніше вихопили Івана. Солдати й поліцаї та ремонтники в перегуках відійшли далі, їх відгородили.

— Руку подає тобі гебітскомісар, німецький офіцер, бачиш?

— Арбайт! Арбайт!— чийсь фальцет підсік людський гомін всієї бригади.— Чому стоїте? Арбайт!

Розпорядники зігрівали себе мотаниною, спалахами ненависті до людей, котрих можна було збивати з ніг, відпихати з-перед себе, із стежки в за-

мет, на заліззя. Павлівці враз нагнулися до ломів, лопат, молотів.

Фукс і ті, що з ним, гуртом просунулися далі.

Іван Осокор тоді вловив мить і шугнув у сніг на крутизні насипу, скованув наниз. За ним ніхто не похопився. Під штабелем шпал стояли Іванові сани й кінь, вкритий одежиною. Кінь доїдав у порожньому ящику сіно. Десь із затишного боку виткнувся Фомін і, побачивши Івана, з радістю підійшов до нього, розмотуючи довгі сталки насунутого на обличчя башлика.

— З чого така буча? Тебе побили? Де твоя шапка?

— Та шапка ось.— Іван витягнув її з-під куфайки, розстебнутої вгорі.— Хотілось мені почухати об його котячу мордочку свої руки. Стримався, хоч сверблять і досі. Чимось не сподобався я калічному недоростку. Товкнуло кулачками в груди так, наче теля у вим'я. Посковзнувся я.

— Плюнь на нього і заспокойся.

— Обходять полотно. Інспекція якась, чи що...

— Пізно вже. Не знадобився ні хліб, ні бідон. Шпали все заховали. Капут!— Харлампій вигор-тав коневі сінце з кутків ящика. Взяв останню жменьку. Кінь збирав губами стеблинки, перемішані з снігом.

— Рано, а не пізно,— сказав Іван, натягаючи на вуха шапку.

— Чого рано?

З насипу загукали:

— Йване? Де ти?

— Дуже рано приїхав гебітскомісар у нашій смушевій вушанці, у бурках вище колін. Із чиеїс квартири поцуплені. Якби пізніше,— Іван обстібався сердито, смикав гудзик.— Йому б шапку збило з головою разом.

І погрібся Іван нагору, метляючи прорваними на заді штаньми. Для трьох, що залишалися тут, у зоні руйнівного вибуху, вже не було хурделиці, завії — не сприймалась. Відчуття сподіваного удару перемоги заглушувало все, чим жили досі.

Вантажний поїзд на два десятки вагонів, зібраних по тупиках станцій, з паровозом, посмугованим давніми патьоками перегріву, на третій день подав у Кривій посадці гудок.

Погода стояла тиха. Спустошені прозорі хмари, проникні, як тіні, ловили проміння збляклого сонця і не спиняли його. Лиш густий дим з парою, що вистовпився над локомотивом і повільно посувався до блок-поста від Кривої посадки, цвів блідо-рожевим небесним знаком.

Він яснів, мов дивовижна з'ява. Хто почув голос залізниці, нагледів світлу живу хмаринку, — згадував недавнє минуле, яке належало їхньому краю.

Вибух вдарив у небо двома випалами. Чорні клуби диму, швидко відірвавшись од землі, один за одним повільно піднімалися в небо. А безпосередньо біля моста, на схилах насипу і в переплетіннях крайніх ферм, щось перекочувалося з потужним гуркотом, обривалося і падало в річку.

За кілька хвилин після вибуху на всьому околі — в селах і в степу, запала німотна тиша. Розчублені голови диму ще тримались одна одної, пливли, танучи і зменшуючись над землею.

Могутній грім затаєної великої сили наче нагадав, сказав усьому сущому на ній, живому й мертвому, чужому й своєму, що буде суд.

І його почули й побачили.

Зимові вечори й ночі повільно бредуть селами, підсвічені при самій землі вікнами хат, разками вогнів господарських будівель, де-не-де ліхтарями вулиць.

За хуртовин і снігопадів сільських людей нечасто завгорюють далекі поїздки, але й з однокденної подорожі вони повертаються на поріг дому з враженнями і довго розповідають, як їздилося, що вдалося та як усе почалося й закінчилось. Селяни смакують досвідом так само, як і смаженим насінням. У бесідах перебирається цікаве й корисне, бо давні пригоди боронять від шкоди.

У клубі, в читальні, в колі молодих і старших, котрі не поспішають зрікатися юних захоплень, хтось один розгорне свіжу книжку, мов для самого себе, і зачитається чужими живими словами, і чиясь сильна воля увійде в серце — так іскри людських взаємин запалюють душі до спільности, дружби й любові.

О зимові вечори, ви кличете у новий день, у завтра. Під холодними зорями збувається в нас щось дороге, одвічне.

1.

Восени сорок першого року у штабах вермахту генерали ще наводили на картах нові, кинджально прямі чи круто гнуті наступальні стріли — вони пронизували задніпровські простори, діставали до Волги й кавказьких гір. Тривоги блукали по землі з дощовими вітрами. Зрушене загрозою окупації, міське й сільське населення покидало свої осідки й сунуло на схід. Повільні валки на возах і гарбах, напнутих халабудами, рухались з худобою і зерном на степову Задонщину. Російська земля з давніх неспокійних літ пам'ятала, як курличуть

українські вози, як риплять вербові ярма, не забували люди своєрідних говірок наддніпрянців і галичан — уже-бо колись відходили вони на братні землі перед ворожим нашествям; українська біднота і в мирний час шукала для своїх рук вільні перелоги за Волгою, на Амурі...

Цієї осені поспішали переправитись на лівий берег Дону і військові госпіталі... Огорнути б їм сільською тишею тяжко поранених! Отож перевантажені машини вдень і вночі вигризли гарячими колесами рятівні кілометри на сковзьких схилах долин та балок.

Степана Журавля на розгаслому сльотою донецькому грейдері підібрали й перенесли з гарби на машину військові лікарі. Хтось із них вловив своїми пучками м'яві поштовхи Степанового серця, а вже під кінець наступного дня примостили й цивільного, без жодного папірця в порожніх кишенях, котрий би засвідчував його особу, на ліжку військового госпіталю, у великій палаті, якою став просторий клас школи райцентру Сербівки.

Степан і напівпритомним увесь час боровся за своє життя. Його мозок до останньої клітини був заряджений спротивом ворогу — адже Степан бачив його, чув його постріл, націлений в нього. Пронизаний болем, Степан силувався податися далі від того місця, де це сталося, ще — відкинутися і від вогню... Остуда холодної м'якої землі трохи втамувала його біль, та він кидався ще й ще, аби поплазувати далі. Невтолене прагнення застигло у свідомості пораненого і зафіксувало простягнуту вперед руку.

На хірургічному столі, коли Степан розплющив очі й побачив схилену над собою чужу людину, з усіх сил пручнувся тим же рухом, і його довелося стримувати.

У палаті стояло два ряди різноманітних ліжок, знесених людьми, Степанове притулили крайнім, втиснувши у кутку,— низьке й вузьке, майже дитяче. На сусідньому лежав хтось вище, закутий у гіпсовий панцир. Степан чув, як там, вище, перемовлялись, звісно ж, про фронт, де й кого спіткала невдача, як можна було її уникнути, він зрозумів, що у військовому шпиталі поранення й каліцтво співіснували з непереможним духом життя, доля одного єдналася з усією битвою, живилася спільною вірою, і Степан розумів, що йому не можна відриватися од фронтників, од лікаря-хірурга з жорсткими сивуватими бровами, чорними добрими очима, якими він наче передавав кожному частку свого спокою. Під час обходу лікар оглядав Степанові рани, лічив пульс, прослуховував легені, нічого не говорячи йому й нічого не питаючи; з іншими лікарями розмовляв про нього тим, що й раніше, тоном, і це було для Степана найдорожчим: значить, його звідси нікуди не переведуть, доки не вилікують. Дивлячись на людей у білих халатах, він розчулювався до сліз із доброти свого рятівника. Після обходів, перев'язки, ін'єкцій Степан знову повертався на обірвану свою дорогу, по якій належало йому пройти ще багато.

Зрадники живуть поміж нас... Він читав про це, але таке водилося тільки десь далеко. До поїздки в степ Булавенко нічим не виказував своєї ворожості до Журавля. «Чому він стріляв саме по мені? Ніколи я не дізнаюся про це... Був би я невидимкою, зрячим духом, полинув би сьогодні до Васюківки... Якщо Булавенко перекинувся до ворогів, то всі партизани, до одного, дістануться лютим німецьким кулям. По мені вже вистрілено, і я зараз у кращому становищі, ніж вони. Як мені переказати їм цю жорстоку правду?..

Карпо Булавенко... Серед нас і поруч з нами жив, ходив, а сприймав наші дії і нас зовсім по-іншому. Ми довіряли йому. Але повинні були знати, як він довіряє нам, що думає про кожного з нас. Та чи можливе це?.. Я з першого класу школи і до того вечора, коли по мені вистрілив Булавенко, навчався лише бути для всіх добрим. Їздив по селах, знайомився з людьми, слухав, що кажуть про них близькі по роботі, писав про них, аби вони шанували себе, свою працю... Щоб знали й ті, що кажуть про них товариші, коли хто зневажає своїми обов'язками. Може, я ще тоді заслужив на той постріл? Може, не прислухався до того, що говорять про мене? Хіба таки дійсно «слово дане людині для того, щоб приховувати свої думки», як стверджує преподобний отець Малагріда? Але ж ми проголосили суспільство, виросле на корінні кількох епох, і в ньому взаємини між людьми у праці і в побуті складаються на нових принципах. І слово, і думку людини ми повинні знати, чути їх один від одного. Процес очищення людини від зла й недосконалості хтось назве нівеляцією особи. Ні! Сім'я, рід, громада, кожний народ, найменший і найчисленніший у світі, спільним розумом творили закони і керувалися ними.

Виховання народу... Чуєте, виховання народу! Як продумується і здійснюється це виховання? Де і чим визначається те, що людині в суспільстві дозволено, а що ні? Найгучніших, найрозумніших слів, хоч засій ними всю до останньої ступні землю, замало для впливу на людину. Система всього діючого, розумного, необхідного — ось що потрібно. Я пам'ятаю твори мислячих письменників, які шукали ці системи здавна. «Людина щиросердна й великодушна, яка могла б бути вашим другом, але яка живе за сотні льє від вас, оцінює вас

на підставі громадської думки вашого рідного міста, а ця думка утворюється дурнями, яким припало щастя народитися знатними, багатими й поміркованими». Це із «Червоного й чорного» Стендаля. Тут є конкретна адреса злого — багатий дурень, щасливчик з ласки такого ж дурня. Але є адреса й доброго, життєтворного — це «громадська думка», котру треба тримати в чистоті і підносити її на висоту, підіймати до неї все достойне і затоптувати зле, як загрозливе вогнище...

2.

Жанна проїжджала Сербівку на вантажній машині двома днями пізніше Степана. Напнута цупкою плащ-палаткою і зігріта плечами сусідів їхала серед військових, чоловіків і їхніх дружин, дітей шкільного віку, посаджених у затишку. Той, хто поманив Жанну у Васюківці широким крилом плаща і допоміг їй перелізти до кузова з колеса, тримав на грудях підвішену руку. Він уместив її біля себе в тісняві — Жанна не змогла вже й підвестися, аби ще раз показатися мамі.

Всі почуття, властиві людині, не покидали її і під час війни. Лиш спалахували вони і брали за серце в сотню разів дужче, гарячіше, безтямніше. Після дводенної подорожі в кузові — день і ніч, день і ніч — машина зупинилася в центрі якогось села, навпроти будинку з колонадою і високим фронтом. Жанна заметушилась шукати свою сумку. Підібравши поли чистенького пальта, вона спритно пододала борт і те саме колесо. Схожість російського села із Васюківкою — річка, високий берег, білі хати по долині — несподівано вразила і схвилювала її, рідний край наче наздогнав її тут... І вона залишилась самотньою серед вулиці.

У незнайомому райцентрі в Жанни була єдина адреса — комітет комсомолу. Тут їй вказали на секретаря, плечистого юнака із значком ГПО на піджаці. Він з подивом оглянув дівчину, не схожу на евакуйованих — вона була у свіжому пальті, з невеликою матерчатою сумкою на металевих застібках. У кабінетику секретар вийняв із шухляди й розгорнув перед собою шкільного зошита і спритно вихопив з кишеньки самописку. Розмовляти, власне, не було про що. Секретар запитав, чому дівчина не поїхала далі, як інші. Жанна сказала, що їй сподобалось село, схоже на її рідне. Словами дівчини й усміхом юнакові передалась її чарівність, він удруге перебіг її комсомольський квиток, довідку з далекої Буковини і на чистому аркуші з косими лініями розмашисто вивів: «Жанна Лелюк, вчителька, німецька мова». Подивився прямо в смагляве обличчя з рум'яними сонечками на щоках, у карі очі, помітив, як ніжно визирає з-під хустки темна плісова тубетейка, торкаючись прямих брів, і сказав уже зовсім по-дружньому:

— Комсомолки нам дуже потрібні. До нас евакуювався з України госпіталь.

Дівчина ні про що не допитувалась. Широкий будинок школи, де розташувався госпіталь, було видно з вікна райкому. Оточений осінніми деревами, він вабив мирним життям. По дорозі до нього Жанну не зупиняли вагання у виборі праці, вона з задоволенням пам'ятала, що недалеко від'їхала од матері. Жанна вірила у рішучі вчинки. Відходячи з Буковини, вона не раз у кузовах машин поправляла молодим солдатам бинти, витираючи зачервонені їхньою кров'ю пальці. Тоді сказала собі, як буде жити далі. Вечірні прогулянки у Васюківці, сеанси давніх німих фільмів у клубі, супроводжуваних старим деренчливим фортепіано, і силь-

на, пітна Карпова рука, з якої раз у раз вивільняла свою, щось обіцяли, до чогось іншого, неясного, намагались прив'язувати її. Однак у Васюківці Жанну й тепер, як у шкільні роки, брали за душу, кудись манили поїзди. Вони виповзали з Кривої посадки і дзвінким вихором прошугували через село. З десятирічного віку щоденно помічала вона їх, зелених вітрогонів, які пробігали побіля їхньої хати і залишали їй смуток. Десь туди, на Донбас, на схід, давно поїхав рідний батько Жанни, з яким розлучилась мати. Дівчинка глибоко запам'ятала із сварок дорослих мамині сльози і синці. Батько останній раз поцілував доньку і пішов з хати у чому стояв на станцію, якраз до пасажирського поїзда — в ті роки всі чоловіки з Васюківки шукали на Донбасі заробітку й щастя. Тоді Жанна всю ніч проплакала. Ніколи більше не обзивався батько до неї ні живим, ні писаним словом, і їй завжди уявлялось одне: як вона приїздить до міста, де шахти, заводи, і там знаходить батька, чие прізвище носить. І цього літа Жанна ще побачила кілька поїздів, з якими переплелось в житті Жанни багато сумних переживань і роздумів, та їх дуже скоро й не стало...

Начальник госпіталю, худорлявий, стрункий майор, до вуглуватої постаті якого ще не пристала й кошубилась військова уніформа, теж прийняв Жанну за прикомандировану. Він енергійно встав із-за столу і простягнув їй довгопалу руку. Ознайомившись із документами, уже не вважав за потрібне всідатися на своє місце.

— Підете в лабораторію. Вас навчать брати у лежачих хворих аналізи. Доведеться звикатися з дечим. Наші дівчатка біля їхніх ліжок спершу втирають свої сльози, тоді пробивають блідий палець. Війна!

У дівчини сіпнулись губи — може, то була вкрадлива усмішка порозуміння, може, спогад. Жанна кивнула головою і вийшла, уважно притиснувши двері. Та враз і почула, як її гукнув той же голос.

— Все залишається, як я сказав, Жанно Лелюк,— майор підкреслено вимовив ці слова.— Ми зараз приймаємо поранених. Будеш при мені реєструвати їх.

— А зараз мені йти, куди ви сказали, товаришу майор?

Начальник не відповів — біля ганку гуркнув мотором ЗІС із пораненими. Майор обернувся до вікна, і його силует застиг, як тінь.

— Жодного сидячого. Самі бинти,— вимовив шепотом, від якого Жанну обсіпало холодом.

Вона підступила до вікна. Кузов білів перед її очима.

Майор одійшов, ніби й не помічаючи дівчини. Вона дивилась тільки на машину.

— Товаришко Лелюк, наші дівчата переносять на другий поверх і важких чоловіків.— Майор у білому халаті видався іншим, вищим, його обличчя здалося Жанні зовсім відчуженим.— На столі журнал і ручка. Пішли!

3.

Впала, залягла на весь виднокіл зима, перегорнувши сіру сторінку світу на білу. Земля, дерева, будинки, обриси місцевості — все набуло спільних прикмет холоду й ворожості до живого. А життя на величезному просторі країни — від одинокої, де б не була, що б не діяла, людини, до потужних підприємств із тисячами робітників — не повинне було і не збавляло своїх зусиль, ритму, пульсування енергії, бо його серцем був фронт, ні на

часинку не втихаючий, закопаний у мерзлу землю, у глибокі сніги.

Загорнувшись у простирадло з вистрьопаними краями, Степан вранці уже підводився і сідав на ліжкові біля вікна — дивився й дивився на білий світ, на людей, котрі з горішньої Сербівки сходили по крутій вуличці вниз, переважно до госпітально, на роботу. Такі різні люди, якими він ще ніколи їх не спостерігав. Вони спритно рухались, поспішали — хто спускався на діл, хто піднімався вгору, по землі, яку Степан давно не відчував під ногами. В перші дні перебування у шпиталі перед його зором все бачене пробігало миготливою стрічкою і привертало увагу лише щось уявлене, далеке, що необхідно було домальовувати самому; тепер, здоровіючи, набираючись снаги життя, він уже вів зором людей з певної відстані аж доки підходили до самого будинку.

Серед багатьох перехожих він супроводжував одну жіночу постать аж до свого вікна, де вона, біля вікна вже, на мить відкривала обличчя з-під легкого комірця пальта, ховане од пекучого вітру, і йому привабно марилося щось знайоме чи схоже з тим, що знав і зберігав у пам'яті. Адже образ людини складаємо з якихось рисочок, а за цим він оживає увесь, немов спалахує з нічого і стає перед тобою близько-близько. Тоді озветься до тебе її ім'я, і ти вимовиш його.

Одного ранку Степан відступив од вікна, наче вражений чимось страшним. Він вимовив про себе ім'я, яке враз сповнило його спогадами, і він упав обличчям на стверділу подушку. Слабість озвалась болем, він перевернувся і пригрів обома долонями груди з перев'язкою. Увесь ніби зібгався, змалів, як дитина. Немічний, нікчемний перед Жанною, образ якої тепер стояв перед ним, освітлений внут-

рішнім баченням. Він уже вірив, що то була вона, що могла бути нею, він пригадував свої шкільні роки, Ліду Архипівну, хату на Піщаній, кімнатчину, в якій жив, дівчину-школярку, молодшу на два роки за нього. Згадував її студенткою...

Коли Жанна прибувала на канікули, вони з матір'ю появлялись у фойє клубу, підкреслено помиському вбрані — капелюшки, муфти, гумові боти, черевички на високих каблуках, походжали поважно, незалежно, тільки вдвох, розкланювались, затримавшись на хвилинку, перед знайомими, і йшли, йшли далі, заклопотані собою. Вони справляли враження на васюківчан, менш уважних до себе. Це відштовхувало від них Степана, добре знайомого, відповідального районного працівника — на вміння поводитись на людях, на гідність Степан дивився зовсім по-іншому, власне, він і не мав свого чіткого погляду на це, лише відгадував людей завищеної самоповаги, якій не надавав ніякого значення...

Після того, коли Степан, як говорили у Васюківці, загуркотів униз, він просто уникав зустрічей з учителькою-німкенею, котра і взимку провідувала матір у Васюківці, наїжджаючи аж із Буковини. «О життя, якою тихою ходою ти б не йшло, на крутих зламах людської долі ти здаєшся летючим; ти безжально покидаєш в розгубі зломлених, не озирнешся на них і линеш, мов на крилах».

Груди Степанові ще боліли. Тепер, упізнаючи Жанну, він щоразу, побачивши її з вікна, натягав ковдру, просякнулу потом і духом шпиталю, на голову і затамовував дихання. Обличчя її стояло йому перед очима, і він боявся, щоб воно не зникло, не змінилося, не підвело його сподівань. «Підійду до сестри і поспитаю... Жанна Лелюк, моя землячка?» З цим рішенням його думки проясни-

лись, пожвавішали. Він став шукати у товаришів припаси до бриття, згадав про свій одяг, скручений, мабуть, жужмом і кинутий на полицю, за яким досі не клопотався.

Півкроками почовпував між двома рядами ліжок, ніби шукав когось і не пам'ятав, де лежить, благально вдивлявся в кожного, хто поголений. Йому хотілось зараз, сьогодні побачити всіх найтяжчих, без ніг, прострелених у груди кулями, оперованих на легенях — цих він знав і приносив так само тихою ходою води, з іншого кінця палати роздобуту газету, найдужче їх розуміючи. Зараз Степан помічав у декого привітний усміх в очах і сам радів — значить, покращало товаришу, живе!

Він поголився і дійшов до сестри, тепер наважившись вимовити ім'я дівчини. Це було йому проробити нелегко, його сили вичерпались.

Вечоріло рано. Йому схотілось їсти, він поїв, що залишив собі з обіду, змів крихти на долоню й кинув їх до рота. Задоволений собою і заспокоєний тим, що сьогодні стільки здійснив справ, приліг, поклавши голову у витовчений виймок подушки. Він ще раніше пробував дихати рідше, глибоко здіймаючи груди, але це було боляче. Сьогодні ніби на таку вправу в грудях ніщо не одгукнулось. Він розправив тіло, плечі, випнувся — теж ніщо не перешкоджало, було йому зручно і добре. І він згадав, як заклопотана сестра їхнього, солдатського, поверну, коли звернувся до неї, допитливо подивилась на нього, виждала якусь мить і усміхнулась так ласкаво, мов легенькою пір'їнкою торкнулася обличчя. І тепер, навмисне глибше дихаючи, відчувши, що здоровіє, Степан уперше поспитав себе, як йому далі жити... Та враз і знеміг, і провалився у дрімоту... Побачив себе в полі, на чорній-чорненькій ріллі. По ній були розкидані — скіль-

ки сягнеш зором — червоні квіти чи ягоди. Він ішов по тій ріллі і чомусь наступав на квіти, давив їх, чавив, гасив, а поле розстиалось далі й далі...

Сестра, молода, жвава, збігла вниз, до канцелярії, коли вивільнились її руки від шприців, пляшечок, мензурок. Дівчат на ім'я Жанна в госпіталі було аж три.

— Лелючко, тобою цікавився молодий чоловік.

Жанна підвела голову од гробуха, з якого робила вибірку. Її чорні очі, затінені надбрів'ям, нічого не тямлячи, дивились на знайому дівчину і вказували тільки глибоку втому.

— Один з мого поверху, Журавель, називає тебе землячкою, — сестра погладила пальцем принадний оксамит Жанниної тибетейки і зникла.

Жанна ближче присунула реєстраційний журнал, перегорнула розм'яклі великі сторінки — Журавля на останніх не знайшла. Жанна й цьому не надала ніякого значення. Вона була зморена роботою, самотністю, щоденною внутрішньою напругою і пересторогою.

У великих подіях, як на великій воді хвиля, широко розбігається їх сила, багато охоплює собою. Нинішня тривога і таємниця Жанни несла її, кидала, як всевладна хвиля малого човна.

І сьогодні увечері їй знову необхідно йти з особливим слідчим на розмову з німецьким льотчиком. Слідство мало встановити, що в одному фронтовому епізоді, котрий привів радянського й німецького винищувачів до шпиталю, було правдою і як ставитись до тієї правди офіційним установам.

...Два літаки, радянський і німецький, закінчували повітряний бій над засніженим степом лише вдвох. Для кожного з них вихід із бою означав поразку, смерть. Нападали, стріляли до останнього снаряда й патрона, кружляли до загрозливої

мірки пального. Обидва не впустили б миті розсікти чергою вогню того, хто одважився б виникнути з поединку втечею. Зчеплені жадобою нищення, ненависті, прагненням самозбереження — не впасти у вогні. Незабаром обидва літаки горіли в небі. Два парашути недалеко один від одного погасли на білому снігу. Льотчики переслідували один одного і в полі, доки не спочило: на землі вони палили з пістолетів на шелест, у пільму; гітлерівець позбувся останнього патрона і зарився в сніг. Наш, знесилений, ще шукав його. І раптом у холодному вітряному полі пролунало: «Камрад! Товариш!» Гітлерівець примарою звівся на ноги і підніс руки... Їх двох опівночі, обморожених, привезли з далекого села на санках до Сербівки і поклали в різні палати.

Епізод простежувався до найменших подробиць — з обов'язку служб і навіть з простого людського інтересу. Лелюк Жанна несподівано опинилась гостро потрібною в цьому слідстві. Певні відомства зарахували її до свого активу і дуже швидко, за її згодою, звичайно, почали готувати для розвідки в тилу ворога.

Жанна вклала справи до шухляди столу. Із васюківських Журавлів був знайомий тільки Степан. Він залишався для Жанни завжди у затінку, якимсь недопроявленим знімком. Із далекого села приїхав до Васюківської десятирічки, квартирував у них, з Жанною ніколи не розмовляв, соромився. Місцева газета друкувала його святкові поезії, Жанна одного разу навіть декламувала з них гучні строфи на урочистому вечорі в школі.

Пригадуючи лише це, вона сходила на другий поверх. Не завважила й того, чи сестра стояла за своїм столом у коридорі. Найбільша палата, заставлена ліжками тяжкопораних, вразила Жан-

ну духом йоду, сечі й поту. Жанна не стала лаборанткою, не була на обходах, лише допомагала вивантажувати прибулих поранених, працюючи в канцелярії.

Поглядом від порога обійняла всю кімнату, одштовхуючись від облич, бинтів, ішла до крайнього ліжка. Там підводилась знайома людина. Атмосфера страждання й тісноти тепер озивалась жалощами.

Степан підводився повільно, Жанна встигла підскочити й підтримала Степана за плечі, опустила на подушку.

— Лежи, Степаночку, лежи.

Вона присіла на бильці ліжка і скрізь сльози розглядала його.

— Відколи ж тут? Я майже цілий місяць.

Степан відповів не одразу. Не знаходив слів, нічого не міг вимовити.

— Я щодня бачив тебе з вікна... Довго упізнавав...

— Тебе чомусь немає і в наших списках. Чому?

— Мабуть, не заслужив.

— Що ти говориш, Степане!— вона поклала свою руку на його.— Коли ж ти з Васюківки? Де з тобою сталося?

Степан крутнув головою і стиснув пальця її руки. На обличчі, ще дужче поблідлому, промайнув відбиток його зусильного мовчання. Жанна заходилася розрівнювати простирадло. Жалість до Степана такого, який не узгоджувався з тим, що пам'ятала, не так давно бачила у Васюківці, хоч і на відстані, скаламутила думки, спогади.

— Майже місяць, — повертався до запитання Жанни.— Ми повинні були б уже побачитись.

— І я ж, Степане, тут одна з нашого краю.

Степан повів її руку до свого обличчя.

Жанна не перешкодила цьому.

— Я приходитиму тепер щодня, доки не виписешся. Може, поговорити мені про тебе... Я ж серед лікарів...

— Ні, ні, не треба. Вони мого ліжка не обходять, знають мою історію.— Степан чомусь озирнувся на сусідів, і Жанна перейняла його насторогу.— Нам є що перегомоніти з тобою, Лелько.

— Ой, не забув!— Жанна якось жартівливо скосила очі, тихо засміялась.— Це ж ти вигдавав таке ім'я.

— От цього не пам'ятаю... Скажи мені, Жанно.— Степан підвівся на лікті, його очі запалали глибоким душевним збудженням, худі плечі випнулися із великої, не зав'язаної на грудях поворозками сорочки.— Скажи, признайся мені, як ми колись зізнавались гріхами перед батюшкою на сповіді.— Жанна мимохіть відхилилась далі від нього.— Я з Васюківки вибився перед самим приходом окупантів. Здається, я раз бачив тебе, може, то мені здалося. Та нащо це я?.. Ми будемо ще балакати про це.

— Кажі, запитуй, прошу.— Жанна відчула щось таємниче, важливе.

— Хочеться мені дуже почути від тебе... Ти знала Карпа Булавенка?

Обличчя дівчини спалахнуло.

— Вибач, я так зненацька.

— Мабуть, Степане. Я пізніше обов'язково зайду. Чого тобі принести, товаришу фронтовик?— Жанна вже стояла над ним, чекала.

— Я не маю права нічого ні хотіти, ні просити,— він вимовив це з тремтінням у голосі.— Ти будеш усе знати про мене завтра, а я скажу тобі сьогодні. По мені стріляв Карпо Булавенко... У степу, біля скирт, які ми палили. Він прострелив мені

груди... Мене десь підібрала машина цього військового госпіталю. У мене ні копійки грошей, ні теплого одягу, ніякого документа. Я безіменний, чужий серед фронтовиків... У мене прострелені груди і міцне серце.

— Степане!

Жанна ніби тільки зараз побачила його. Вона, схоже було, опустилась на коліна перед його ліжком, згорбившись. Тюбетейка впала на підлогу. Чорне, розкішне, доглянуте волосся затулило її обличчя. Вона вся тіпалась плачем, що душив її, терзав, але не випустила із своїх долонь, якими затискала уста, жодного звуку. І не могла зараз подумати про те, як виходитиме звідси. Вона відчувала тільки Степана як жмуток болю, горя, страждання і нездоланної людської сили...

Через кілька днів Жанна стояла перед начальником госпіталю і, не підводячи голови, не дивлячись йому в очі, говорила про Журавля. Сивобровий хірург ходив уздовж стола, ніби не слухаючи її. Коли вона замовкла, він зупинився і весело вимовив:

— Ну й дядьки ж у вас на Україні. Тієї ночі на дорозі ледве батогом не шмагонули. Потурбуйся, Жанночко, про свого земляка. Потурбуйся! А Степан ще воюватиме й проти ваших булавенків. Шинельку, чоботи і все там різне, фронтового вжитку, випишемо. Це мій хворий. Чи ти намірилась забрати його під свою опіку?

Майор зробив якийсь невпевнений рух, наче щоб доторкнутися пальцями до обличчя дівчини, аби підвести голову і подивитися Жанні в очі — у них він досі не зважувався поглянути.

Жанна не бачила того жесту головного лікаря — її очі були повні сліз гіркоти й самодокору.

Жителям Вовчанської долини вибух на мосту нагадав зненацьку грозу хмаровищ горобиної ночі — тоді сліпуча блискавка розпанахувала чорні пластини мороку, виборювала виднокола, провіщаючи щось небесне, вражаюче. Хто ждав вибуху, причетний до готування, хто посив у собі жадобу помсти ворогові, той на повні груди вдихнув могутні звуки, просвітлився передчуттям перемог на фронтах війни. Хто жив у ці дні пісним страхом, той тремтячим голосом запитував себе знову: «Що ж тепер буде?»

Штаб загону, здійснивши найважливіше із своїх намірів — диверсію на залізниці, покрадьки, лиш споночило, зійшовся до підземелля у хлівці на подвір'ї Василевої сестри порадитись перед завбачливим рішучим кроком. Обставини вичерпували строк перебування в Широкому. Доки Іван Осокор по-солдатському заохотки, навіть з насолодою, ворожив протягом двох діб над відданими в його розпорядження мінами (і спав при них у хаті, вказаній Залізняком), Мавра Шугайло ошаленіло бігала розпатлана, розхристана по дворах, гатила в двері хат Бунчуків та Бабиців, біла кулаком об кулак, кричала:

— Де ви поділи мого братика? В яке лихо впрягли його? Сплять же хутір, постріляють нас до одного? Де він, кажіть мені зараз!

Таємниці серед своїх не втримаєш довго, як воду в долонях, а Шугайлиха не повинна була переходити з неї ні краплинки від наближених до партизан широчан. Бабиц уже знав, що до Маври сходяться вечорами ті, хто не погребує нічим, аби погріти руки, зажити чогось на анонімних доносах, на зраді. Вичитали-бо в окупантській газетці про

те, що підтверджений донос на партизанів влада округи оплатить грошима, землею, хатою... А ще — після вибуху на мосту, де працювали переважно павлівці, неодмінно нагрянуть у село й на хутори облави жандармерії з поліцією разом. Отож, тільки в Павлівці, де староста насамперед знатиме про метушню, можна буде завчасно дістати рятівну звістку. О, яка сила чесного, доброго слова, перехлюпнутого кому слід у цебро з водою біля громадського колодязя, що перебуває під наглядом Харитини!

Попрощався Бабич із сестрою, поплескав сонних діток її по гарячих щічках і зник за порогом, пірнув у холодну білу імлу.

Тонкі, суцільні хмари просіювали бліде світло повного місяця на степовий шлях. Ішли по сліду санок, перемовлялись, а вдіяне зусиллями штабу розгортало плани. В зимовій ході зринали тільки найпотрібніші слова.

— Чи хто ж сказав Осокору, що в нас є своя присяга, найсуворіша на фронті?— Колот поспитав голосно, аби почули командир і Кравчута.

Враз озвався Кравчута:

— Іван сам згадав, як присягав перед полковим прапором і своєю гвинтівкою. Я провів з ним бе-сиду, аякже! Солдат відчитався.

Збуджені іменами Осокора й Шугайлихи думки незримо струмували між хідцями, аж презирились вони з-під насунутих, зав'язаних на підборідді шапок. У кожного були свої оцінки минулого, свої мотиви схвалення й заперечення, і не випадкові, не суб'єктивні, а тверді, як мозолі на ногах: у комісара — закони конспірації, у командира — бойова необхідність. Кравчуту, проте, насторожувала раптова мовчанка; перехресні погляди наче прошизували його. Він чекав, що ось-ось запитують

у нього ще про дещо, та трое мовчали й тупали, тримаючись ліній полозків і виямок копит. Кравчута дорікав усім разом: «А без Осокора, моєї ви-ручки що б ви робили? Мишей годували б у соломі, й тільки. З людьми треба контакт мати!» Він сказав сам до себе і наче відмежувався од усіх, вище піднявши комір.

Крилом вітру донесло од Павлівки гавканину собак. Партизани взяли навпростець, в обхід центру села, на околицю. Там Кравчута ще восени вивідав і обрав «запасну позицію для дислокації», як визначив сам, отож нині виступив наперед, і трое попрямували за ним. Бачили товариші, як він упевнено простував по снігу, метляючи довгими розв'язаними вухами шапки. Думалось їм: у небезпеці кожний однаково відповідальний за всіх, важка для всіх необережність чи невірність одного. Ішли до неперевіраних схованок, бо ніколи було оглянути їх зараз. Кравчута, маючи за спиною товаришів, потерпав: чи подбали ж тут про них, чи знайдуться надійні скритні, чи буде що попоїсти?

Бабиц і Колот пам'ятали крайню вулицю, яка перекинулась аж через яр по дерев'яному містку. Ще хлопчиськами, пасучи худобу, обшастали тутешні круті схили, а від старих людей слухали, мов казки, про те, як отут колись по Вовчій у терниках і лозах кублились вовки, як улітку на плесах біля осоки й очерету скидалися коропища, від яких бігла хвиля, як розкошувало птаство.

Побачивши в нічній імлі хати, Кравчута зупинився: невідомість завжди дихала йому в обличчя смертельною загрозою. Так і тепер уявилося йому, що за темними вікнами притаїлась засідка ворожих солдат, уже наставивши на них цівки гвинтівок.

— Що, Павле, не пізнаєш місцевості?
— Хати вдовиці, до якої забігав при місяці.
— Набач ти що-небудь на цій камчатці, заваленій снігом,— відбився Кравчута од Фоміна.

— Не хвилюйся,— розважно мовив Бабиць, зупиняючись над самою кручею, в чагарнику.— Ну, що ви, хлопці, увесь час нападаєте на чоловіка? Вдовиця у самих на думці. А може, він обрав для нас житло у старого діда! Я знав тут Власа.

Біля командира уже стояли всі, він був задоволений тим, що поряд мріли знайомі хати, що вже подолали немалий шлях. Тутешні стежки навівали йому спогади.

— Пам'ятаєте, як проходили у школі Панаса Мирного? «Лихо давнє й сьогочасне?» Позабували все?— Бабиць поліз до кишені за тютюном і висмикнув назад руку.— То нагадаю вам урок з літератури. Там дід Улас ставить вівцю вище за свого пана, за попа та й за самого себе. Він був перекопаний, що на світі все бриднє, окрім вівці смиренної. Вона нікому не заподіє лиха, вона смирна. Коли я, вже працюючи в районі, якось стрівся з нашим дідом біля його отари,— він чимось змашував ягнятам вуха од лишаю,— візьми та й скажи йому про книжного діда. Мій земляк одповів: «Правильний був Улас, думав по-моєму. І в нас тепер, якщо вівця виконає план, і ми з вами тоді передовики. Од вівці і з'їжа, й одяг, і приплід».

— Якби ж твій Улас і сьогодні нам сказав щось корисне,— підсумував Колот.

— Про з'їжу? Баранинкою запахло?

Чоловіки повеселішали.

Затишок під кручею, думка про тепло й пізню вечірню тісніше зімкнули гурток. Вкутані снігом дахи виразно біліли, вивищуючись над молодими садками.

— Було, хлопці, було — зітхнув Баби́ч до якогось незабутнього щасливого вечора і, впадаючи в меланхолію спогадувань, прочитав задумливо:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть...

— За мною! Я приведу вас туди, де матері вечерять ждуть.

Уже горлопанили спросоння опівнічні когути. Зрідка у глибині села розбуркувались хазяйські собаки.

Ще спинились на дерев'яному горбатому містку.

— Скуштує лиха Трохимович,— сказав Колот, занурений у важкі, суворі роздуми.

— Від Петра вони нічогоісінько не доб'ються.

Фомін і Кравчута наздогнали передніх. «Знову тебе виручив командир»,— кидав косяки на Кравчуту начальник штабу.

— «Залізо не кришиться!» Так сказав мені Петро, як виходили з села, в буран. «Нас три брати, сказав, проскакали на червоних конях будьонівцями всю Україну, і з моєї душі щось вирвуть хіба тоді, як вона вже не буде моєю!» От як заявив мені. Людина скрізь твердо стоїть у своїх рямцях, якщо вона зробила добро для народу.— Баби́ч дістав руками всіх, наблизив до себе:— Що ми перейшли через цей місточок, знають лише двоє тутешніх. Якщо появиться третій...— Він прихилився ще ближче до облич, блиснув вогнем очей в очі кожному, а з грудей викотив слова для одного:— Винуватого рішимо самі. Нас уже немає на світі! Наш слід замело снігами... Поки вони потануть, ми зарядимо тепер воза... Нас чотири на чотири стежки в кожну ніч... І перша — до малого чоловічка, в якому живе справжній герой, Чолов'яга!

— До нього піду я,— поспішив назватися Колот.

— Мені треба списати од нього все, що знає,— неспіло обізвався Фомін.— По нафту їдуть цього тижня, то нехай би почули щось і від нас у лісі.

— Завтра, товариші, завтра.— Бабиц попрямував до хати обіруч з Фоміним і Колотом.

Кравчута, між тим, борсався у вируванні думок, перебігав, перелітав, як білка з гілки на гілку. Не було йому за що вчепитися міцно, надійно. Скільки не слухав розмов про нічні виходи, про небезпеки й складності, ніколи не проникався ними, бойовими справами. Він і зараз ніби запитував когось отим: «Що?» Холонув од страху: таки пошлють його кудись на зв'язки.

Тісна побережна вуличка завмерла над глеюватим обривом. І обжиту садибами її лякав степ — він то потужно й широко дув на хати й дерева, аж скрипіло гілля й крокви, то вдирався буйними сувоями пилюги розгопистих вихорів, то заносив двори по самі вікна снігами, перемішаними з вимерзлою землею. Цієї ночі тиха вуличка дихнула приїшлим знайомим духом худоби, життя.

Вона спала, ніхто не почув, не помітив того, як хата прийняла чотирьох васюківських партизанів. Передсвітанковий сон незабаром поглинув натомлених людей.

Того ж дня, коли гримнув вибух, коли розсоталися клубки чорного диму і довкола все причаїлося, вночі Іван Хомич сидів дома, у своєму помешканні, біля столу, склавши перед собою руки, і дивився то на них, то на світлячок ліхтаря, то на вікна, звернені до полотна залізниці й у бік Кривої посадки. Кожної хвилини тепер могли приторохтіти дрезиною гості. Сидів у заношеному, дов-

тому, аж поли діставали долівки, плащі, напнутому поверх куфайки, у шапці, готовий умить підхопитися на перші кроки чи звуки мотора. Поки ніщо не порушувало тиші. Іван Хомич обмінювався спокійними — тривога вже вибрала в обох сили — думками й словами з дружиною. Вона сиділа на постелі при дочці, та вже зігрілась і спала, а мати ще відходила од того струсу землі і, як здалось їй, скреготу рейок на стиках... Дружина раз по раз зітхала, а обзивалась до чоловіка з благанням:

— Покиньмо все, Іване... Не жити нам тут.

— Покинемо, покинемо цей переїзд, як тільки вкажуть, куди податися.

— Ой, Іване!

Так вигукнула вона, може, з того, що дочула скрадене відстанню якесь чирготіння на колії.

Семиліт майнув з ліхтарем за двері — на його обов'язку було стрічати кожний транспорт. Надворі стояла глухота, але в ній точився, мов струмок піску, якийсь рух. Будочник зрозумів, що дрезина, котру він чув виразно, зупинилась, мабуть, вище: на ній дослухалися, що діється на блок-посту. Він притулив ліхтаря до плаща, притаївся за стіною, аби простежити, виждати. Мотор гуркнув зовсім зблизька, певно, дрезина котилась самотужки і, як сполоханий звір, пробігла в напрямку мосту. Те, що Семиліт почув у ревінні мотора — постріли й вибухи, повалило його хвилию повітря й страху. Йому здалося, що він пронизаний кулями, хоч не відчував болю, — в кімнаті нестямно кричала дружина...

Збезумілий, немічний перед смертельними ранами дочки й дружини, самотній, метався він по будинку, кликав у розбиті вікна на цілий світ: «Люди! Людоньки! Рятуйте нас!» — припадав до холодючих тіл... Коли розвиднілось, він при світлі

сонця побачив рідні мертві обличчя, руїни, кров... Повторював сухими губами імена, вимощував на ручних санках м'яке місце для двох трупів. Застелив, уклав їх і, не пам'ятаючи нічого, залишив дім, поволік крижаний вантаж на Павлівку... Там жили, помирали діди й батьки... Там поховані він і свої. Йому було нестерпно тяжко, він зупинявся, поправляв тіла, коли зсувалися, підводився, здіймав безчулі, отерплі, порізані вірьовкою руки і вже не гукав голосом, лиш хрипів у простір, у засніжений, безлюдний, безгомінний, мертвий степ: «Люди, допоможіть!..»

Ніхто й ніщо, навіть луна, не відгукувалась на благання людини — так рано тепер ніхто не ходить і не їздить Павлівським шляхом, і Семиліт, низько, нахилиючись, напинав обома руками вірьовку й просувався по застелених снігом слідах; страхітливі звуки, які оглушили його, крики дружини й доньки, що розкраяли душу, погляди, вираз очей конаючих, які повергли його в знеяму, в небуття, супроводжували чоловіка в сумному, тяжкому поступі. Мороз скував йому зціплені на вірьовці безчулі пальці, ноги сковзали, грузли й застрягали в загорнутих коліях; його думки час від часу злітали в безвість, сповнені докорів, каяття й розпачу, та враз і падали до землі, на плечі людини, яка ще нижче нагиналась у патузі — так засліплені кажани метаються над полум'ям; не зраджувала йому тільки повсякденна, робітничка сила, надбана службою стійким рейкам і незрушному полотну залізниці; десь від неї, з цілого життя людини вона перетікала в її терплячість, у короткі роздуми й зважування того, що сталося, що так жорстоко й нагло втрачено, й того, що залишено йому. Звинувачував він тільки себе самого за те, що не перевіз досі отак на санчатах, свого майна, не відвів своїх у село; картав себе за

те, що довірився оманній тиші перших тижнів окупації на залізниці; але й ці просвітлішні швидко потьмарювались відчуттям, тягарем того, що провадив, що було за його плечима. Тяжка втома і хвили нестерпного страждання іноді оглушувались спогадами, видіннями, чого вимагало серце, як необхідного, що приносило полегшення — вони розривали утиски невідступної правди. Він бачив себе на батьківському подвір'ї в якесь свято, коли не виїздили в поле на спеку й колючі стерні, не було всього, що кожного дня, вчора, що прийде і завтра, але сьогодні враз усе перемінилося, буденне відпустило так далеко, а радість і сподівання бажаного розстилало перед ним такий простір, таку волю, що вірилось, ніби їм і кінця не буде; товариші, обнови, розваги, побачення, сонце й затінки, прохідки й розмови, юначі насолоди—пісні, ігри, мріяння й згадки та жарти — все стирало набридле минуле повсякдення і на завтрашні турботи кидало пасмами веселе світло... Так би й жив на тому подвір'ї, під тими деревами, при батьковій й матерій, із своїми людьми...

Думка доймала Івана тонким жалем, однак він їй не піддався, і за нею зринуло щось інше, теж сонячне, незабутнє, тепле привабне, щасливе й молоде... З хлопцями й старшими односельчанами йшли вранці на роботу «в ремонт», як називали тоді робітників на коліях по шляшку між хлібами, розквітливими, сяючими соняшниками, лагідними чорними нивами, понад залізничною посадкою, не дуже далеко, що й не зморювало, і не близько, що довколишнє не набридало; раптом поставали перед будиночком роз'їзду Крутоярівка, її вузеньким пероном, чистотою, блиском рейок, тишею і високими семафорами на обох кінцях... Це було другим життям Івана Семиліта, робітника-поденщика, а згодом обхідника залізничної дистанції, коли навчився все

бачити на колії й чути звучання рейок. Він оселився на Крутоярівці, одружився з молодшою за нього слухняною дівчиною, завів господарство, садок, пасіку, придбав товаришів... «Отам би й жити нам, Іване, увесь вік, не пересовуватися, щось гублячи і нічого не набуваючи...»

Куди ж, куди все це поділося? Як його повернути, хоч на часинку, хоч на мить, щоб подивитися на моїх нещасних, на тому подвір'ї, в рідному будинку?.. Стрічати з ними поїзди — незчисленні, ранкові, вечірні, нічні, самі їхні вогні летючі, дзвінкий промовистий перестук коліс на стиках рейок, доглянутих, обслуханих твоєю недремною увагою?.. «Отам би й жити нам довіку, Іване!»

О, нащо ти мовила мені, дружиночко моя, ці слова зараз? Чи ж мені вчувся твій голос?..

Семиліт зупинився, стояв, віддихувався, боячись озирнутися позад себе. Він не виправдовувався перед тими, що були мерзлими, стуленими й загорнутими в одно мерцями, перед словами, які чув не так давно; у ньому самі лунали слова: «Хіба нас не осипали там бомбами, не горіли там вагони? Загроза переселила нас ближче до Васюківки, до порятунку...»

Він, стоячи у задумі, ще й ще бачив свій дім, білі фіранки на вікнах, високі мальви й рожі перед ними, відбиті в ясних шибках... Промайнуло й обличчя доньки, і ось почулось лопотіння ніжок і замиготіли рученята... «Нехай би я за вас один... за вас двох, щоб усе наше жило з вами після руїн і крові людської...»

Хати Павлівки і чиясь вранішня увага уже розгледіли пригорбленого до самої білої землі чоловіка, що волік за собою нелегку поклажу, завинуту в біле; всі ще були байдужі до того. Нічого не знали й не передчували горя у п'ятій від краю хаті старих

Семилітів, батька й матері Івана, побудованій на тій садибі, яку приділили їхній родині після революції. Революція була, революція!..

Дворами, вулицями, через яри й тернища та очерети піде ця новина по всій Павлівці, аж до іншої, далекої околиці, що за дерев'яним містком над Терсою. Люди, чуйні до людського страждання і в ці тяжкі часи, перекажуть одне одному про могилу в садку Семиліта, де поховані мати й дочка.

Того ж дня Марія у Васюківці перейняла звістку, яка, здалося, зблиснула, мов сонце між хмарами, і заховала її в душу, щоб перенести по знайомому шляху, що слався луками, неїждженому, закоцюбілому, встеленому незайманим снігом і тим надійному.

Володька Тесля, котрого майже ніхто гаразд і не пам'ятав у обличчя, бо роками влітку їздив на старенькому велосипеді понад телефонними лініями в полях, по обочинах доріг, обгорнутий мотками дроту, з залізними кігтями на спині... Розмовляв він тільки по телефону для того, щоб перевірити зв'язок, і справлявся з своїми клопотами так, що не чув нарікань, жив непримітно, ніби його й не було серед людей, котрі часто зустрічалися між собою. Володька Тесля повернувся до Васюківки і в перші дні виявився таким потрібним окупантам, що до нього ніхто й не приглядався, не допитувався, хто він і що, лише б сточував дроти ліній. Він займав при телефонному вузлі маленьку комірчину, де й ремонтував попівечені ним же апарати... До нього приходили, просили зарадити якнайшвидше.

Приносили йому і радіоприймачі, та він з лайкою, погрозами випроводжував васюківчан. Десь під кінець року до нього з'явився німецький офіцер із команди, що охороняла залізничний міст. Він

приніс маленький «філіпс», розфарбований, як іграшка, з вічком і підсвіченою шкалою з двоколовим склом. Офіцер наказав полагодити приймач, кляв партизанів і цікавився, чи Володька вживає шнапс і чи знає порядних фройляйн...

З підсвіченого двома кольорами приймача Володька Тесля почув Москву, вісті, слова, які осипали його жаром. Червона Армія наступає! Під Москвою розгромлені дивізії ворога. Наші танки йдуть на захід...

Кінець першої книги.

Анатолий Мефодиевич Хорунжий

Белые хаты по долине

Роман

Киев, «Радянський письменник», 1985

(На украинском языке)

Редактор Ю. С. Чикирисов

Художники

Р. Є. Безп'ятов, Г. П. Філатов

Художній редактор П. Х. Ткаченко

Технічний редактор Л. М. Бобир

Коректор Т. С. Март

Інформ. бланк № 1570

Здано на виробництво 28.06.85. Підписано до друку 16.10.85.
БФ 17646. Формат 70×100¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура
літературна. Високий друк. 14,95 ум.-друк. арк., 15,48 ум. фарб.-
відб., 15,19 обл. вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. А-1676. Ціна
в оправі 1 крб. 10 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Одеська книжкова фабрика,
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

Хорунжий А. М.

X82 Білі хати по долині: Роман. — К.: Рад. письменник, 1985.—366 с.

Роман сучасного українського радянського письменника присвячений подіям початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Події відбуваються в 1941—1942 роках у степовому українському районі. Автор показує беззавітну відданість Батьківщині радянських людей, які ведуть боротьбу з німецько-фашистськими окупантами.

X 4702590200-169
M223(04)-85 82.85

У2